

Соціологія просто кажучи, це один із способів вивчення людей. Соціологи прагнуть з'ясувати, чому люди ведуть себе певним чином, чому вони утворюють групи, відправляються на війну, поклоняються комусь, одружуються, голосують, тобто все, що відбувається один з одним. Якщо коротко, соціологію можна визначити як наукове вивчення суспільства і соціальних відносин.

Heinz SMELSER.

Соціологія мусить діяти виходячи з того, що людські істоти є водночас і біологічними індивідами, і соціальними агентами.

П'єр БУРД'Є.

Існують дві фундаментальні проблеми, котрі завжди, а не лише в наші часи перебували в центрі уваги суспільної практики. Це по-перше, проблема залежності особистості від соціальної організації і культури, і по-друге, проблема залежності соціальної організації і культури від особистості.

Уільям ТОМАС, Флоріан ЗНАН ШКІНО

На будь-яке соціальне явище можна дивитися двоюко, а саме: яким воно є насправді і яким воно видається тій чи іншій людині.

Вільфредо ПАРЕТО.

Завдання соціолога полягає в тому, щоб не міркувати про внутрішній зміст соціологічних фактів і об'єктів, а просто розглядати реальні, чіткі, доступні для вивчення і узагальнення наслідки функцій.

Роберт АБЕЛОН

Соціологія — це наука, яка вивчає поведінку людей, що живуть у середовищі собі подібних.

П'єррік СОРОКІН.

Якщо такі науки, як біологія, психологія, фізіологія розглядати з дистанції без урахування їхньої справжньої справи з життям, психологія — з думкою, фізіологія — зі свідомістю, а соціологія — з суспільством.

П'єррік СОРОКІН.

Соціологія не зосереджується на всім даним усього світу, а лише на тих з них, які констатуються активними діями суб'єктів.

Етноті ПІТІН

В. М. Піча

СОЦІОЛОГІЯ

Навчальний
посібник
для
студентів
вищих
закладів
освіти
України

ВІСНИК СОЦІОЛОГІЇ

ВІСНИК СОЦІОЛОГІЇ

С5я73
П36

В. М. ПІЧА

Соціологія

ЗАГАЛЬНИЙ КУРС

Рекомендовано
Міністерством
освіти України
як навчальний
посібник
для студентів

Поверніть книгу не пізніше зазначеного терміну

~~1561~~	Е3347		
~~А02035~~	А5357а		
~~Р3050~~	Р5114		
~~А4958~~	Ф7146		
~~Е5104~~			
~~А3596~~			
~~70433~~			
~~Р2714~~			

Зам. 005-98 Тир. 8000000

НТБ ВНТУ

3102-12

С5я73 П 36 2000

Піча В.М. Соціологія

Київ
«Каравела»
2000

ББК 60.5я2
П-36
УДК 301

Рецензенти:

доктор соціологічних наук, професор М. І. Пірен (Київ);
доктор соціологічних наук, професор В. М. Маковецький (Чернівці);
кафедра соціології Львівського державного університету імені Івана Франка

Піча В. М.
П-36 Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів ви-
щих закладів освіти України. - К., "Каравела", 2000.- 248 с.
ISBN 966 95596-0-X

Ця книга — навчальний посібник для студентів несоціологічних спеціальностей. Вона може бути корисною викладачам і вчителям, учням старших класів шкіл, гімназій, ліцеїв, коледжів, всім, хто цікавиться основами соціологічного знання. В ній аналізується сама соціологія як наука, висвітлюються деякі віхи її становлення і розвитку, розкривається зміст основних шкіл і напрямів сучасної соціології, визначаються ключові категорії теоретичної соціології, викладаються основи деяких спеціальних і галузевих соціологічних теорій, розглядаються методологічні основи соціологічних досліджень.

ББК 60.5я2

Рекомендовано Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів (лист Міністерства освіти України № 366 від 17.03.99).

ISBN 966 95596-0-X

© В.М.Піча, 2000

ВСТУП

Наукою, яка утверджує погляд на громадянське суспільство як на об'єктивно взаємопов'язане ціле, а не як на щось механічно поєднане, є соціологія. Саме вона з'ясовує місце і функції кожного соціального явища і процесу в межах соціологічного цілого, дає людям потрібні орієнтири, допомагає зрозуміти обставини життя, що їх оточують, сприяє пошуку виходу з лабіринту умов соціального буття, служить своєрідним компасом у буремному морі людських відносин.

Високий моральний та гуманістичний зміст соціологічної науки полягає у здатності діагностувати і лікувати соціальні хвороби, виконувати прогностичні та прикладні функції як на рівні макросоціальних процесів і систем, так і на мікрорівні їх функціонування. Соціологія одночасно прагне до понятійно-абстрактного осмислення соціального і до конкретного опису соціальних феноменів реального життя людини, забезпечуючи водночас осмислення всієї цілісності процесу життя.

Особливе місце соціології в системі соціальних і гуманітарних наук полягає в тому, що вона формує у людей соціологічну культуру та мислення, здатність правильно сприймати соціальні процеси, що відбуваються у нашому посткомуністичному суспільстві, сприяє формуванню знань про соціальну дійсність, пояснює логіку процесів соціального розвитку, розробляє концептуальний апарат, методологію та методику соціологічних досліджень.

Процес трансформарції, який розпочався в Україні на рубежі 80-90-х рр. ХХ ст. повинен докорінно змінити мову, методи викладання і вивчення соціології, очистити її від схоластичних понять марксистської соціології, подолати вузько практичну спрямованість, ізоляцію від світової соціологічної думки. Завдання побудови сучасного демократичного суспільства, утвердження передової соціологічної культури висувають на перший план проблему переосмислення традиційних підходів до аналізу складних соціологічних явищ і процесів, вимагають від вітчизняних соціологів розробки ряду актуальних проблем суспільного життя, вироблення нових соціологічних парадигм. Зростає актуальність питання повернення із забуття всієї соціологічної спадщини минулого, імен відомих українських соціологів, теоретичного і методичного оновлення понятійного апарату пізнання соціальної реальності. Все це сприятиме становленню соціології як науки та навчальної дисципліни, що прийшла у вищі навчальні заклади України в 1993 р.

Вже підготовлено та видано ряд посібників із соціології, зокрема: Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) (К., 1993); Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології (К., 1995); Соціологія: Наука об обществе / Под общей ред. В. П. Андрущенко и Н. И. Горлача (Харьков, 1996); Соціологічна думка України / М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін. (К., 1996); Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття (К., 1996); Попова І. М. Соціологія. Пропедевтичний курс (К., 1996); Якуба О. О. Соціологія (Харків, 1996); Паніна Н. В. Технологія соціологічного дослідження (К., 1996); Победа Н. О. Соціологія культури (Одеса, 1997); Черниш Н. Й. Соціологія: Курс лекцій. (Львів, 1998). Перевидана також праця М. Ю. Шаповала "Загальна соціологія" (К., 1996), яка була видана автором ще в 1929 р. у Празі.

Нині соціологія виявляє свою ефективність і цілком виправдовує себе і в навчальному процесі, і в практичних соціологічних дослідженнях. Освоєння майбутніми спеціалістами основних соціологічних категорій і теорій має бути важливою складовою частиною їх загальної професійної освіти, що сприятиме глибшому розумінню ними соціальної дійсності та визначенню свого місця в ній, концентрування особистих зусиль на вирішенні соціальних суперечностей.

Автор даної книги пропонує ще один варіант навчального посібника для студентів вищих навчальних закладів України I, II, III, IV рівнів акредитації, в якому робиться спроба систематизації уявлень про основні соціологічні теорії та знання, понятійний апарат соціології, коло проблем, що входять до її компетенції. При підготовці посібника автор намагався розглянути основні предметні галузі соціології, її найбільш значні школи і напрями. У відповідності з духом реформування нашого суспільства та національного відродження ставилося завдання не обмежитися понятійним рівнем аналізу, а висвітлити в навчальному посібнику актуальні проблеми становлення нової соціальної реальності в Україні.

В посібнику немає рясного цитування різних літературних джерел, яке, на думку автора, лише створює плутанину і не сприяє чіткій логіці викладу матеріала. Однак все, що в ньому викладається, є результатом опрацювання і систематизації під кутом зору сучасних методологічних підходів і аналітичних висновків автора ідей і положень фактичного матеріалу багатьох монографій, підручників і навчально-методичних посібників, виданих в 1990-х рр. українською і російською мовами (див. стор.235-240).

Безумовно, не всі питання, що ставляться в посібнику, вдалося однаковою мірою вирішити: тут дався взнаки різний рівень розробки тих чи інших галузей соціології, різне трактування її теорій і структури, ролі та місця в системі соціальних і гуманітарних наук, а іноді і відсутність в Україні необхідної літератури, в основному теоретичного профілю. Автор буде вдячний всім, хто побажає висловити свої зауваження і побажання щодо поліпшення навчального посібника.

Критичні зауваження і побажання автору книги, а також заявку на її придбання можна надіслати за адресою: 290060, м. Львів - 60, а/с 2623. Тел. / факс (0322) 42-25-15.

ЧАСТИНА ПЕРША. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА

Сьогодні склалась ситуація, коли соціологія, за умов наявності певних наукових визначень спеціалістами, має чимало псевдонаукових і навіть побутових значень, які в певній мірі розмивають межі цього поняття, і тоді все, що відноситься до вивчення суспільства, зокрема, громадянського суспільства, називають загальним словом "соціологія", хоча зрозуміло, що суспільство вивчається не лише соціологією, але й цілим комплексом соціальних наук - соціальною філософією, політологією, історією, політекономією та ін. Отже, постає необхідність пошуку чіткої відповіді на питання, що таке соціологія як наука, який її предмет, які її функції і місце в системі суспільних наук. Збагнути їх чисто логічним шляхом, виходячи лише із сучасного стану соціології, видається неможливим. Саме тому ознайомлення з об'єктивними основами витоків і етапів історичного розвитку західної і вітчизняної соціологічної думки, з основними теоретичними школами і напрямами сучасної соціології є, на наш погляд, необхідною умовою проникнення в її сутність, в головні соціологічні парадигми.

Розділ 1. Предмет, структура і функції соціології	6
1.1. Об'єкт і предмет соціології	6
1.2. Структура соціологічного знання	9
1.3. Функції соціології та її зв'язок з іншими науками	12
1.4. Метод соціології	16
Розділ 2. Виникнення і основні віхи розвитку соціології	17
2.1. Витоки соціологічного знання	17
2.2. Виникнення і розвиток соціології як окремої науки	26
2.3. Соціологічна думка України	32
Розділ 3. Основні школи і напрями сучасної соціології	45
3.1. Емпірична соціологія	45
3.2. Структурний функціоналізм	49
3.3. Конфліктологія	52
3.4. Символічний інтеракціонізм	56
3.5. Феноменологія	58
3.6. Етнометодологія	60
3.7. Неофункціоналізм	62
3.8. Структуралізм і постструктуралізм	65
3.9. Соціологічні концепції технократизму	67

Розділ 1. ПРЕДМЕТ, СТРУКТУРА І ФУНКЦІ СОЦІОЛОГІЇ

1.1. Об'єкт і предмет соціології

Незважаючи на те, що вік соціології сягає близько двохсот років, ще й нині існує невизначеність предмету соціології як науки і як навчальної дисципліни. З цих питань, як і з питань структури і функцій соціології, вчені ведуть активну полеміку. Разом з тим в умовах нової соціальної реальності, що склалась в Україні після проголошення в 1991 р. державної незалежності, все очевиднішою стає необхідність визначення статусу соціології, подальшого розвитку соціологічних досліджень, зростання їх ролі в умовах національного відродження, у вдалому проведенні економічних і соціально-політичних реформ, трансформації соціальної системи. Особливо важливе значення соціології полягає в її здатності з'ясувати рушійні сили свідомості і діяльності, дійсної поведінки людей як членів громадянського суспільства, формувати у них соціологічну культуру та мислення, вміння правильно сприймати соціальні процеси, що відбуваються в посткомуністичному суспільстві. Соціологія сприяє формуванню знань про соціальну дійсність, пояснює логіку процесів соціального розвитку, розробляє концептуальний апарат, методологію та методи соціологічних досліджень.

Термін "*sociologia*" походить від латинського "*societas*" (суспільство) і грецького "*logos*" (вчення). У цьому розумінні соціологія означає не що інше як науку про суспільство. У науковий обіг поняття "соціологія" було введено **Огюстом Контом**. І хоча воно ототожнювалося ним із суспільствознавством, термін "соціологія" з того часу став активним каталізатором для пошуків предмету й методів нової науки.

Точка зору О. Конта на соціологію як на науку про суспільство панувала в літературі до кінця XIX ст. Але з накопиченням знань про окремі сфери життя суспільства соціологія поступово втрачала роль єдиної універсальної теорії суспільства. В кінці XIX - на початку XX ст. в наукових дослідженнях суспільства почали виділяти поряд з економічними, демографічними, правовими та іншими аспектами і соціальні. Предмет соціології почав звужуватися до вивчення саме соціальних сторін суспільного розвитку. Продовжувач справи О. Конта **Е. Дюркгейм** в книзі "Правила соціологічного методу" (1895 р.) визначає предмет соціології як соціальні факти, які існують поза індивідом, а також прагне чітко розмежувати поняття індивідуального і колективного (соціального), доводячи безумовний пріоритет останнього стосовно першого. Соціальні явища, на думку Е. Дюркгейма, це дещо зовнішнє відносно індивідів, і їх можна і потрібно розглядати як об'єктивну даність, як речі.

Отже, рубіж XIX-XXст. характеризується переходом соціології від науки, тотожної суспільствознавству, до самостійної науки, пов'язаної з вивченням соціальних явищ і відносин суспільного життя, тобто такої, що існує поряд з політичною, економічною теоріями, філософією, історією та іншими науками.

Важливу роль у конкретизації предмету соціологічних досліджень відіграв соціологія США, з якою пов'язують новий і вищий рівень розвитку соціології в цілому. Вона бере свій початок з "класичної школи", або руху за "науковий менеджмент" (1890-1920 рр., провідні представники - Ф. Тейлор, Г. Емерсон, Г. Таун та ін.); школи "людських відносин у промисловості", сформованої у кінці 20-х років та існуючої до цього часу (Е. Мейо, А. Маслоу та ін.); "емпіричної школи" (П. Друкер, Д. Девіс, А. Слоун, Г. Саймон).

Разом з тим і нині багато дослідників прагнуть з'ясувати предметну галузь даної науки, розібратися в системі її основних понять, визначити, до якої сфери дійсності вони можуть бути застосовані, яку саме дійсність здатні відображати, що саме ми можемо описати і з'ясувати за їх допомогою.

З'ясовуючи науковий статус соціології (як і будь-якої іншої науки), важливо чітко уявляти її об'єкт і предмет. Той факт, що відбулось досить запізніле відокремлення соціології від інших наук - від філософії (у Франції), економічної теорії (в Німеччині), соціальної психології (в США) тощо - і відповідно пізнє становлення її як самостійної науки, можна пояснити саме ототожненням об'єкта і предмета соціологічного пізнання.

Об'єктом соціологічного пізнання є **суспільство**, зокрема, громадянське суспільство. Але виділення даного поняття як вихідного для з'ясування предмету соціології є недостатньо. Суспільство може бути об'єктом усіх гуманітарних наук. Те ж саме можна сказати і про поняття "**соціальна реальність**".

Будь-яке явище, процес або відносини об'єктивної реальності можуть бути об'єктами дослідження різних наук. Коли ж йдеться про предмет дослідження конкретної науки, то та чи інша частина об'єктивної реальності (місто, село, культура, людина, освіта тощо) беруться не в цілому, а лише тією її стороною, яка визначається специфікою даної науки. Решта частин конкретної об'єктивної реальності в цьому випадку розглядаються як другорядні або як умови існування даного об'єкту (наприклад, соціальний контекст економіки).

Усі гуманітарні науки можуть вивчати суспільство, яке характеризується нескінченною різноманітністю явищ і процесів. Однак кожна з них вивчає:

- свою особливу сторону або сферу об'єктивної реальності;
- специфічні тільки для даної науки закони і закономірності об'єктивної реальності;
- особливі форми прояву і механізми дії даних законів і закономірностей.

На відміну від інших суспільних наук, соціологія вивчає не суспільство, загально, а громадянське суспільство, в якому загальне знаходиться в органічній єдності з особливим, специфічним.

Предмет науки не може бути тотожним об'єкту (або об'єктам), який вона вивчає, тому що, останній - це емпірично дана реальність, що відбиває ту чи іншу сторону об'єктивного світу. **Предмет же науки** - це відтворення емпіричної реальності на абстрактному рівні шляхом виявлення значущих з практичної точки зору закономірних зв'язків і відносин цієї реальності. Предмет будь-якої науки - це не просто явись чи процес об'єктивного світу, а результат теоретичного обґрунтування, яке дозволяє виділити ті закономірності розвитку і функціонування об'єкта, що вивчається, які є специфічними тільки для даної науки.

Найпоширенішим серед зарубіжних і вітчизняних соціологів є підхід коли при визначенні предмету соціологічного пізнання виділяється як ключове те або інше соціальне явище або процес. Так, наприклад, російський соціолог

В. Н. Иванов розглядає соціологію як науку, що вивчає *соціальні відносини*. Інший російський соціолог В. А. Ядов вважає ключовою, основоположною категорією соціології - *соціальну спільність*.

В українській соціологічній літературі існує думка, згідно якої базовою категорією соціології є поняття "*соціальна структура*". На наш погляд, збагачує гуманістичну спрямованість наступне визначення предмету соціології: соціологія як наука вивчає реальну суспільну свідомість у всьому її суперечливому розвитку - діяльність, дійсну поведінку людей, які виступають як предметне втілення (за формою та змістом) знань, установок, ціннісних орієнтацій, потреб та інтересів, зафіксованих в реальній свідомості; умови, в яких розвиваються та здійснюються реальна свідомість, діяльність і поведінка людей.

Відомий польський соціолог **Ян Щепанський** вважає, що предмет соціологічних досліджень становлять *явища і процеси* виникнення різних форм спільного життя людей; структури різних форм людських спільностей, явища і процеси, що виникають із взаємодії людей; сили, які об'єднують і руйнують ці спільності, а також зміни і перетворення, що в них відбуваються.

Висловлювання зарубіжних авторів стосовно предмету соціології можна було б продовжити, але звернемося до визначення **Н. Смелзера**: соціологія - це наукове дослідження суспільства та соціальних відносин. Воно спирається на дані або факти з реального світу і прагне слідувати за ними, використовуючи наукове обґрунтування.

У сучасній соціології найчастіше при визначенні предмету соціологічного пізнання виділяють як ключове те чи інше соціальне явище або процес. До таких явищ чи процесів різні автори відносять: групову взаємодію, людську взаємодію та її результати, людські соціальні відносини, соціальні інститути, соціальні організації та їх ставлення до людської поведінки, систему соціальної дії, людське суспільство і людську поведінку, природу соціального порядку, соціальні групи, форми людських спільностей, основні структури людського суспільства, соціальні процеси тощо.

Так, у **Міжнародній енциклопедії соціальних наук** предмет соціології визначається як вивчення соціальних агрегатів і груп в їх інституціональній організації, інститутів та їх організації, а також причин і наслідків змін інститутів та соціальних організацій.

В останньому виданні **Вебстерівського словника** соціологія трактується як вивчення історії, розвитку, організації і проблем сумісного життя людей як представників соціальних груп. У вищевказаних визначеннях вказано, що є основним об'єктом соціологічного пізнання, але питання про предмет соціологічного знання залишається невирішеним. Спільним для усіх цих визначень є ототожнення предмета і об'єкта соціологічного знання, нечітке розуміння поняття "*соціальне*", яке є найважливішим, ключовим для соціології. При цьому соціальне може розглядатися на будь-якому рівні (наприклад, на рівні взаємодії між двома індивідами, на рівні соціальних груп, організацій або суспільства в цілому).

Можна виділити такі основні риси, що характеризують специфіку соціального:

- загальна якість, притаманна різним групам індивідів, є результатом інтеграції ними тих чи інших якостей суспільних відносин;
- воно відбиває обумовлене сучасними суспільними відносинами (економічними, політичними тощо) взаємне становище індивідів та їх груп;

● соціальне проявляється у відносинах різних індивідів і груп один до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя;

● результат сумісної діяльності різних індивідів, що проявляється в їх спілкуванні та взаємодії.

Соціальне явище або процес виникає тоді, коли поведінка навіть одного індивіда підпадає під вплив іншого або групи (спільності) незалежно від того, чи присутні фізично індивід або спільність. Саме в процесі взаємодії індивіди впливають один на одного, сприяють інтеграції тих чи інших якостей суспільних відносин. Соціальне виникає у процесі взаємодії людей, детермінується відмінностями їх місця і ролі в конкретних суспільних відносинах, що проявляється у різному ставленні індивідів і груп (спільностей) індивідів до явищ і процесів суспільного життя.

У світлі такого підходу до соціального методологічно некоректним є визначення специфіки соціологічного знання на основі виділення як ключового того чи іншого явища чи процесу соціальної дійсності, суспільного життя в цілому. Адже всі явища і процеси суспільного життя незалежно від того, до якої сфери життєдіяльності вони належать - економічної, соціальної, політичної тощо - можуть бути об'єктами соціологічного пізнання. З іншого боку, будь-яка інша суспільна чи гуманітарна наука пов'язана з вивченням тих чи інших сторін і структур суспільства та суспільних відносин, соціальних інститутів, організацій і самої людини.

Завдання соціологічної науки полягає у типологізації соціальних систем, дослідженні зв'язків і відносин кожного типологізованого об'єкта на рівні закономірностей, одержанні конкретного наукового знання про механізми їх дії і форми прояву в різних соціальних системах для цілеспрямованого управління ними. Отже, поняття соціального, соціальних зв'язків і відносин та способу їх організації є вихідними для розкриття особливостей об'єкту соціологічного пізнання. На підставі вищевказаного можна дати наступне визначення соціології: *це наука про тенденції, закони функціонування і розвитку соціальних систем, про прояви даних законів в діяльності суб'єктів - великих і малих соціальних груп і спільностей людей, а також окремих особистостей.*

Поєднуючи теоретичні та емпіричні засоби, соціологія досліджує саме загальні якості будь-якого прояву соціального. Специфіка соціології полягає в тому, що кожний прояв людської життєдіяльності вона вивчає в соціальному контексті, у взаємозв'язку з суспільним організмом як цілісною системою, у взаємодії різних її сторін, рівнів, підсистем.

1.2. Структура соціологічного знання

Об'єктом вивчення соціології може бути як громадянське суспільство в цілому з притаманними йому багатоманітними соціальними зв'язками і відносинами між людьми, так і будь-яка окрема сфера суспільного життя - економічна, соціальна, політична, духовна. Її зацікавленнями можуть бути рушійні сили свідомості і поведінки людей, соціального процесу, великі і малі соціальні групи, етнічні і міжетнічні спільності, окрім того класи, страти, професійні і демографічні групи (молодь, жінки, пенсіонери тощо), окремі особистості (їх потреби, інтереси, ціннісні орієнтації), сім'ї як клітинка суспільства, взаємодії

суб'єктів, соціальних інститутів і організації. Отже, кого зацікавляють соціології як науки є досить широким і різноманітним, що значною мірою визначає структуру соціологічного знання.

Під **структурною соціологічним знанням** розуміють систему взаємопов'язаних уявлень, понять, поглядів, теорій соціальних процесів різних рівнів (чи то життєдіяльність окремих людей, соціальних груп чи суспільства в цілому). Особливістю структури соціологічного знання є те, що вона є не просто певною сукупністю (обсягом) інформації, уявлень і наукових понять про соціальні явища і процеси, а перш за все певною упорядкованою системою знань про суспільство як динамічно функціонуючий соціальний організм. Структура соціологічних уявлень і наукових знань формується в залежності від кола об'єктів, які вивчаються соціологією, глибини і широти наукових узагальнень і висновків, що зліплюються в межах соціологічних теорій на основі аналізу даних про ті або інші соціальні явища і процеси.

Основним структурним елементом соціологічної теорії знання є: знання про взаємодії, про суть взаємодії соціальних суб'єктів, їх зміст і механізми їх включення в себе розуміння законів його розвитку, уявлень про основні сфери життя суспільства і їх взаємодія. Важливою частиною структури соціологічної науки є: знання про функціонування і розвиток окремих сфер суспільного життя, в тому числі економічної, соціальної, політичної, духовної, а також про можливість життєдіяльності і соціального самоутвердження в кожній з цих сфер особистості або соціальної групи. Складовими структурами соціологічного знання є: наукові уявлення, погляди, теорії **соціальної структури суспільства**, соціальний склад населення країни, діяльність існуючих у суспільстві соціальних інститутів (таким, як держава, право, релігія, наука, культура, освіта, сім'я і т. д.).

До структури соціологічного знання включаються також уявлення, погляди, теорії, які з'ясовують реальне становище різних соціальних груп суспільства в системі політичних відносин і перш за все в системі відносин влади, характеру і організації, а також життєдіяльність трудових колективів, малих груп, теорії міжособистісного спілкування і окремих особистостей.

В структурі соціологічного знання можна виділити окремі рівні. Йдеться про три рівні соціологічного знання (див. рис. 1):

- загальносоціологічні теорії або загальнотеоретична соціологія;
- спеціальні і галузеві соціологічні теорії або теорії середнього рівня (цей термін ввів у науковий обіг американський соціолог **Р. Мертон**);
- первинне узагальнення даних конкретно - соціологічних досліджень.

Загальносоціологічні теорії, спираючись на соціальну філософію, торкаються, зокрема, як правило, глибинних, сутнісних моментів розвитку того чи іншого суспільства (історичного процесу в цілому) і місця в ньому людини. На цьому рівні кожне соціальне явище розглядається з точки зору його місця і ролі в суспільстві, його багатоманітних зв'язків з іншими явищами.

Спеціальні і галузеві соціологічні теорії мають набагато вужчий пізнавальний ракурс, а ніж загальносоціологічні, торкаючись в основному окремих сфер суспільного життя, соціальних груп і інститутів, послідуєть в собі теоретичний і емпіричний рівні дослідження. Вони, по суті, займають певне про-

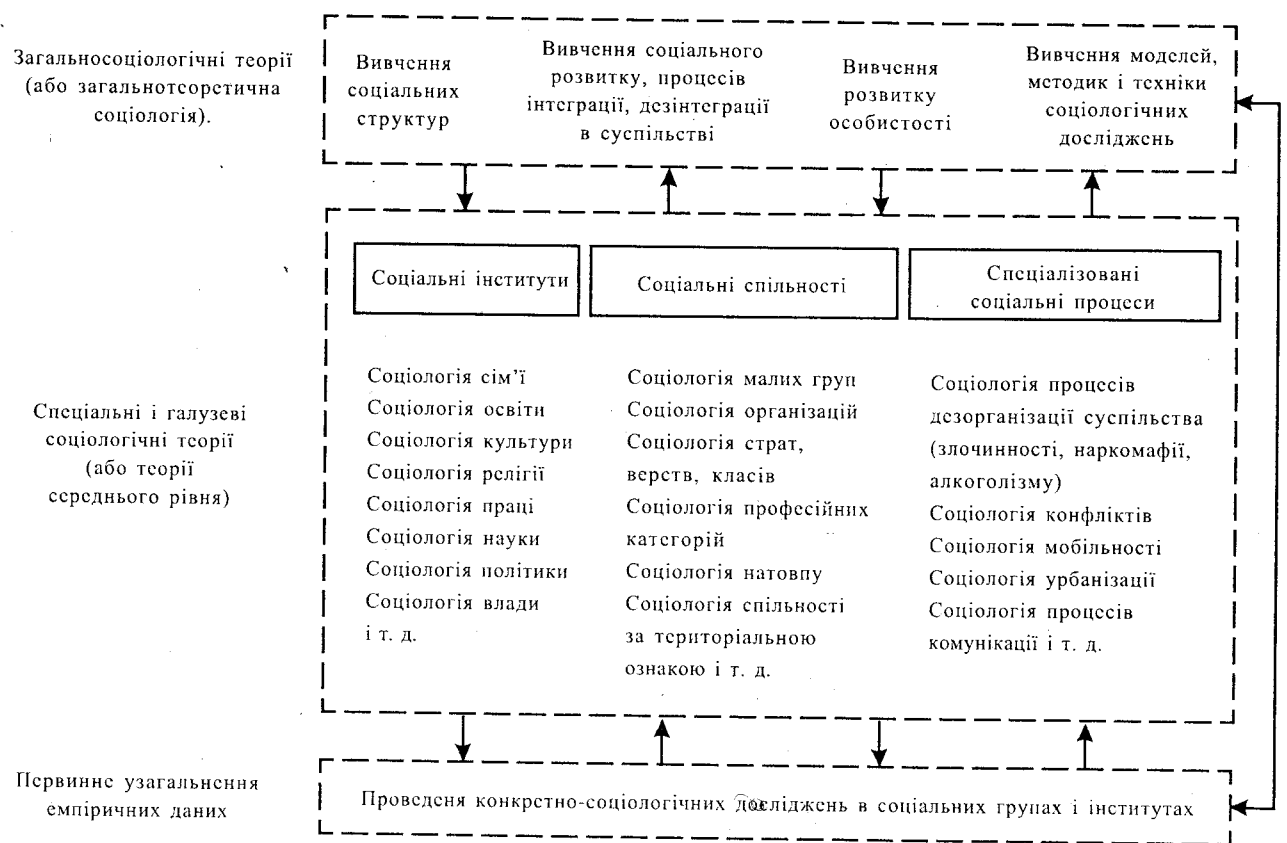

Рис. 1. Рівні соціологічних знань

міжне становище між фундаментальними соціологічними теоріями і емпіричним узагальненням первинної соціологічної інформації, виступаючи у ролі свосередньої зв'язуючої ланки та долаючи наявний між ними розрив.

Виділення спеціальних і галузевих соціологічних теорій (теорій середнього рівня) створює для соціології цілий ряд безперечних зручностей і переваг, основними з яких є: можливість створення міцної і зручної теоретичної основи для досліджень конкретних сфер людської діяльності і окремих складових соціальних груп без використання громіздкого і абстрактного понятійного апарату фундаментальних соціологічних теорій; забезпечення тісної взаємодії з реальним життям людей, яке завжди знаходиться в полі зору теорій середнього рівня; демонстрування переконливих висновків соціологічних досліджень пересічним громадянам.

Разом з тим ці теорії породили досить вузьку спеціалізацію соціологів-спеціалістів в окремих галузях соціології, які збирають емпіричні дані, узагальнюють їх, обґрунтовують теоретичні висновки і будують моделі лише в межах цих галузей соціологічного знання.

Третій рівень соціологічного знання представлений конкретними соціологічними дослідженнями, які проводяться з метою одержання об'єктивних даних стосовно різних сторін соціальної дійсності. Ці дані можуть бути осмислені на рівні спеціальних, галузевих і загальносоціологічних теорій і використанні у розв'язанні актуальних проблем розвитку суспільства.

Завершуючи розгляд даного питання, зазначимо, що в літературі можна зустріти поділ соціологічного знання на фундаментальне та прикладне. Такий поділ є досить умовним, бо будь-яке з них безпосередньо або опосередковано робить свій внесок у вирішення як наукових, так і практичних завдань. Отже, слід говорити лише про домінування в кожному окремо взятому випадку того чи іншого соціологічного знання: наукового, фундаментального або практичного (прикладного), що є підставою для його віднесення до сфери теоретичної або практичної соціології. Те саме можна сказати і про емпіричні соціологічні дослідження: вони можуть бути орієнтовані на вирішення наукових проблем (наприклад, на створення спеціальної соціологічної теорії) або практичних, пов'язаних з удосконаленням соціальних інститутів (сім'ї, освіти, права тощо).

1.3. Функції соціології та її зв'язок з іншими науками

Різноманітність зв'язків соціології із життям суспільства, її суспільне призначення визначаються насамперед тими функціями, які вона виконує. Функції (від лат. *functio* - виконання) соціологічної науки з першого погляду такі самі, як і в інших суспільних науках, проте мають свій конкретний зміст. Основні функції соціології - теоретична, описова, інформаційна, прогностична.

Теоретична функція - це концентрація, пояснення, поповнення та збагачення існуючого соціологічного знання, розробка концепцій, теорій і категорій даної науки на основі дослідження соціальної дійсності. Збагачення наукового соціологічного знання відбувається як на основі вдосконалення теоретичної соціології, так і на базі розвитку спеціальних і галузевих соціологічних теорій, а також зв'язаних з ними досліджень емпіричної соціології.

Описова функція - систематизація, опис, нагромадження дослідницького матеріалу у вигляді аналітичних записок, різних наукових звітів, статей, книг. У них відтворюється ідеальна картина соціального об'єкту, що вивчається. На

підставі одержаного матеріалу робляться практичні висновки та приймаються управлінські рішення. Ці матеріали є джерелом заміру, відліку, порівняння для майбутніх поколінь.

Інформаційна функція - збирання, систематизація та нагромадження соціологічної інформації, одержаної у результаті проведення досліджень. Соціологічна інформація - найперспективніший вид соціальної інформації. У великих соціологічних центрах вона нагромаджується у пам'яті ЕОМ. Її використовують не лише соціологи, а й органи управління та засоби масової комунікації.

Прогностична функція полягає у соціальному прогнозуванні. Соціологічні дослідження завершуються обґрунтуванням коротко- або довгострокового прогнозів досліджуваного об'єкта. У соціологічній практиці всі функції "працюють" в єдності, пронизуючи будь-яку її ланку.

Особливе місце соціології в системі суспільних і гуманітарних наук обумовлюється рядом факторів:

- вона є перш за все наукою про громадянське суспільство, його явища та процеси;
- включає загальну соціологічну теорію (або теорію суспільства), яка виступає як теорія і методологія всіх інших суспільних і гуманітарних наук;
- всі суспільні і гуманітарні науки, які вивчають різні сторони життєдіяльності суспільства і людини, завжди включають соціальний аспект, тобто ті закони і закономірності, які досліджуються в тій чи іншій сфері суспільного життя, реалізуються у діяльності людській;
- техніка і методика вивчення людини та її діяльності, методи соціального виміру тощо, які розробляються соціологією, використовуються всіма іншими суспільними і гуманітарними науками;
- склалась певна система досліджень, що проводяться на стику соціології та інших наук, які одержали назву соціальних досліджень (соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-психологічні, соціально-демографічні та ін.).

Будучи наукою про суспільство, соціологія водночас структурно включає як загальну теорію соціальної багатоманітності явищ і процесів суспільного життя, що є об'єктами дослідження суспільних і гуманітарних наук, так і соціальні теорії різних специфічних об'єктів, а саме соціальні теорії праці (соціологія праці), освіти (соціологія освіти), релігії (соціологія релігії) тощо. Те, що соціологія займає загальне, а не приватне місце серед суспільних і гуманітарних наук, ще не означає її перетворення у філософську науку.

Проте слід зауважити, що у своїй теоретичній частині соціологія переплітається з філософією. Мова, зокрема, йде про такий розділ філософії, як **соціальна філософія**, яка має чимале соціологічне забарвлення. Водночас теоретична соціологія має елементи соціальної філософії. Деякі спеціалісти цілком слушно вважають соціальну філософію вищим теоретичним рівнем соціологічного знання. Соціальна філософія конструє загальні принципи соціального буття, закони його функціонування і розвитку, які становлять логічну основу соціології. Крім того, через соціальну філософію в соціологію переходять і загальні принципи буття (онтологія) і загальні принципи пізнання (гносеологія, логіка, методологія). Отже, кордони між філософією і соціологією є нечіткими. Філософія через соціальну філософію глибоко проникає в соціологію і стає, по суті, частиною її теоретичної системи. В той же час соціологія, здійснюючи конкретний аналіз суспільного життя у всій його багатоманітності, сприяє

збагаченню понятійного апарату і предметного змісту соціальної філософії, а також конкретизації її положень і висновків на основі розширення і поглиблення їх зв'язку з реальним життям, практикою.

Значення соціології для інших наук полягає в тому, що вона дає науково обгрунтовану теорію про суспільство та його структуру, забезпечує розуміння законів і закономірностей взаємодії його різних сфер.

Соціологія має безпосередній вихід на ряд суспільних і гуманітарних наук. Насамперед спостерігається її тісний зв'язок із **соціальною психологією**. Соціологи, які розробляють проблеми соціальної поведінки індивідів та спільностей, чимало запозичають знань з досліджень у галузі психоаналізу і деяких розділів психіатрії. В свою чергу соціальні психологи поряд з психологічними методами спостереження, лабораторного і природного експерименту, тестування широко застосовують соціологічні методи - анкетні опитування та інтерв'ю, контент-аналіз, соціальний експеримент. Спільними проблемами дослідження для соціології і соціальної психології є потреби та інтереси, соціальні установки і ціннісні орієнтації, думки та настрої людей тощо. Однак для кожної з них характерним є специфічний підхід до вивчення цих явищ. Наприклад, при вивченні громадської думки соціолога цікавлять передусім закономірності формування громадської думки людей, які належать до певних соціальних груп, тоді як соціально-психологічні дослідження спрямовані на пізнання психологічних механізмів формування і виразу громадської думки.

Соціологія активно співпрацює із **соціальною статистикою** - галуззю статистики, предмет якої - соціальна сфера суспільства, галузь соціальних відносин і процесів. Соціальна статистика забезпечує соціологію інформаційною базою для оперативного аналізу змін у соціальних відносинах і процесах, в орієнтаціях і поведінці верств і груп для підготовки науково обгрунтованих загальнодержавних і регіональних соціальних програм, поточної соціальної політики, розробки надійних прогнозів і проєктів соціального розвитку. Однак сучасний стан соціальної статистики в Україні не може задовольнити потреби соціології щодо повноти і надійності інформації, її доступності. Щоб змінити цей стан, необхідним є розвиток теорії суспільства, його структури, різних галузей соціологічної науки, покликаний методологічно забезпечити вдосконалення соціальної статистики.

Тісний зв'язок існує між соціологією і **правознавством**. Відійшло в минуле зневажливе ставлення до права частини соціологів, які схильні були пояснювати соціологію лише як науку про процеси, що спонтанно виникають, і про сили, що спонтанно розвиваються, і водночас зменшилась кількість правознавців, які тривалий час схильні були нехтувати дослідженнями соціологів. Нині ці дві науки зближуються: і соціологи, і правознавці дійшли висновку, що повний опис і пояснення сучасних соціальних процесів, вимагають об'єднання зусиль спеціалістів обох наук. Виникла спеціальна соціологічна теорія - "**соціологія права**".

Соціологія, особливо прикладна, ґрунтується на математичних знаннях і методах. Завдяки розвитку математичного знання, у тому числі й закону великих чисел, на підставі відкриття певних константних залежностей і закономірностей між соціальними явищами, виникають принципово нові ідеї, аргументи і способи пояснення останніх, що змінює старі парадигми, зумовлює появу нових методологічних і світоглядних уявлень про суспільство. Саме в процесі

зближення емпіричної соціології і математики утворилась "**математична соціологія**" - спеціальна соціологічна теорія, в межах якої розробляються основні компоненти соціального аналізу, стратегія побудови соціальних моделей.

Проте у системі суспільних і гуманітарних наук існує дисципліна, з якою зв'язок соціології найтісніший і взаємнеобхідний. Йдеться про **історію**. Об'єктом і предметом досліджень і історії і соціології є суспільство та закономірності його розвитку в їх конкретних проявах. І та і інша наука відтворюють соціальну дійсність в єдності необхідного і випадкового. Якщо історія відтворює (описує і пояснює) соціальні явища і процеси, що мали місце в минулому, то соціологія - ті, що спостерігаються в даний час. Як історія, так і соціологія мають справу, з одного боку, з наявними у суспільстві об'єктивними, незалежними від волі і свідомості людей закономірностями, які детермінують зміст, характер і напрям його розвитку, а з другого боку, з існуючими індивідуальними, неповторними явищами і процесами, які не можуть бути причинно поясненими, але мають закономірний характер, суттєво впливають на "зигзаги" суспільства та його історії. Саме цей, другий вид закономірностей, і є предметом вивчення як історії, так і соціології. Як і соціологія, історія опирається на філософію, зокрема, на соціальну філософію (іноді її називають філософією історії). Разом з соціальною філософією соціологія виступає як загальнотеоретична і методологічна основа історичної науки. Одним із проявів поглиблення взаємозв'язку соціології і історії може бути виникнення **соціології історії**, покликаної дати соціологічний аналіз історичного процесу.

Дуже тісний зв'язок соціології з **політологією**. Він визначається тим, що:

- соціальні спільності, соціальні інститути і організації є важливими суб'єктами і об'єктами політики;

- політична діяльність є однією з основних форм життєдіяльності особистості і її спільностей, які безпосередньо впливають на соціальні зміни в суспільстві.

Політика як дуже широке, складне і багатоманітне явище проявляється у всіх сферах суспільного життя (економічна політика, соціальна політика, культурна політика і т. д.) і багато в чому визначає розвиток суспільства в цілому. Особливо тісний зв'язок і взаємовплив соціології і політології відображається у появі таких спеціальних соціологічних теорій, як *соціологія політики, соціологія влади, соціологія міжнародних відносин та ін.*

Отже, соціологія не може успішно розвиватися, не спираючись на результати досліджень соціальної філософії, економічної теорії, політології, етнографії, етнології, культурології тощо. Не випадково творці соціології були людьми з широкою гуманітарною і соціальною освітою, широко окреслювали межі соціологічних досліджень.

Історичний розвиток наук (не лише суспільних), свідчить, про те, що в точках, де вони стикаються і взаємодоповнюють одна одну, виникають досить цікаві і плідні теорії.

Зв'язок соціології з іншими науками потрібно розглядати швидше через призму тенденції до їх інтеграції, зближення і об'єднання, а ніж до їх розмежування. На сьогоднішній день переважає тенденція до комплексного, всебічного дослідження явищ і процесів суспільного життя, до спільного дослідження кількома науками, до комбінування (поєднання) їх пізнавальних можливостей.

У процесі соціально-історичного прогресу виникає **філософія** як первісне санскретичне знання, поступово відбувається становлення **математики і природничих наук**. Елементи механіки, астрономії, математики розвивалися через практичні потреби суспільства у зв'язку з розвитком землеробства, зрошення, будівництвом складських споруд, зростанням ролі міст, суднобудування та судноплавства, військової справи тощо. Серед інших причин появи математики і математичних знань були і потреби соціального характеру: облік худоби, заміри кількості зерна, вина, олії, відстані, часу тощо.

Математичні знання були відомі уже в 2000 р. до н. е., про що свідчать вавилонські математичні глинописні тексти та стародавньоєгипетські папіруси. У Китаї в II ст. до н. е., як оповідається в "**Історичних записках**" ("Ші дзі"), один з міністрів розділив імперію на 10 провінцій і звелів дослідити якість ґрунтів, продуктів, рівень розвитку землеробства, підрахувати населення для раціонального розподілу податків. Сучасна наука підтверджує факт проведення перепису населення царем Ізраїля Давидом близько 973 р. до н. е., про який також згадується в "**Біблії**" у другій книзі "Царств". Перелік тривав понад дев'ять місяців; результати показали, що "ізраїльтян було 800 000 мужів сильних, здатних воювати, а іудеян - 500 000". Давньоримський цар Сервій Тулій (VI ст. до н. е.) ввів у практику "цензи" - перепис громадян та їхнього майна з метою визначення соціального, політичного, військового і податкового статусу в суспільстві, а точніше - в державі, яка вже народжувалася.

Для пізнання соціальних процесів античного суспільства Греції та Риму має значення розповідна історія - **історіографія**, яка розвивається паралельно з філософією. Найпершим пам'ятником історичної науки є знаменита робота видатного вченого, "батька історії" **Геродота** "Історія", яка започатковує інтенсивний розвиток науки про суспільство.

У розвитку історичного пізнання важливу роль відіграє творчість видатних представників історичної науки античної Греції **Фуکیدіда**, **Ксенофонта**, **Полібія**, **Плутарха**, давньоримського історика **Корнелія Тацита** та ін.

Заслуга представників історичної науки Стародавнього світу полягає ось в чому:

- вони поставили питання про соціальний факт, використання аналізу документів, методів спостереження, опитування, вивчення фактів та умов, що деформують процес достовірного відображення соціальних явищ і спотворюють результати пізнання;

- вони заклали перші принципи систематизації та класифікації емпіричного матеріалу, їх відбору й узагальнення тощо.

Мислителі античного світу (**Демокріт**, **Платон**, **Арістотель** та ін.) не розглядали суспільство як особливе утворення, що розвивається за власними законами. Для них суспільство виступало як об'єкт, а не суб'єкт. Тому суспільне життя, історія мислились як компонент космічного буття і його похідна частина. Звідси і намагання філософів розглядати суспільство, державу, індивідів у контексті загального цілого. Історична думка також ще не піднеслася до такого рівня аналізу, вона провінціально сприймала світ через призму свого етносу. Проте антична культура та наука створили могутній потенціал для подальшого розвитку пізнання природи і суспільства. Вона заклала основи європейської

цивілізації, від яких беруть свій початок сучасні науки - право, політика, мистецтво, філософія, соціологія та ін.

Якщо соціальні парадигми рабовласницького суспільства відбивали залежність людини від природи і держави-поліса, що в світогляді виступало як фатум, доля, жорсткий детермінізм, то соціальна парадигма середньовіччя включала в себе кілька нових принципів:

- у світоглядному плані космологічний фаталізм змінюється християнським провіденціалізмом;

- у соціально-історичному та політичному аспектах відбувається переорієнтація світогляду з демоса, поліса, як суб'єкта, на особистість, як творчу силу в системі соціальних відносин;

- поєднання християнського провіденціалізму із земним суб'єктивізмом уособилося в новому вченні про свободу індивідуального вибору і особистої відповідальності за нього перед найвищим неземним суддею.

Ці уявлення про світ істотно вплинули на процес переростання рабовласницьких відносин у феодальні, бо в своїй основі він визначався не стільки економічними, скільки ідеологічними чинниками - християнством, яке з 325 р. стало державною релігією ще рабовласницької Римської імперії.

Раннє середньовіччя, представлене таким мислителем, як **Аврелій Августин**, прозваний **Блаженным** (354-430 рр.), характеризується спробою створити в християнській літературі загальнолюдську концепцію філософії історії, що спирається на принцип розвитку людства на релігійних засадах. В основу вчення Августина про розвиток історії людства покладене релігійне розуміння історії, так званий **провіденціалізм**, який розглядає історію як прояв волі Божої. згідно з якою здійснюється заздалегідь передбачена Божественна програма спасіння людини і світу.

Найпоширеним світоглядом XIII ст. було вчення **Фоми Аквінського** (1225 - 1274 рр.). У своїх працях він писав не лише про філософію, але й про економіку, право, державу і суспільство, тобто про всі соціальні інститути, які його утворюють. Його вчення було визнано єдиною істинним світоглядом **католицизму** і таким проголошується й по цей день.

Вагомий внесок у розвиток пізнання людини, суспільства, гуманістичної просвіти, науки та культури зробили представники середньовічного ренесансного гуманізму **Аліг'єрі Данте** (1265-1321 рр.), **Франческо Петрарка** (1304-1374 рр.), **Леонардо Бруні** (справжнє ім'я Арстіно) (1370-1444 рр.), **Лоренцо Валла** (1407-1457 рр.) та ін.

В центрі їх уваги були:

- культурологічні проблеми античності;
- проблеми особистості, механізми взаємодії між особистістю та суспільством;

- загальні проблеми суспільства, походження держави;
- питання зближення емпіричного й позитивного, чуттєвого і раціонального в соціальному пізнанні.

Гуманізм епохи **Відродження** мав яскраво виражену соціальну орієнтацію на людину з її земними інтересами, потребами, цінностями. Він утверджував думку про гармонію душі і тіла, про красу і радість земного життя всупереч християнській моралі, що пропагувала ницість людини та її земного життя.

Важливо зазначити, що в XVI-XVII ст. паралельно з індивідуалістичними концепціями зароджується розуміння значення суспільної власності та колективістських засад у соціальному житті і критикуються порядки, засновані на особистому інтересі, приватній власності і породжуваній ними соціальній несправедливості. З'являються концепції *утопічного соціалізму*, в основі яких лежать комунітарні принципи організації суспільства, основоположниками яких були англієць **Т. Мор** (1478-1535 рр.) та італієць **Т. Кампанелла** (1568-1639 рр.). У своїх творах вони проповідують ідеї соціальної рівності, братерства і взаємодопомоги, можливих на основі суспільної власності.

В епоху пізнього середньовіччя, в ряді європейських країн починають формуватись елементи капіталістичних відносин, заснованих на товарному виробництві. Товарне виробництво, торговельні відносини між країнами породжували потребу в точних розрахунках, змушували аналізувати соціальні явища в умовах первісного нагромадження капіталу з точки зору їх економічної доцільності. Так, в Іспанії в 1575 р. чи не вперше в Європі епохи середньовіччя використовувався питальник з 357 питань для вивчення соціально-економічних явищ. На основі результатів опитування був складений багатотомний статистичний збірник. У середньовічній Європі зрідка практикували переписи населення, один з яких було проведено в 1338 р. у Венеції. Проте вони мали вузько-обмежений утилітарний характер.

Щодо європейської науки пізнього середньовіччя, то поряд з традиційними проблемами буття поступово формуються концепції *соціальної філософії*, державного і приватного права, переглядаються релігійні доктрини походження суспільства та людини. Така переорієнтація зумовлювалася потребами молодого буржуазії в своїй ідеології і державності для захисту власних інтересів. Ці проблеми чітко ставляться в творчості видатних ідеологів нового класу - італійського мислителя **Нікколо Макіавеллі** (1469-1527 рр.), французького соціолога **Жана Бодена** (1530-1596 рр.), голландського політика **Гуго Гроція** (1538-1645 рр.) та ін.

Слід наголосити, що на порозі **Нового часу** видатні мислителі, які належали до різних культурних ареалів, вдавалися до спроби викласти свої соціальні погляди у систематичному вигляді. Велику цінність має написаний у XIV ст. арабським мислителем і державним діячем **Ібн Халдуном** «Історичний прологон», де подана свого роду енциклопедія соціального життя арабського світу.

Епоха Нової історії характеризується:

- інтенсивним розвитком наукової думки. Розкріпачена від теології, вона спрямовується на пошуки істини;
- соціальне пізнання стає на шлях пошуків природничих факторів розвитку суспільства;
- поступово розпадається середньовічна система цінностей і світосприйняття;
- ідея рівності людей перед Богом в ідеології молоді буржуазії трансформується в ідею рівності людей за своєю природою і пошуків причин їх фактичної нерівності в суспільстві;
- буржуазія стає домінуючим, провідним суб'єктом у системі суспільних відносин, вона вже реально править державою чи постійно прагне до цього, вірить у своє майбутнє і намагається якомога більше знати про суспільство і людину, про їх зв'язок з природою;

● виникає нова соціальна парадигма, пов'язана з натуралістичним розумінням світу природи та людини. **Натуралізм** перетворюється в домінуючий принцип науки, в тому числі і науки про людину. Його панування в усіх галузях знання було пов'язане з виключенням надприродного і чудесного.

В суспільному знанні натуралізм орієнтував дослідників на виявлення природничих та біологічних детермінант соціального, на пошуки споконвічної *"природи людини"* і т. п., що знайшло відображення насамперед у таких відомих концепціях, як теорія *"природної людини"*, *"природного права"*, *"природної етики"* та ін. Відомими теоретиками з цих питань були представники англійської філософії та соціології **Томас Гоббс** (1588-1679 рр.) і **Джон Локк** (1632-1704 рр.). Їх концепції походження суспільства можна розцінювати як соціологічні теорії, хоча соціології як науки на той час ще не існувало.

Яскравими представниками європейської соціальної науки XVIII ст. були французький просвітитель, соціолог **Шарль Луї Монтеск'є** (1689-1755 рр.) та французький просвітитель, філософ, теоретик мистецтва, соціолог **Жан Жак Руссо** (1712- 1778 рр.).

Ш. Л. Монтеск'є, автора "Перських листів" (1721 р.), "Розвідки про причини величчя і падіння римлян" (1734 р.), "Духу законів" (1748 р.), всупереч поширеній традиції вважати основоположником соціології О. Конта, є досить вагомим підстави називати першим соціологом Нового часу. Дійсно, Монтеск'є не висував ідею про соціологію як окрему науку в суспільствознавстві, але він заклав новий напрям в останньому, який у XIX ст. одержав назву *географічної школи в соціології*.

Про соціологічну теорію суспільства Монтеск'є ми дізнаємося з його праці "Дух законів", над якою він працював майже 20 років. Тут критикується теологічне розуміння історії Августина та Фоми Аквінського, обґрунтовується об'єктивний характер законів розвитку природи та людської історії, підкреслюється взаємозв'язок між природним і соціальним.

Аналізуючи побутові, культурні, моральні, політичні та інші особливості життєдіяльності багатьох народів у різних кліматичних зонах землі, Монтеск'є дійшов висновку, що в основі всіх відмінностей лежать природничі фактори. Він аналізує вплив клімату на виробничу діяльність людей, політичну організацію суспільства, принципи державного правління, на духовність, натуру і звичай народу, розглядає проблеми торгівлі, грошей.

Автор географічної школи в соціології одним з перших розробив послідовну теоретичну систему поглядів на історію, у якій вбачав об'єктивні природничі, натуральні, а не містичні детермінанти суспільного розвитку.

Жан Жак Руссо, автор праць "Розвідки про походження і основи нерівності між людьми" (1755 р.), "Про суспільний договір чи принципи політичного права" (1762 р.) та ін., вбачає головну причину соціальної нерівності в привілеях, що має частина громадян. Суспільний прогрес він пов'язує з розвитком людського розуму, передбачає необоротність суспільного прогресу.

Науку Нового часу особливо цікавили проблеми історичної закономірності розвитку суспільства, його механізми та напрями. Ці проблеми особливо актуалізуються у XVIII ст. і безпосередньо пов'язуються з розвитком філософії історії. В історико-соціологічному відношенні філософію історії можна розгля-

дати як зв'язуючу ланку між філософією і соціологією, оскільки своїм виникненням остання зобов'язана саме філософії історії.

Термін "**філософія історії**" вперше вжив француз **Вольтер** (псевдонім; справжнє ім'я і прізвище - Франсуа Марі Аруе, 1694-1778 рр.) для позначення загальних роздумів і досліджень людської історії та культури без чіткого визначення їх змісту. Аналіз концепції філософії історії свідчить, що її головними завданнями були дослідження процесу виникнення людства; розкриття рушійних сил історії та її законів на основі емпіричних і узагальнених матеріалів історії та культури народів; визначення напрямку розвитку людства в цілому.

Особливе місце в історії соціальної думки посіли ідеї італійського мислителя **Джамбаттіста Віко** (1668 - 1744 рр.), викладені у першій систематизованій праці з соціології і культурної динаміки «*Основи нової науки про суспільну природу націй*» (1725 р.). Дослідження Дж. Віко являють сьогодні великий науковий інтерес. У 1976 р. в Нью-Йорку відбулась конференція «Віко і сучасна наукова думка», присвячена 250-річчю з дня виходу у світ названої праці. Незважаючи на те, що джерела концепції Віко простежуються як у працях стародавніх авторів, наприклад, Аристотеля, так і пізніших - **Ф. Бекона** (1561 - 1626 рр.), **Н. Макіавеллі**, його теорія була новим і важливим внеском в розвиток суспільної думки. Віко, зокрема, розробляє:

- методологію і методику порівняльного історичного дослідження;
- теорію циклічності, яка дозволила йому піднятися до рівня з'ясування характеру процесу соціально-історичного розвитку суспільства;
- модель (схему) цілісного пізнання соціальних процесів, комплексного аналізу політичних, релігійних, господарських, культурних, юридичних та інших підвалин соціального життя;
- методологію, методику критичного вивчення документів, аналізуючи питання соціальної і історичної психології.

Отже, створивши «нову науку», Віко зазирнув далеко уперед, тому не випадково його праці привертають увагу все більшої кількості дослідників. Чимало аспектів його концепції визначили провідні напрями сучасної соціологічної науки, зокрема ідеї з теорії культури, розвинуті в працях М.Вебера, П.Сорокіна, Т. Тойнбі та ін. Не випадково П. Сорокін відзначає, що Дж. Віко заслуговує бути в одному ряді із справжніми батьками соціології.

Вагомий внесок у розвиток філософії історії зробив французький соціолог **Марі Жан Антуан Нікола Кондорсе** (1743-1794 рр.). У в'язниці, куди його кинули за активну участь у французькій революції, він написав свою знамениту працю «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» (1794 р.). Головною причиною історичного прогресу автор вважає розум, знання, людські здібності. Але він розглядав розум не як індивідуальний інтелект, а як духовний рівень суспільства, як суспільну свідомість певної епохи. Отже, він не визнавав ролі видатних осіб як суб'єкта історії.

Найфундаментальнішими дослідженнями філософії історії вважаються праці німецького просвітителя **Йоганна Готфріда Гердера** (1744-1803 рр.). Свою концепцію всесвітньої історії як закономірного, єдиного, взаємопов'язаного цілісного процесу Гердер викладає у праці «Ідеї до філософії історії людства»

(1784-1792 рр.). Він розглядає історію суспільства як закономірне продовження розвитку природи. Земля - це частина космічної системи, кузня органічного світу. Людина самопороджується природою, є вершиною, вінцем природи. Людство - біологічний вид, а закони його розвитку такі ж природні, як і закони природи. Тому основними елементами соціального прогресу є зовнішні і внутрішні фактори. Розвиток здібностей людини залежить від інших людей, від суспільства в цілому та його культури.

Як зазначають спеціалісти, за своїм змістом, структурою та принципами наведена праця Гердера наближається до соціологічних творів О. Конта, Г.Спенсера та інших і займає «серединне» місце між філософією історії та соціологією, перші доробки якої містили в собі елементи філософсько-історичного аналізу.

Ще один яскравий представник філософії історії - німецький філософ **Георг Вільгельм Гегель** (1770-1831 рр.). Основні принципи філософії історії він виклав у однойменній праці «Філософія історії» (1837 р.). Гегель розглядає історію як «прогрес духу в усвідомленні свободи», де свобода є свободою духу мислення й інтелектуальною свободою особистості. Історія - вища сфера порівняно з природою, де абсолютний розум (дух) самопізнає себе. Люди вважають, що в їх житті та діяльності існує випадковість, насправді абсолютний дух детермінує історичні випадковості, підпорядковуючи їх своїм цілям. У цілому ж філософія історії Гегеля на відміну від вищерозглянутих концепцій не містить соціологічного аналізу історії суспільних явищ, стоїть осторонь теорій суспільного прогресу Віко, Кондорсе, Гердера, які предметом дослідження брали суспільство і людину, а не абсолют, і в своїх узагальненнях виходили із соціокультурних факторів.

На початку XIX ст. філософія історії втрачає своє домінуюче становище в розвитку суспільного знання. Паралельно з нею відбувається становлення нових галузей і напрямів у розвитку суспільної науки. Помітним кроком вперед у розвитку пізнання суспільства та його закономірностей був поступ в економічних знаннях. У XVII ст. з'являється нова наука, названа **класичною політичною економією**. Одним з перших її представників, який показав, що не грошова політика, а виробництво є основою економічної і політичної могутності держави, був англійський учений **Уільям Петті** (1623-1687 рр.). У праці «Політична арифметика» (1683 р.) він вбачає джерело багатства не в грошовому обігу, а у виробництві. **У. Петті**, **А. Сміт** (1723-1790 рр.), **Д. Рікардо** (1772-1823 рр.) започаткували основи *теорії трудової вартості*, розкрили деякі закони капіталістичного виробництва, показали, що вартість товару створюється працею виробника. Це було нове слово в науці про суспільство та його економіку.

Вперше в історії науки поряд з економічними закономірностями виявляються соціальні. Наука досліджує масові соціальні факти, між якими математично точно констатуються постійні взаємозалежності і зв'язки. Математика знаходить широке прикладне застосування у сфері соціальних досліджень, які стали основою формування таких нових галузей соціального знання, як **демографія** та **соціальна статистика**. До речі, вперше поняття «статистика» вжито в лекціях німецького вченого **Германа Конрінга** (1606-1682 рр.), в яких розглядаються матеріали про склад населення, економічні ресурси держави тощо.

Пізніше, німецький учений **Готфрід Ахенваль** (1749-1772 рр.) обґрунтовує предмет статистики і вводить це поняття у широкий вжиток.

Особливо яскравою фігурою в статистичних дослідженнях демографічних процесів є німецький армійський священник **Йоганн Петер Зюссмілх** (1707-1769 рр.), який на основі аналізу та систематизації масового емпіричного матеріалу відкриває закономірності у співвідношенні новонароджених дітей чоловічої та жіночої статі, співвідношення чоловіків та жінок у шлюбному віці, в постійності числа смертності як загальної, так і за віком, у тому числі і внаслідок вбивства та самогубства. Зюссмілх констатує наявність постійної більшості новонароджених над померлими.

Наприкінці XVIII ст. широкого розголосу набирає штучно сконструйоване вчення англійського економіста і священника **Томаса Мальтуса** (1766-1834 рр.). Воно є своєрідним синтезом теорії, в якій переплелися елементи тогочасних уявлень з політекономії, демографії та географічного детермінізму. Ідеї Мальтуса про постійно зростаючі диспропорції між процесами зростання населення та засобами існування людини, зниження родючості землі, зростання населення в геометричній, а засобів існування, необхідних для фізичного прожиття людей, в арифметичній прогресії, що нібито призводить до *"абсолютного перенаселення"*, та інші пізніше були дещо скориговані і доповнені дослідниками в США, Англії, Франції та інших країнах і існують під назвою **неомальтузіанство**.

Важливе місце в європейській суспільно-політичній думці займали соціологічні ідеї консерватизму, лібералізму й утопічного соціалізму. Соціальні мислителі першої половини XIX ст. прагнуть у тій чи іншій формі осмислити результати революційної ломки старого суспільного ладу й оцінити той суспільний лад, який прийшов на зміну феодальному. Проблеми *"революційної демократії"*, *"індустріалізму"* і *"капіталізму"* виступають ключовими для всіх без винятку визначних мислителів даного періоду. З деякими спрощеннями найцікавіші думки з цього приводу можна згрупувати за трьома напрямками.

Перший напрям об'єднує ті концепції, які в тій чи іншій формі висловлюють неприйняття нових порядків і прагнуть критикувати їх з позицій минулого. Найчастіше при цьому йдеться про позитивні сторони зруйнованого Великою французькою революцією *"старого режиму"*, ідеалізацію феодально-дворянської старовини та досить гостре викриття негативних аспектів буржуазного суспільства. Даний напрям суспільно-політичної думки називають **консерватизмом**. Найвпливовішими ідеологами консерватизму були **Е. Берк** (1729-1787 рр.), **Л. Бенальд** (1754-1840 рр.), **Ж. де Местр** (1753-1821 рр.) та ін. Вони негативно ставляться до революції як насильницького, брутального розриву з традиційними засадами народного життя, відстоюють принципи монархії, станової ієрархії, католицької віри. Консерватори критикують абстрактно-раціоналістичні засади соціальної філософії Просвітництва, принципи буржуазного права, втілені у "Декларації прав людини і громадянина" і наступних кодексах.

До **другого напрямку** належить соціальна філософія **лібералізму**, патріархом якого вважають класика економічної науки **А. Сміта**, чия діяльність належить ще дореволюційній добі. Програмні ж засади лібералізму з урахуванням досвіду Великої французької революції опрацювали **І. Бентам**, **Дж. Мілль**, **Б. Констан**. Звичайно, лібералізм, як і консерватизм, це не суворо обґрунто-

вані теоретичні системи, а швидше конгломерати поглядів, які концентруються навколо таких провідних ідей, як індивідуалізм і утилітаризм. Відстоюючи цінності буржуазного активізму та раціоналізму, ліберали захищають від консервативної критики ідеологію Просвітництва. Будь-яку суспільну інституцію, як доводить Бентам, слід оцінювати насамперед з погляду на те, чи сприяє вона збільшенню щастя людей, чи служить вона їм на користь. Ідеологія лібералізму заклала основу **теорії соціальної дії**, ставила питання про зв'язок між соціальними диспозиціями особистості й інституційними рамками соціальної діяльності, а також про зв'язок між окремими соціальними субсистемами. Не випадково пізніше *"ринкова модель"* була покладена в основу новітніх теорій суспільства - функціоналістської, теорії соціального обміну та ін.

Синтез лібералізму і консерватизму знаходимо у соціально-філософській концепції французького мислителя, соціолога **Алексіса де Токвіля** (1805-1859 рр.), автора відомих праць "Про демократію в Америці" (1835 р.) та "Старий порядок і революція" (1856 р.). Твори Токвіля - це свого роду *соціографія* ранньобуржуазного суспільства. Він виходив з того, що люди творять суспільство вже самим фактом визнання певного володаря чи певних законів. Суспільство існує лише тоді, коли люди дивляться на речі з однієї точки зору, тобто мають спільні погляди. Токвіль виходить з порівняння, а якоюсь мірою і протиставлення суспільства *"аристократичного"*, яке втілювало в очах соціолога *"старий режим"*, зруйнований Великою французькою революцією, та *"демократичного"*, яке є для нього синонімом політичного режиму і водночас усього суспільного побуту США, які, на його думку, показують у цьому відношенні зразок і перспективу для всього людства.

Третя позиція пов'язана також з критичним ставленням до буржуазного ладу, який утвердився внаслідок революційних подій, однак при цьому і *"старий порядок"* стає об'єктом засудження. Феодальному минулому і буржуазному сьогоденню тут протиставляють майбутній справедливий лад, який має бути побудований самими людьми. Це - позиція представників **утопічного соціалізму**, серед яких помітне місце займає французький мислитель **Клод Анрі де Рувруа Сен-Сімон** (1760-1825 рр.), вчитель і попередник О. Конта, якого іноді називають *"хрещеним батьком соціології"*. Він не тільки накреслив основні контури проекту *"позитивної"* реорганізації наукового знання, реалізувати який випало на долю Конта, а й висловив ряд глибоких ідей щодо природного устрою західноєвропейських країн післяреволюційної доби. Сен-сімонівська концепція *"індустріального суспільства"* побудована на принципі протиставлення трудящих класів і класів "непрацюючих". З розвитком індустрії, як передбачав Сен-Сімон, має зростати значення організаційно-управлінського фактору в суспільному житті. Ідеалом суспільного устрою він вважав стан, коли *влада над людьми поступиться місцем владі над речами*.

Спеціалісти зазначають, що консервативні, ліберальні та соціалістичні напрями в соціальній думці кінця XVIII - початку XIX ст. ще не можна віднести до соціології в повному значенні цього слова, насамперед внаслідок їх відверто *"неакадемічного"* характеру і чітко вираженої політичної тенденційності. Однак їх представники порушують чимало проблем, які пізніше потрапляють у

коло інтересів соціології. Це, насамперед, питання про соціальну природу і функції демократичних інститутів, специфіку ринкових відносин, форми реорганізації суспільних відносин, питання наукової організації та управління соціальною сферою.

2.2. Виникнення і розвиток соціології як окремої науки

Попередній етап розвитку філософської і соціологічної думки в Європі обумовив і теоретично, і методологічно появу нового наукового напрямку, зосередженому на вивченні взаємодії людини і суспільства, тобто на *соціальних відносинах*. Потреба в такому науковому напрямі була актуальною і для соціальної практики. Відповіддю на ці соціальні запити стали праці **Огюста Конта** (1798 - 1857 рр.) - французького мислителя, якого вважають **батьком соціології**.

Як вже згадувалося, він запропонував термін "*соціологія*" і вперше використав його у 1824 р. в своїх листах. Але широко відомим цей термін став після публікації О. Контом четвертого тому свого "Курсу позитивної філософії" (1838 р.). Заслуга О. Конта полягає насамперед в тому, що він обґрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства, виділення соціології в якості самостійної науки, базування цієї науки на спостереженні та експерименті, пізнання законів суспільного розвитку і практичного використання досягнень науки в цілях здійснення соціальних реформ на благо суспільства. Конт вважав, що соціологія є наукою особливою, яка відповідає новому соціальному порядку в індустріальній Європі, наукою, яка повинна використовувати прийоми спостереження, експерименту і порівняння. Науковий позитивізм Конта поєднувався з його еволюційним поглядом на суспільство і мислення. Мислення, на його думку, в своєму розвитку проходить три стадії: *теологічну, метафізичну і позитивну*. Людська думка прогресує по мірі того, як зменшується рівень узагальненості і зростає рівень складності. Суспільства в процесі еволюції проходять 3 основні стадії: *примітивну, проміжну і наукову*. Конт вважав, що суспільство стає також більш складним, диференційованим і спеціалізованим через поділ праці. Поряд з мовою і релігією поділ праці веде до зміцнення соціальної солідарності, породжуючи новий соціальний поділ між класами, а також між приватною і суспільною сферами. Соціологія, яка є вершиною наук, за Контом, повинна розвиватись як аналіз соціальної динаміки і соціальної статички. **Соціальна динаміка** покликана розглядати загальні закони соціального розвитку, тоді як **соціальна статика** повинна зосередитись на "*анатомії суспільства*" і взаємодії його складових елементів. Конт досліджував соціальну роль соціальних інститутів (таких як сім'я, власність, держава) в підтриманні цілісності соціального порядку. Основні праці Конта: шеститомна праця "Курс позитивної філософії" (1830-1842 рр.) і чотиритомна праця "Система позитивної політики" (1851-1854 рр.).

Основний зміст соціологічних поглядів О. Конта можна звести до наступного:

- при вивченні соціального життя слід не поклатися на здогадки, а опиратися на спостереження, порівняльні методи;
- вивчення соціальних явищ не може бути абсолютним, а завжди є відносним, в залежності від нашої організації і нашого становища в соціальній сфері;
- наука соціологія повинна давати відповідь не лише на питання, **що існує**, але й на питання **як відбувається** явище, вміти передбачити і розв'язати проблеми, що виникають;

- все існуюче існує лише в тій мірі, в якій це буде доведено наукою; це можливо лише у тому випадку, якщо будуть вивчатися реальні факти суспільного життя;

- існує взаємозв'язок соціальних елементів, частин і підрозділів суспільства (людей, груп, спільнот та ін.)

Отже, О. Конт став засновником не лише нової науки, але й справжнього соціологічного підходу до аналізу соціальних явищ і процесів. З появою праць О. Конта соціальна теорія набуває інституціонального статусу, одержує права громадянства в науковому світі.

Послідовником О. Конта був відомий англійський філософ, історик і економіст **Джон Стюарт Мілль** (1806 - 1873 рр.) - прихильник буржуазної демократії і ліберальних реформ. Особливе значення для соціології мала праця Дж. Мілля «Система логіки сілогічної і індуктивної», в якій він виклав чотири методи дослідження, які використовуються й до цього часу.

- **Метод схожості:** якщо в декількох випадках при дослідженні будь-якого явища є лише одна спільна обставина, то вона і є причиною (або наслідком) даного явища.

- **Метод відмінності:** якщо у випадках, коли дане явище відбувається і не відбувається, всі обставини однакові крім однієї, то ця остання і є причиною (або наслідком) даного явища.

- **Метод залишків:** із явищ відокремлюються ті частини, причини яких відомі із попередніх індукцій. Факт, що залишився, є наслідком причини, що залишилась.

- **Метод супроводжуючих змін:** явище завжди змінюється за певною зміною іншого явища, зв'язаного з цим останнім причинним зв'язком.

Дж. Мілль розглядає суспільство як агрегат індивідів, мислення яких поступово змінюється і розвивається. Він вважав, що держава не повинна втручатися в економічну діяльність підприємств приватних власників. На відміну від Конта, який закликав до зміцнення держави і його функцій, Мілль переносив акцент на активність підприємців. В підприємстві, на його думку, могли б мати успіх всі народи.

До яскравої плеяди різнобічних дослідників відносять і англійського філософа і соціолога **Герберта Спенсера** (1820 - 1903 рр.) Він одержав технічну освіту і потім довгі роки займався науками: біологією, психологією, соціологією, етикою і т. д. Спенсер **заснував органічний напрямок в соціології**. Основу соціологічних поглядів Спенсера склав метод аналогії між біологічним організмом, його еволюцією і соціальним, надорганічним організмом і його еволюцією. Цей метод ґрунтувався на тому, що і там і там відбувається перехід від простого до складного. На думку Спенсера, соціальний організм складається з трьох основних систем: *регулятивної, виробляючої засоби для життя і розподільчої*. Джерелом класових відмінностей вважав завоювання: переможці утворюють панівний клас, переможені стають рабами. Головним для Спенсера було вивчення не суспільства в цілому, а його структурних одиниць, їх функцій та взаємозв'язку. Висунувши на перший план вивчення структури суспільства і функцій його структурних елементів, Спенсер **заклав основи структурно-функціонального напрямку в соціології, сприяв виникненню функціоналізму**,

однак, лише частина його наукової спадщини актуальна для сучасної соціології. Головна його праця - «Основи соціології» (1896 р.), в якій він робить висновок: перемагає те суспільство, в якому більша кількість людей пристосовується до промислової праці, але при цьому владні структури поважають особисті потреби та інтереси.

Найбільш впливовою парадигмою соціології доби її становлення як самостійної науки стає **парадигма позитивізму**, який оголосив єдиним джерелом пізнання соціальні науки або їх сукупність і відкинув філософію як особливу галузь наукового знання. Найбільш важливими принципами позитивізму можна вважати наступне:

1. **Постулат онтологічного натуралізму**, або твердження про те, що соціокультурні і природні явища якісно однорідні. Тому суспільні проблеми повинні аналізуватися як такі, що не є якісно новою в порівнянні з природною реальністю, і їх пояснення можливе за допомогою пізнання законів природи.

2. **Постулат методологічного натуралізму**, який полягає у твердженні, що система соціологічного знання повинна будуватися за моделлю фізичних наук, використовувати їх методологічні установки.

3. **Постулат феноменалізму**, тобто перебільшення ролі досвіду і чуттєвих даних в соціологічному пізнанні на противагу умоглядним висновкам, які часто панують у соціальній філософії.

4. **Принцип «ціннісної нейтральності»**, згідно якому соціолог, як учений, повинен утримуватися від будь-яких ціннісних суджень стосовно природи явищ і процесів, що вивчаються, і одержаних результатів.

5. **Визнання інструментального характеру наукового знання** і зв'язана з цим орієнтація на *соціальну інженерію*, як особливий тип соціальної практики, соціальної терапії — лікування соціальних хвороб.

Слід зауважити, що на різних етапах концептуальної еволюції позитивізму на перший план виступали то натуралістичні принципи пізнання (так було в XIX ст.), то емпіричні, які широко представлені в неопозитивізмі XX ст. При цьому можна виділити в позитивізмі два етапи:

● **перший етап** або *ранній позитивізм* охоплює період 30-х рр. XIX ст. до початку XX ст. Він пов'язаний з іменами О. Конта, Г. Спенсера та багатьох їх послідовників. Це, зокрема, представники **географічної, расово-антропологічної, біоорганічної та соціал-дарвіністської шкіл соціології, а також так званих соціологів-механіцистів**. Так, прихильники *географічного детермінізму* у соціології (Ф. Ратцель, К. Ріттер, Ю. Челен, Е. Хантінгтон та ін.) зосереджують увагу на вивченні впливу різних чинників навколишнього середовища (рельєфу, клімату, ландшафтів, географічного розташування та ін.) на культуру і суспільне життя. Теоретики *расово-антропологічного напрямку* (А. Гобіно, Х. С. Чемберлен, Ж. Де Ляпуж, О. Аммон) прагнуть виявити зв'язок між соціальною поведінкою людей та їх біологічною спадковістю. Найбільш повно органіцистські ідеї Конта і Спенсера знайшли своє втілення у працях соціологів *біоорганіцистської школи* - А. Шеффле, Р. Вормса, А. Фуль'є, А. Еспінаса та ін., які при поясненні суспільних явищ вдавалися до прямих уподіблень їх біологічним явищам і процесам (концепції суспільного організму, суспільного тіла,

суспільної тканини тощо). Значного поширення у соціології кінця минулого сторіччя набули ідеї *соціального дарвінізму*. Їх активно відстоювали У. Бержгот, Л. Гумплович, Г. Ратценхофер, А. Смолл, У. Самнер. Суспільні явища ці мислителі розглядали насамперед під кутом зору боротьби за існування між різними спільнотами. Соціальне життя у такому випадку виявлялось не чим іншим, як безперервною низкою конфліктів між етносами, націями, класами.

● **другий етап** в розвитку позитивізму починається приблизно з 20-х рр. ХХст. і продовжується до даного часу. Цей період представлений різними школами і напрямками соціології (див. розд. 3). Цей етап можна назвати етапом інституціоналізації соціології, перетворення її в академічну дисципліну, яка здобула визнання і авторитет в науковому середовищі.

Значна роль у визначенні предметної галузі соціологічної науки, її подальший розвиток належить таким мислителям, як Е. Дюркгейм, М. Вебер, Дж. Мід, В. Парето.

Французький соціолог **Еміль Дюркгейм** (1858-1917 рр.) одержав широке визнання як один із засновників сучасної соціології, який сприяв визначенню предмета і встановленню автономії соціології, яку викладав в університеті Бордо і в Сорбонні. Великий вплив на Дюркгейма справила французька інтелектуальна традиція Жан-Жака Руссо, Сен-Сімона, Огюста Конта. В своєму соціологічному аналізі Дюркгейм використовував **колективістський підхід**. Він заперечував, що утилітарна версія індивідуалізму може забезпечити основу побудови стабільного суспільства. Стверджував також, що соціологічний метод повинен мати справу з *соціальними фактами*. В своїй першій великій праці «Суспільний поділ праці» (1893 р.) Дюркгейм, заперечуючи Спенсеру, стверджував, що невірно розуміти соціальний порядок в індустріальних суспільствах як результат договору між індивідами, що керуються лише власними інтересами. Досягнення власного інтересу веде лише до соціальної нестабільності, що проявляється в різних формах девіантності, і в першу чергу в самогубствах. Дюркгейм проводив різницю між формами соціального порядку в примітивних (традиційних) і сучасних суспільствах. **Механічна солідарність** в примітивних суспільствах була заснована на спільних переконаннях і консенсусі, які проявлялись в межах колективної совісті. З процесами індустріалізації, урбанізації і ускладнення суспільств все більший поділ праці руйнує механічну солідарність і моральну інтеграцію, роблячи, таким чином, проблематичним соціальний порядок. При написанні своїх праць Дюркгейм добре усвідомлював те, що індустріальні суспільства пов'язані з багатьма конфліктами. Вважав, що в розвинутих суспільствах повинна з'явитись нова форма соціального порядку, заснована на **органічній солідарності**. Дюркгейм вважав галуззю соціології дослідження соціальних фактів, а не індивідів. Говорив, що суспільства мають свої релігії, які не можна звести лише до дій і мотивів індивідів, і що індивіди формуються і обмежуються соціальним середовищем («Правила соціологічного метода», 1895 р.). В «Самогубстві» (1897 р.) Дюркгейм пояснив, яким чином на рішення здійснити самогубство мають вплив різні форми соціальної солідарності в різних соціальних ситуаціях. Базуючись на вивченні статистики самогубств в різних суспільствах і різних групах в межах цих суспільств, Дюркгейм виявив чотири види самогубств: *егоїстичні, аномічні, фаталістичні, альтруї-*

стичні. В своїх працях з питань політики Дюркгейм виражав стурбованість в зв'язку з небезпекою для суспільства, яка йде від індивідів, які не відчувають, що соціальні норми є значимі для них, тобто тих, які знаходяться в стані **аномії**. Відомими також є його праці "Примітивна класифікація" (у співавт. з М. Моссом 1903 р.), "Елементарні форми релігійного життя" (1912 р.).

З іменем німецького соціолога, соціального філософа і історика **Макса Вебера** (1864 - 1920 рр.) пов'язано перш за все виникнення **розуміння соціології і теорії соціальної дії**. Викладав у Фрайбургському (1893-1896 рр.), Гейдельберзькому (1896-1898 рр., 1902-1919 рр.) і Мюнхенському (1919-1920 рр.) університетах. Вебера часто називають *засновником сучасної соціології* через наступне:

- 1) запропонував чіткий системний підхід до понятійного апарату соціологічного аналізу;
- 2) послідовно відстоював ідею соціальної науки, яка повинна приділяти увагу проблемам пояснення соціальної дії;
- 3) глибоко і тонко підмітив основні характеристики сучасної індустріальної цивілізації у великій кількості різноманітних галузей;
- 4) під час емпіричних досліджень сучасного суспільства він визначив ряд ключових питань, які набули значення центральних в соціологічних дискусіях;
- 5) його власне життя є переконливим прикладом відношення до соціології як до покликання.

М. Вебер зробив значний внесок в соціальну науку в таких галузях: 1) філософія соціальної науки; 2) раціоналізація; 3) вчення про роль протестантської етики; 4) відношення вченого до Маркса і марксизму; 5) аналіз сили політики стосовно німецького суспільства. Соціологія, на його думку, повинна прагнути до розуміння суті дії, виходячи з якої вона може просуватись в напрямку формування моделей або ідеальних типів дії на основі порівняльних досліджень. Соціологічні поняття, такі, як "*бюрократія*", повинні мати такий же аналітичний статус, що і поняття економічні, такі, як "*вільна конкуренція*". Соціологія не виступає лише суб'єктивною інтерпретацією дії тому, що соціологи керуються певними нормами свого співтовариства (такими, як "ціннісна нейтральність"), а отримані ними дані повинні бути відкриті для наукового аналізу і критики. Під раціоналізацією Вебер розуміє процес, в ході якого кожна галузь людських відносин стає об'єктом розрахунків і управління. Вебер зробив також внесок в порівняльну соціологію релігії, соціологію міста, соціологію музики, економічну соціологію, соціологію права, аналіз стародавніх цивілізацій. Сьогодні український читач має змогу читати рідною мовою найвідомішу веберівську працю "Протестантська етика і дух капіталізму" (1905 р.). Вебер є також автор таких праць: «Об'єктивність» (1904 р.), «Про категорії розуміючої соціології» (1913 р.), «Господарська етика світових релігій» (1916-1919 рр.), «Політика як професія» (1919-р.), «Господарство і суспільство» (1921 р.) та ін.

Американський соціолог і соціальний психолог **Джордж Мід** (1863-1931 рр.) здійснив значний вплив на розвиток соціологічної науки, зокрема **теорії символічного інтераціоналізму**. Його лекції були посмертно видані у вигляді декількох книг - "Розум, самість і суспільство" (1934 р.), "Філософія дії" (1938 р.), "Філософія сучасного" (1959 р.). Згідно філософії Міда самість, встановлюється

в процесі соціальної взаємодії з іншими. В його концепції **соціального біхевіоризму** соціально обумовлені реакції людей включають жести і прийняття ролей, що складає основу соціального життя. Жести і розмова є найважливішими рисами соціальної взаємодії, особливість якої полягає у тому, що індивід може уявити собі ефект впливу символічної комунікації на інших соціальних діячів. Діячі ніби ведуть "*внутрішню розмову*" з собою і попереджають реакцію інших. В своїй уяві ми приймаємо інші соціальні ролі і інтерналізуємо установки так званого "*узагальненого іншого*", тобто установки соціальної групи.

Італійський соціолог, інженер та економіст, **Вільфредо Парето** (1848-1923 рр.) виклав свою теоретичну концепцію в "Трактаті всезагальної соціології" (1916 р.). Зробив значний внесок в **теорію еліт**. Суспільство для Парето - це система, яка знаходиться в стані динамічної рівноваги. Воно поділяється на еліту - "кращих", які керують, і нееліту, тобто тих, якими керують. Така соціальна гетерогенність обумовлюється біологічно, тобто наявністю певних біопсихологічних якостей індивіда. На його думку, такий поділ притаманний усім суспільствам, а циркуляція, зміна еліт, служить основою і рушійною силою всього історичного розвитку. Його теорія еліт послужила відправним пунктом для дослідження механізмів влади. Основні праці Парето: "Соціалістичні системи" (1901-1902 рр.), "Підручник політекономії" (1907 р.), "Трактат всезагальної соціології" (1916 р.), "Перетворення демократії" (1921 р.).

Соціологічні традиції, закладені О. Контом, Г. Спенсером, Е. Дюркгеймом, М. Вебером та іншими соціологами знайшли своє гідне продовження в працях **Питирима Сорокіна** (1889 - 1968 рр.). Народився він і одержав освіту в Росії, був висланий із країни у 1922 р., і в кінцевому результаті оселився у США. В 1930 р. став першим професором соціології в Гарвардському університеті. Представник **інтегрального напрямку сучасної соціології**, автор **теорії соціальної стратифікації і соціальної мобільності**. Значний внесок зробив в розробку проблем предмету і структури соціології, механізму і шляхів соціального розвитку, соціальної нерівності, соціальної структури суспільства, соціокультурної динаміки, конвергенції соціальних систем і т.д. Об'єднав в єдине ціле всі аспекти соціологічного вивчення суспільного життя, створив ту "*інтегральну*" соціологію, яка синтезувала все найкраще, що було досліджено до того часу в соціології. Основні праці Сорокіна: "Система соціології" (1920 р.), "Соціологія революції" (1925 р.), "Соціальна мобільність" (1927 р.), "Сучасні соціологічні теорії" (1928 р.), "Соціальна і культурна динаміка" (1937-1941 рр.), "Соціокультурна причинність, простір і час" (1943 р.), "Американська сексуальна революція" (1956 р.), "Основні тенденції нашого часу" (1964 р.), "Соціологічні теорії сьогодні" (1966 р.). В праці «Система соціології» П. Сорокін проголосив такі основні принципи соціології:

- соціологія, як наука, повинна будуватися за типом природничих наук. Про жодне протиставлення «*наук про природу*», «*наук про культуру*» не може бути й мови;

- соціологія повинна вивчати світ таким, яким він є. Будь-який нормативізм, тобто суб'єктивне втручання в науку з позицій моральних та інших наук, є недопустимим;

- соціологія повинна бути «*об'єктивною дисципліною*», тобто вивчати реальні взаємодії людей, які є доступними об'єктивному виміру і вивченню;

● оскільки соціологія хоче бути дослідницькою і точною наукою, вона повинна позбутися усякого «філософствування», умоглядної, недоведеною наукою побудови;

● розрив з філософствуванням означає і розрив з ідеєю монізму, тобто зведення будь-якого явища до одного якого-небудь начала.

П. Сорокін ділив соціологію на теоретичну і прикладну. Об'єктами вивчення його соціології є перш за все соціальна поведінка і діяльність людей, соціальні групи і структура суспільства в цілому, а також соціальні процеси, які в ньому відбуваються. Він розробив теорію цінностей і культурної динаміки.

Підводячи підсумок, можна говорити, що назва науки «соціологія», яку так вдало застосував О. Конт, пізніше було насичено науковим теоретичним змістом завдяки працям яскравої когорти мислителів. Саме в результаті їх зусиль соціологія перетворилась в науку, яка має свій предмет, свою теорію і можливості для емпіричних підтверджень різних аспектів цієї теорії. Не стояли осторонь цього процесу і українські мислителі.

2.3. Соціологічна думка України

Витоки соціального пізнання в Україні сягають у княжу добу (IX - XIII ст.) і тісно пов'язані з буттям українського народу, формуванням української державності. Цінними джерелами протосоціологічних ідей є перші літературні твори: «слова», «повчання», «патерики», «життя святих», які склалися для поширення християнства і водночас містили відомості про соціальні відносини, побут та культуру того часу і опосередковано відбивали настрої різних верств. Це, зокрема, такі твори як «Слово о законі і благодаті» (IX ст.) — першого київського митрополита Іларіона, «Повчання дітям» (XII ст.) — Володимира Мономаха, «Печерський патерик», «Слово о полку Ігоревім» (XII ст.), «Патіївський літопис» (XV ст.), «Повість минулих літ» Нестора, «Руська правда» Ярослава Мудрого.

Важливим джерелом протосоціологічної думки був твір дрібного шляхтича з Волині Христофора Філарета (псевдонім) «Апокрисис» (1597 р.), в якому у релігійній формі відстоюється ідея рівності людей незалежно від місця і становища у житті, дотримання монархом прав і свобод народу, суспільного договору і природних прав. Мислитель наголошував, що дотримання монархом закону, поважання прав і свобод підданих є джерелом сили і могутності держави. Народ, за його переконанням, має захищати свої права.

Вияткове місце у розвитку соціальної думки в Україні кінця XVI - початку XVII ст. займає мислитель І. Вишньський - виходець з містечка Судова Вишня, біля Львова. Життя українського народу і боротьба в жорстких умовах національного, соціального та релігійного переслідування стали в його писаннях центральними темами. Здебільшого вони мають форму «Посланий», адресованих до князя Острозького, до братств, владик і всіх українців. У таких творах, як «Порада», «Послание до всіх обще в лядской земле живящих», «Извещеніє краткое о латинских прелестях» та інших, виходячи з принципу відношення «дух-тіло», він прагне знайти обґрунтування вимог свободи, рівності, справедливості у сфері духа, а потім покласти це в основу життєдіяльності, громадського життя людини і народу.

Значний інтерес для протосоціології становлять соціально-політичні концепції Києво-Могилянської академії - першого вищого навчального закладу на східних землях України. Засновником академії був визначний церковний і культурний діяч київський митрополит Петро Могила (1596-1648 рр.). Разом з іншими діячами академії - С. Яворським, Ю. Кониським, П. Величковським та Ф. Прокоповичем - він розвивав погляди на співвідносини церкви і держави, світської та церковної влади.

Важливий вплив на становлення української суспільної думки, протосоціологічних ідей XVIII ст. має теоретична спадщина великого мислителя Г. Сковороди (1722-1794 рр.). Провідник демократичних ідей, великий гуманіст-просвітитель, він у своїх творах висунув основні проблеми філософського, історико-соціологічного та етичного характеру. Основне місце в його творчості займають філософсько-соціологічні твори.

У своєму першому соціофілософському творі «Начальная дверь» Г. Сковорода розвинув вчення про два світи чи дві природи, з яких складається увесь світ: одна натура - видима, друга - невидима. Видимий світ - це світ матеріальний, невидимий - духовний, «Божественная сутність», це Бог, який існує у всьому - у природі, людині, і він є істиною - ідеєю.

Поряд з ученням про дві природи Г. Сковорода висунув теорію трьох світів (мірів): перший - великий «мір», що складається з безлічі світів, це всесвіт - макрокосмос, який немає меж. Два другі - це частини великого, малі світи. Один з них - малий світ - мікрокосмос («мірок»), людина, а другий - це символічний світ, Біблія, яку тільки символічно треба розуміти, бо до неї Г. Сковорода підходить, як до вивершення історичного людського пошуку мудрості та правди про таємницю буття. Кожний такий світ має дві природи: зовнішню - матеріальну і внутрішню - духовну.

Важливу базу для дослідження соціологічних поглядів та ідей дає доба національно-культурного відродження в Україні. Початок останнього традиційно пов'язується з останньою чвертю XVIII ст. і насамперед з появою «Енеїди» І. Котляревського (1798 р.), який вперше ввів живу українську мову до літератури, з його послідовниками (наприклад, Г. Квітою-Основ'яненком і харківським гуртком діячів науки і культури). Таке ж відродження в Галичині пов'язане з Маркіяном Шашкевичем, який майже через 40 років після появи «Енеїди» виступив з «Русалкою Дністровою» та з гуртком своїх однодумців («Руська Трійця»), започаткувавши західноукраїнський літературний, а згодом і національний ренесанс. Відродження мало своє джерело в історичній традиції та пробудженні української народності.

Певний внесок у розвиток пізнання, людини, суспільства, гуманітарної освіти, науки та культури зробили представники Кирило-Мефодіївського Братства, створеного наприкінці 1845 - початку 1846 рр. До Братства належали М. Костомаров, М. Гулак, Т. Шевченко, П. Куліш, В. Білозерський, О. Маркович та ін. Висловом основних ідей братчиків був твір М. Костомарова «Книги битія (буття) українського народу», в якому подано картину світової історії, історії України та її поневолення. Закінчується вона романтичною картиною «відродження, або повстання України з мертвих».

Братство відстоювало ідеал свободи, рівності і братерства, ставило своїм завданням перебудову суспільства на засадах християнства і прагнуло ліквідації кріпацтва, класовості, гноблення людини та народу, поширення освіти й об'єднання всіх слов'ян в одну республіканську федерацію, в якій кожний народ зберігав би свою суверенність. Провідна роль призначалась Україні, а Київ повинен був стати столицею федерації, де мав би збиратися загальний сейм.

У суспільно-політичних поемах члена Братства **Т. Шевченка** чітко виражена ідея українського державництва, самостійності, соборності, проголошується заклик до відновлення козацької традиції, українського демократизму, віра у воскресіння України та в зміну суспільного ладу. Шевченко вважав за необхідне встановлення демократичної республіки, взірць якої він вбачав у республіканському устрої США. Творчості Шевченка притаманні гуманізм, людяність, християнська терпимість. Гуманізм Шевченка - це гуманізм не зовнішнього спостерігача. Автор сам є його безпосереднім об'єктом і суб'єктом. Цей гуманізм виходить із внутрішніх джерел народної моралі та ідеалів. Ідеєю народного права Шевченко обґрунтовував висновок, що закон, який дозволяє бранця продати, купити, зробити рабом і утримувати свавільно, не заснований на жодному праві і є антилюдямим. Діяльність і творчість Шевченка істотно вплинули на розвиток суспільно-політичної та соціальної думки в Україні. Соціально-політичні погляди Шевченка знайшли своє найбільше віддзеркалення в поемах "Гайдамаки" (1841 р.), "Гамалія" (1842 р.), "Сон" (1844 р.), "Кавказ" (1845 р.) та ін.

Початком самостійних соціологічних праць слід вважати дослідження жєневського гуртка українських учених у 80-х роках XIX ст., які друкувалися в часописі "Громада" (Женева) і в окремих виданнях. У цей час у всій тодішній соціології домінуючим методологічним напрямом був позитивізм, під впливом якого соціологічна теорія натуралізується, набуваючи форм еволюціонізму, органіцизму, соціал-дарвінізму тощо. Саме під впливом наведених напрямів і течій перебували учені, які започаткували соціологічні студії в Україні. Характерною ознакою їх діяльності була активна пропаганда положень, уже вироблених західною соціологічною думкою. Учені того часу не стільки турбувалися про продукування нових ідей, скільки про засвоєння уже вироблених. Певною мірою така позиція є зрозумілою, якщо взяти до уваги, що соціологія була наукою новою і до того ж запозиченою. Її дійсно необхідно було освоювати. Цим, напевне, і пояснюється некритичне ставлення учених до положень, висунутих попередниками, багато з яких приймалися за аксіоми. Тому, не заперечуючи оригінальності певних ідей, висловлених ученими, які працювали в цей час в галузі соціології, слід зазначити, що їх соціологічні пошуки були спрямовані на розробку, поглиблення ідей таких мислителів, як О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс та ін., а не на вироблення нових власних теорій. Характерно, що соціологічні праці пишуть філософи, економісти, етнографи й інші представники суміжних наук. Перехрещування поля дослідження із суміжними дисциплінами зумовило те, що як передвісників української соціологічної думки треба розглядати представників таких наук, як українська соціальна філософія, історія, географія, економіка, статистика та інші. Зв'язок соціології з цими науками (насамперед економікою, правом) є настільки міцним, що на їх основі виникли окремі соціологічні школи. Спільна вихідна база соціології з іншими ділянками суспільного

знання не тільки відбивалася на дослідах на початку розвитку української соціології, а й пізніше часто мала вирішальне значення для праць цих наук.

Відомий український економіст, соціолог, публіцист **С. А. Подолинський** (1850-1891 рр.) соціологію розглядає як науку про людське суспільство. В своїй науковій творчості поєднував марксистські і соціал-дарвіністські погляди. Коло соціологічних інтересів зводиться до наступної проблематики: виробнича діяльність людей і господарські відносини в її процесі, соціальна стратифікація, соціальна мобільність, взаємозалежність національності і положення індивіда в суспільстві, закон боротьби за існування і закон зростання солідарності людей. Важливою є думка про те, що одним з вимірів *соціальної стратифікації* і умов *соціальної мобільності* є приналежність до певної національності. При аналізі бідності виступив проти мальтузіанства, стверджуючи, що людство не подвоюється через кожні 50 р., а існуюча бідність не є наслідком збільшення населення на землі. Подолинський висуває ідею, що поряд з боротьбою за існування діє і **закон зростання солідарності людей**, згідно якого зростання населення ставить проблему гострішої боротьби з природою з метою добування необхідних речовин, що в свою чергу зумовлює необхідність об'єднання людей в товариства. Обґрунтовує тезу, що в громаді, збудованій на основі солідарності, дарвіністський закон виявлятиме себе в тому напрямку, що висуватиме на перші позиції в науці, мистецтві, в сфері морального вдосконалення найбільш розвинутих осіб.

С. Подолинському належать також праця "Ремесла і хвабрики на Україні", яка була надрукована у Женеві 1880 р. У ній вчений аналізує соціальне становище (умови праці, життя, заробіток) різних груп робітників України, їх відносини з працедавцями тощо. Причини соціальної диференціації С. Подолинський вбачав насамперед у привласненні панівним класом додаткової вартості.

Коло соціологічних зацікавлень українського громадсько-політичного діяча, вченого і публіциста **М. П. Драгоманова** (1841-1895 рр.) - соціальні зміни, співвідношення історії і соціології, питання національності, проблеми прогресу. Прихильник теорій О. Конта, Г. Спенсера, П. Ж. Прудона. Соціологію розглядав як науку про суспільство. В поглядах на суспільство дотримувався в цілому еволюційної теорії. Важливу роль у розумінні сутності соціальних змін відіграє природнича наука. В питанні про співвідношення різних боків еволюційного прогресу дотримувався погляду, що такі сфери суспільного життя, як економіка і соціальні відносини підлягають органічній еволюції, а зміни в державній і політичній сферах еволюціонують залежно від двох перших. Надаючи невеликого значення соціологічному підходу до історії, Драгоманов підкреслював, що в такому випадку історія буде не описовою наукою, а розкриватиме закони минулої діяльності людей, тобто даватиме точні знання, як і природничі науки. Розглядаючи нації, Драгоманов приписує кожній ряд певних ознак (мова, будова тіла, одяг, звичаї). Говорячи про прогрес, розглядає його як якісну характеристику розвитку суспільства; першопричина прогресу - в об'єктивному русі історії, а шляхи прогресу можуть набувати мирних і немирних форм. Твори Драгоманова: "Чудацькі думки про українську національну справу" (1916 р.), "Що таке українофільство?" (1916 р.).

На формування соціологічних поглядів українського етнографа, антрополога, політичного діяча **Ф. К. Вовка** (1847-1918 рр.) - мали вплив ідеї О. Конта і Г. Спенсера. Соціологію розглядав як науку про суспільне життя, яка разом з спеціальною та передісторичною антропологією, етнологією, етнографією є

складовою однієї науки - **антропології**; хронологічно виникненню соціології передують геологія, палеонтологія і біологія. Вовк приділяв увагу питанням **еволюції**. На його думку, закони розвитку біології переносяться на суспільство і дають підстави зробити висновок, що всі суспільні явища і форми виникли не внаслідок впливу на них зовнішніх сил, а є результатом повільного ступеневого розвитку зародків фізичної природи людини. Цілковита однаковість фізичної природи людини зумовлює однаковість соціальних явищ, а різні умови довкілля зумовлюють їхню різноманітність. Досліджував розвиток етнологічних спільнот і таких соціальних інститутів як наука, релігія і сім'я. Основна праця: "Студії з української етнографії та етнології".

Вагомим є внесок в розвиток вітчизняної соціологічної думки українського економіста і соціолога, громадського діяча, професора Київського університету **М. І. Зібера** (1844 - 1888 рр.), який певний час перебував в еміграції в Швейцарії. Соціологічні інтереси Зібера зосереджені навколо проблем суспільства, суспільного розвитку, народонаселення, **історичної соціології**. Стверджував, що еволюційний порядок суспільних відносин зумовлюється поступом економічних відносин, а всі політичні, юридичні і духовні явища в суспільстві є надбудовою над економічними відносинами. Зібер говорив про ступеневий розвиток суспільства, здійснив порівняльний аналіз общинного і капіталістичного суспільства. Досліджуючи первісне суспільство, Зібер виділив характерні риси общинної організації первісних народів, які вступають у різку суперечність з сучасною йому європейською цивілізацією: випадковий і непостійний характер праці та споживання, відсутність шляхів сполучення між різними племенами. В таких умовах особа фактично позбавлена свободи. А сучасна цивілізація створює умови для розвитку свободи особистості. В питанні про тенденцію зростання народонаселення Зібер критикує погляди Т. Мальтуса і Дж. Мілля. Основна праця Зібера "Вибрані економічні твори".

Одним з найяскравіших українських дослідників у галузі соціології був **М. М. Ковалевський** (1851-1916 рр.). Вже 17-річним юнаком він познайомився з "Курсом позитивної філософії" О. Конта. Майже 25 років його наукової діяльності відбувається за кордоном. Він мав можливість оцінювати погляди сучасних йому соціологів не тільки за їх творами, більшість з них він знав особисто - Спенсера, Льюїса, Уордо де Грефа, Тарда, Дюркгейма, Мена, Маркса та ін. Він був членом **Міжнародного соціологічного товариства**, певний час навіть головою, безпосереднім учасником його конгресів, членом ряду соціологічних інститутів і автором їх видань. З цього приводу іноді М. Ковалевського не вважають представником української соціології. То наголошують на його європеїзмі, то видають за представника російської соціологічної думки. Але Ковалевський є типовим представником обширної течії історичної і соціологічної думки України, яка відображала інтереси українського лібералізму 80-90-х років. Соціологічні студії Ковалевського найменше є "російськими". Як зазначав Н. С. Тімашев у книзі "Вступ в історію соціології" (Лондон, 1947 р.), Ковалевський повністю порвав з російською традицією і створив свою соціологічну систему, засновану не на політичному розгляді, а на всебічному вивченні соціальних, політичних, юридичних та економічних систем.

Погляди М. Ковалевського склалися у той період, коли позитивізм ще був спрямований проти містицизму та ідеалізму. Відомий російський і американський соціолог П. Сорокін, який юнаком був секретарем М. Ковалевського,

інтересував, що останній зазнавав великого впливу О. Конта. Будучи прихильником "*теорії факторів*", тобто плюралістом, М. Ковалевський визнавав обумовленість будь-якого соціального факта багатьма причинами, принципової їх рівнозначності, відсутності серед них провідної і визначальної. При цьому він виходив з думки про єдність всіх сторін суспільного організму і інтересував, наполягав на єдності, універсальності методу. Його теорія факторів зводилася до теорії функціонального зв'язку соціальних явищ.

У книзі "**Сучасні соціології**" М. Ковалевський ратував за утвердження двох напрямів, гармонійне поєднання яких може забезпечити щасливий розвиток суспільства. Індивід не може бути принесений у жертву родині, роду, класу, державі і навіть міжнародному союзові, але його діяльність повинна бути водночас координованою з діяльністю інших рівних йому одиниць, і їх спільні зусилля мають бути спрямовані до забезпечення загального блага.

Важливе місце в системі соціологічних поглядів Ковалевського займає ідея **прогресу** як історичної неминучості. Природною передумовою цієї ідеї є уява про змінність і закономірності суспільних феноменів. Він вважав, що без прогресу не може бути соціології як науки. Суть соціального прогресу він зводив до солідарності, глибоко вірив у його неминучість.

Значний внесок М. Ковалевського у розвиток **історико-порівняльного методу в соціології**, який він розглядав як могутню зброю боротьби проти суб'єктивізму. Саму ж історію він вивчав із соціологічної точки зору. Істориком Ковалевський став з метою кращого опанування соціологією, органічно поєднуючи в собі історика, з одного боку, і соціолога - з другого. Наявність такого поєднання в його працях дозволяє сказати, що в історії він соціолог, а в соціології - історик. Соціологічна проблематика - центральна в його творчості.

В останні роки свого життя М. Ковалевський багато працював над складиною курсу соціології як вчення про суспільні явища. Вся його наукова діяльність була пронизана "*соціологічним духом*". Для нього характерним було прагнення до синтезу, до широких узагальнень. Він розглядав соціологію як науку про організацію й еволюцію суспільства, вимагав включити в завдання соціології вивчення не тільки прогресу, а й періодів занепаду, регресу, дисгармонії між окремими сторонами суспільства.

Серед великої плеяди українських мислителів кінця XIX - початку XX ст., безумовно, провідне місце займає **І. Я. Франко** (1856-1916 рр.), великий демократ, геніальний митець слова, який відіграв величезну роль у розвитку національної та соціальної свідомості українського народу. В ряді праць І. Франко прагнув проаналізувати генезу творення людської суспільності і держави, вкрив у майбутню справедливість, новий соціальний порядок матеріального і духовного прогресу суспільства. В такому суспільстві "над народом не буде управи з гори, але сам народ (тобто від громад) управляє сам собою, працює сам на себе, сам образується і сам обороняється".

І. Франко був активним проповідником національної самостійності України. Він вийшов з Української радикальної партії і взяв участь у творенні націонал-демократичної партії, навіть допоміг скласти її програму. Його світогляд опирався на основи гуманізму, раціоналізму і демократизму. І. Франко порвав з федералістичними традиціями Костомарова і Драгоманова і став борцем за повну політичну незалежність України. Відомий із своїх праць про Україну

американський дослідник К. Манінг назвав І. Франка "скульптором модерної української нації".

Значний внесок у подальший розвій української соціології зробили такі видатні українські вчені, як М. С. Грушевський, Б. О. Кістяківський, С. С. Дністрянський, М. І. Туган-Барановський та ін.

Найпоєднованіше поглибив свої історичні дослідження соціологічними студіями **М. С. Грушевський** (1866-1934 рр.). Він вперше почав застосовувати в українській історіографії **історико-соціологічний метод**, розроблений на межі XIX і XX ст. європейським позитивізмом. Перебування М. Грушевського у Парижі в 1903 р. на студіях мало переломне значення для його творчості, внаслідок чого він з історика соціально-економічних та суспільних явищ перетворився на історика-соціолога. Основа соціологічних інтересів М. Грушевського - фактори соціальної еволюції, закони суспільного розвитку, суть соціології тощо. Критично оцінюючи західні соціологічні теорії (О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса та ін.), М. Грушевський обґрунтував неможливість моністичного розуміння історії, а також неправомірність застосування природничого розуміння закону для пізнання соціальної реальності. У суспільстві можуть діяти лише емпіричні закони, які виключають автоматичність і механічність соціального процесу, оскільки слід рахуватися з психологією, елементами доцільності і моральної регуляції людської спільноти. Крім того, наведені закони діють лише в окремих сферах соціального життя.

Соціальний процес у цілому, на думку М. Грушевського, характеризується певним ритмом, тенденціями, формами. Завдання соціології саме в тому і полягає, щоб, відкидаючи мінливе, випадкове, вибирати типове, постійне, те, що становить властиву основу соціального ритму. Український вчений обґрунтував думку про те, що характерними тенденціями соціального розвитку є диференціація й інтеграція. Чергування цих тенденцій відбувається під впливом комбінування факторів, проте у визначеному соціальному просторі і часі можуть переважати то економічні, то релігійно-психологічні фактори та ін. Отже, М. Грушевський, по суті, відстоював розуміння коливальної динаміки суспільної еволюції, яке є близьким сучасним посткласичним теоріям. У праці "Початки громадянства" (1921 р.), він критикував суперечливі теорії про початкову суспільну еволюцію, застосовуючи для порівняння й українські матеріали.

Видатним представником групи українських соціологів, які досліджували право насамперед як суспільне утворення, був **Б. О. Кістяківський** (1868-1920 рр.). У своїх поглядах він еволюціонував від захоплення марксизмом до неокантіанства. Праці його важливі передусім тим, що він перший глибоко вникав у методологічні питання: "Суспільство і особистість", (1899 р.), "Соціальна наука і право", (1916 р.), "Право і наука о праві" (1918 р.) та ін.

Б. Кістяківський дійшов висновку, що перенесення природничо-наукового мислення в соціологію не дозволяє пізнати особливості соціального світу, які відрізняють його від світу природи. Реальність, яку має вивчати соціологія, є, крім економічних відносин, свідомості та її уявлень, дії людей, зумовлені соціальною дійсністю та її культурними формами. Звернення до цієї реальності - умова здобуття соціологією статусу самостійної науки, відокремлення її від соціальної філософії. Галузь соціології - це галузь достовірного в соціальних явищах, а тому її точка зору полягає не у визначенні різних можливостей, а в установленні необ-

хідного. З цих позицій він критикував М. Михайловського, для якого домінуючим критерієм при поясненні соціальних явищ була категорія можливості.

Близько до зазначеної групи українських соціологів стояв і **С. С. Дністрянський** (1870-1935 рр.). У своїх працях "Звичаєве право й соціальні зв'язки" (1902 р.), "Погляд на теорію права та держави" (1925 р.), "Загальна наука права й політики" (1926 р.), "Соціальні форми права" (1927 р.), він висунув **теорію зв'язків**. Соціальні зв'язки, на його думку, виникають з необхідності задоволення людьми своїх потреб. Історико-соціальні зв'язки розвиваються від найменш простих (родини) до найбільш складних, якими є народ і держава. Соціальними зв'язками є також церква, покоління, суспільні класи і стани тощо. Умова успішного функціонування соціальних зв'язків - наявність норм, які виникають з внутрішнього переконання про взаємну залежність людей в процесі задоволення своїх потреб. Кожний соціальний зв'язок живе своїм особливим життям, має свої особливі цілі і засоби їх досягнення. Одна й та ж особа, писав С. Дністрянський, належить до різних соціальних зв'язків, виконує в них різні обов'язки і дотримується різних правил. Останні твердження дають підставу для висновку, що в соціологічних студіях С. Дністрянського в імпліцитному стані наявні ідеї **теорії статусу і ролей**. Саме з позиції теорії соціальних зв'язків учений розглядав право як соціальне утворення.

Вагомий внесок у розвиток української соціології зробив видатний учений-економіст, мислитель і патріот **М. І. Туган-Барановський** (1865-1919 рр.), який вважав, що без соціології немає сучасної науки про суспільство. У працях "Основи політичної економії", "Суспільні основи кооперації", "Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію", "Психологічні фактори суспільного розвитку" та інших він обґрунтував роль господарства в соціальному житті. Господарство він визначав як сукупність людських дій, спрямованих на зовнішній світ для створення матеріальної обстановки, необхідної для задоволення людських потреб. Вирішальне значення господарства у суспільному житті ґрунтується не тільки на тому, що люди, як вважав марксизм, перш ніж займатися політикою, наукою, мистецтвом, релігією, повинні їсти, пити і одягатися, а й на тому, що політика, наука тощо мають свою матеріальну основу, яка створюється господарством.

Отже, підсумовуючи розвиток української соціології у початковий період (протягом другої половини XIX ст.), приходимо до висновку, що ряд видатних учених досліджували і публікували свої праці із суспільних наук, що безпосередньо стосувалися проблем соціології. Однак ці праці не були побудовані на наукових принципах і на методології новітньої соціологічної теорії. Ні один з них не дав повної теорії суспільства та його суті, досліджуючи тільки окремі проблеми суспільного життя. Основного завдання - побудувати суто теоретичну чи конкретно-соціологічну систему - вони перед собою й не ставили. Своєю увагою вони зосереджували на засвоєнні суспільною думкою України західних соціологічних теорій і поширенні соціологічних поглядів серед широких верств.

Основний підсумок початкового періоду полягає в тому, що були закладені основи української соціологічної традиції. Виникла гостра потреба вивчати й зрозуміти нові суспільні явища та науково їх пояснити. Після велетенських суспільних і державних катаклізмів та найбільших соціологічних експериментів в історії людства в перших десятиліттях XX ст. українська суспільно-політична

відродженська думка дійшла переконання: відродження народу як суспільний процес може бути зрозумілим і поясненим лише соціологічно, і навіть основне питання практичної політики - куди і якими шляхами повинен іти народ - може знайти своє вирішення саме у соціології.

Розвиток вітчизняної соціології в післявоєнний період 1917 р. не припинився, хоча й був неоднозначним. Соціологічні студії здійснювалися в умовах повної інтегрованості в радянську соціологічну науку. Водночас українська соціологічна думка зазнавала досить відчутний вплив світової соціології, зокрема, соціологічних шкіл США та Європи, де процес подальшого розвитку соціологічного знання в силу певних історичних умов проходив інтенсивніше.

Слід зазначити, що перші роки більшовицького режиму в Україні збіглися з періодом прискорення інституалізації соціології. Деякий час створювалися соціологічні наукові та навчальні заклади, проводилися теоретичні та прикладні дослідження. Наукова і науково-видавнича праця із соціологічних проблем у 20-ті роки майже повністю зосередилась у Всеукраїнській академії наук (далі - ВУАН).

Організації соціологічних студій в установах ВУАН присвятив свою діяльність М. Грушевський, повернувшись в Україну у 1924 р. Найближчими співробітниками та прихильниками його поглядів в галузі соціологічних студій були **Й. Гермайзе, П. Клименко, К. Грушевська**. Кабінет примітивної культури, очолюваний К. Грушевською, досліджував питання **генетичної соціології**, з 1926 р. видавав річник "Первісне громадянство та його пережитки на Україні". К. Грушевська опублікувала тут свої праці "Спроба соціологічного пояснення народної казки", "Соціологія старовини" та ін. В цьому ж напрямі працював **Ф. Савченко**, автор студій "Примітивна культура", а також "Соціологія в концепції нової французької демократії".

Після 1930 р. за умов гоніння на українську науку, поширення політики терору й репресій ослабла зацікавленість соціологічними студіями. Соціологічні установи, яких й так було обмаль в Україні, ліквідувалися, а їхні співпрацівники, уникаючи небезпечної тематики, в основному популяризували соціологічні знання в дусі догми вчення Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна. Соціологія, як наука, втрачає свій самостійний статус, заноситься у "чорний список" так званих буржуазних наук, стає поволі служницею пропаганди. Конкретна мікросоціологія та соціометрія не встигли розвинутися взагалі, бо заборонені були математична статистика, теорії ймовірності і вибірки, структурно-функціонального аналізу для вивчення радянського суспільства.

З 1936 р., з посиленням хвилі репресій, відбувається майже повна ліквідація будь-яких соціологічних досліджень. Такий стан був понад 30 років, незважаючи на тимчасові "потепління" й спроби поживлення соціологічних студій у межах академічних установ. Соціально-економічний відділ АН УРСР (1937-1946 рр.) не видав практично жодної вагомій праці соціологічного характеру. Пізніше наукова тематика із соціальних та національних питань була передана створеному у 1947 р. Інституту філософії АН УРСР. Про науково-дослідну працю у цьому Інституті не було відомостей аж до початку 60-х років, коли відділ атеїзму провів соціологічні дослідження на західноукраїнських землях, але вони опубліковані не були. Деякі наслідки проведених праць були надруковані у збірнику "**Соціологія на Україні**" (К., 1968, ред. Л. В. Сохань). Хоча його оголосили як перший український щорічник соціології, проте наступні щорічники так і не з'явилися. Правда, в 1969 р. Інститут філософії АН УРСР

видав інший збірник "**Філософія та соціологія**", в якому соціології був присвячений невеличкий розділ, що містив, зокрема, й статтю автора цього посібника.

Соціологію радянського періоду можна вважати однією із найвідсталіших наук як в Україні, так і в цілому колишньому СРСР. До цього призвели такі фактори:

- майже повний контроль партії над плануванням, тематикою та проведенням соціологічних досліджень;
- відсутність самостійного статусу соціології як науки та її ототожнення з історичним матеріалізмом у плані вихідних методологічних засад;
- постійний політичний ризик інноваційної соціології;
- протидія соціологічним дослідженням, з одного боку, на ідеологічному ґрунті, а з другого - на патріотичному, коли більш-менш об'єктивні наукові розвідки, які відхилялися від партійної лінії, діставали ярлика "націоналістичних";
- застій у розробці альтернативних теоретичних засад і моделей та бідність самостійних методичних засобів соціологічного аналізу;
- обмеженість державної соціальної статистики та часто її недостовірність;
- бідна матеріально-технічна база соціології, брак найновішого обладнання, електронно-обчислювальної техніки, комп'ютерів;
- відсутність належних умов для підготовки висококваліфікованих спеціалістів, у тому числі і за кордоном;
- нерозвинутість наукових зв'язків із зарубіжними соціологами.

До цього слід додати, що результати соціологічних досліджень у більшості випадків приховувались, а рекомендації соціологів здебільшого не враховувались. Виразно позначилась невідповідність працівників органів управління не тільки до самостійного висування замовлень для соціологічної науки, а й до спеціалізованого співробітництва з нею, запровадження результатів у соціальну практику. Усіх, хто мислив більш-менш неординарно, робили винними за той стан справ, який вони розкривали своїми дослідженнями. Тому соціологія в Україні протягом багатьох років знаходилась у стані регресу.

Лише з початком революційного оновлення суспільства у середині 80-х років змінюється ставлення до соціології та усвідомлюється зростаюча потреба в її дослідженнях. Розвиток соціології стає нагальною потребою національного відродження України. Яскравим виявом цієї тенденції було створення восени 1990 р. **Інституту соціології** в системі Національної Академії наук. Головний напрям діяльності інституту - виявлення закономірностей розвитку українського суспільства в національному і міжнародному контексті, осмислення та узагальнення досвіду перетворення суспільства у справді громадянське. Досягнення цієї мети реалізується, зокрема, в таких напрямках досліджень: особливості соціально-статусної стратифікації в умовах становлення ринкової економіки; соціальні умови й механізми формування ринкової економіки; фактори виникнення і механізми подолання соціальних конфліктів у процесі трансформації суспільства; українська етнічність у сучасному світі та ін. Інститут має широкі зв'язки з аналогічними зарубіжними інституціями. В ньому працює плеяда широко відомих у нас і за рубежом науковців-соціологів, серед яких Л. В. Сохань, В. М. Ворона, М. О. Шульга, А. О. Ручка, В. В. Танчер, С. І. Головаха, В. І. Тарасенко, В. Л. Осовський, В. Є. Пилипенко, Н. В. Папіна, С. О. Макеєв, К. К. Грищенко та ін.

У цей час відбуваються й інші важливі події для становлення української соціології. Створюється Соціологічна асоціація України, першим президентом

якої став професор **В. І. Волович**. В університетах відкриваються факультети та відділення для підготовки професійних соціологів, започатковуються соціологічні видання, утворюються спеціалізовані ради по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора соціологічних наук, починає виходити журнал "Філософська і соціологічна думка", а з 1998 р. - часопис "Соціологія: теорія, методика, маркетинг".

Нині соціологія знаходиться в пошуку власної автентичності, виробляє свою методологічну базу, концептуальну схему та відповідний їй понятійно-категоріальний апарат. Кардинально переглядається предмет її досліджень; в якості центрального поняття, ключової соціологічної категорії виділяється **громадянське суспільство**, а сама соціологія розуміється як самостійна наука про соціальні спільноти-суб'єкти, механізми їх становлення, функціонування й розвитку; створюються умови для методологічного плюралізму в соціології, існування різних підходів, орієнтацій в соціальних дослідженнях; українська соціологічна школа набуває рис національної, що знаходить прояв не стільки в проблематиці досліджень, скільки в акцентах на традиції соціально-гуманітарних досліджень української культури в цілому.

На окрему увагу заслуговує висвітлення питання про соціологічні студії українських учених в еміграції, які в силу більшовицької політики вимушені були покинути Україну. Такі студії активно розвивались з ініціативи **М. С. Грушевського**, який восени 1919 р. у Відні заснував Український соціологічний інститут (УСІ). Це був перший український науковий заклад в еміграції і діяв до приїзду Грушевського до Києва (1924 р.). До співробітництва в інституті Грушевський залучив відомих українських учених, які перебували тоді в еміграції, (історика й соціолога **В. К. Липинського**, соціолога **В. Старосольського**, історика й мистецтвознавця **Д. В. Антоновича** та ін.).

Найважливіші завдання інституту полягали в інформуванні світової громадськості про соціальне життя в Україні; здійсненні підготовки досвідчених науковців у різних галузях соціології і залученні їх до самостійної роботи на загальному й українському культурно-історичному і соціологічному матеріалі; ознайомленні українського суспільства із здобутками соціологічної науки на Заході, її напрямками й методами; пробудженні в українській громадськості інтересу до соціології; ознайомленні західних наукових і громадських кіл із соціальною історією України, її сучасним життям, досягненнями української науки тощо. Робота інституту велась у кількох напрямках: збирання бібліотеки, публічні виступи, публікації робіт співробітників. Протягом 1920-1923 рр. інститут випустив 13 книг.

Після від'їзду **М. Грушевського** та деяких його співпрацівників з Праги, де функціонував переведений з Відня УСІ, в Україну, постала гостра необхідність створення нової української наукової установи. Це завдання успішно виконав відомий український соціолог і громадський діяч **М. Ю. Шаповал**. 1 листопада 1924 р. він заснував у Празі Український інститут громадознавства, який під його плідним керівництвом виконав велику роботу в організації соціологічних студій. До співпраці з інститутом було залучено чимало українських вчених-суспільствознавців, що перебували в еміграції, а також таких видатних західних соціологів, як **А. Блага**, **С. Чапін**, **Л. Візе**, **І. Штайнберг**, **Е. Ельвуд**, **П. Сорокін**, **Р. Міхельс**, **С. Богардус**, **Е. Росс**, **Е. Халупний** та ін.

За вісім років існування (до 1932 р. — року смерті **М. Шаповала**) інститут видав чимало соціологічного часопису «Суспільство» і наукового збірника «Народознавство», видав праці **М. Драгоманова** «Вибрані твори» (т. 1, 1932 р.), **В. Ковача** «Національні меншості в міжнародному праві» (1927 р.), **М. Мандрики** «Сучасне міжнародне право, його сурогати й політична самоволя» (без року видання); **В. Петріва** «Суспільство і військо», «Нова Україна» (1924 р.); **М. Шаповала** «Українська соціологія», «Соціологія українського відродження» (1927 р.), «Загальна соціологія» (1929 р.), «Соціологія України» та ін.

Значну соціологічну роботу в еміграції здійснили українські учені-викладачі соціологічних кафедр, утворених в Українській Господарській академії у Подєбрадах, Вищому Педагогічному інституті ім. **М. Драгоманова**, відкритому у 1923 р. у Празі, Українському Вільному університеті (Прага). До викладання соціології були залучені такі відомі українські соціологи, як **О. Бочковський**, **В. Старосольський**, **С. Ріпецький**, **О. Ейхельман**, **Л. Білецький**, **С. Русова**, **В. Доманицький**, **М. Шаповал** та інші.

За період між двома світовими війнами з'явилося чимало важливих соціологічних праць членів «празького гурту», зокрема: «Націологія й націографія як спеціальна дисципліна для наукового досліду нації» (1927 р.), «Боротьба народів за національне визволення: Націологічні нариси» (1932 р.) **О. Бочковського**; «Засади українського урбанізму» (1940 р.) **В. Доманицького**; «Соціологія і проблеми суспільного виховання в С. Ш. Америки» (1925 р.) **М. Мандрики**; «Внутрішня форма слова в соціологічній термінології» (1923 р.) **В. Старосольського**; «Військо і революція» (1923 р.), «Місто й село» (1926 р.), «Система суспільних наук і соціографія» (1931 р.) і «Суспільна будова» (б. р. в.) **М. Шаповала**; соціографічні праці **С. Гольдельмана**, **О. Ейхельмана**, **Т. Олесьевича**, **І. Івасюка**, **В. Садовського**, **О. Мицюка** та ін.

Як зазначає **Н. Й. Черниш**, після другої світової війни соціологічні студії в еміграції не велися планово і зосереджено. Одна з причин цього — відсутність поважної самостійної інституції (як це було в 20-х рр.), яка б об'єднувала українських дослідників і організовувала їхні студії. Проте аналіз виданих праць фаховими українськими соціологами **С. Мамчуром**, **І. Задорожним**, **В. Кисілевським**, **П. Юзиком**, **О. Войшенком**, **І. Теслю**, **М. Марунчаком**, **В. Липинським**, **Д. Донцовим**, **Ю. Бойко**, **Ю. Дивничом**, **І. Майструком**, **В. Нагірним**, **В. Ісаївим** та ін. засвідчує, що предметом їх соціологічних досліджень є проблеми:

- процеси асиміляції, суспільної мобільності і процеси затримання етнічної (етичної та культурної) ідентичності серед українських емігрантів;
- структура українських інституцій, груп та громад і їх діяльність;
- типологія особистостей і способів їх поведінки у західних суспільствах;
- процеси асиміляції й аккультурації та етнічної ідентифікації українців у США та Канаді;
- ідеологічні групи та етнічні ідентифікації емігрантських груп у США;
- збереження власної ідентичності і духовних цінностей українців на еміграції.

Підсумовуючи усе сказане в цьому розділі, варто наголосити, що у тривалій історії становлення та розвитку західної соціології виділяють такі етапи:

- етап протосоціології (від античності до **О. Конта**), протягом якого формувалося уявлення подібності і різниці між законами природи й законами суспіль-

ства, розробляються концептуальні засади політичної, цивільної теорії та економічної теорії, знання про суспільство поступово набирає секулярних форм, формується концепція громадянського суспільства, розбудовуються емпіричні підвалини соціологічного знання;

● **другий етап** розпочинається з появи (в 30-40-х рр. XIX ст.) позитивістської соціології і тривав приблизно до кінця XIX ст. Він характеризувався зародженням і початковим розвитком **академічної соціології**;

● **третій етап** розвитку соціології охоплює кінець XIX — 20-і рр. XX ст. В його межах відбувається інституціоналізація соціології як навчальної дисципліни, загальносоціологічні дослідження поєднуються у цей час з емпіричними дослідженнями, які набувають інтенсивного розвитку;

● **четвертий етап** припадає на період з кінця 20-х до 70-х рр. XX ст. Це період формування основних теоретичних напрямів соціології, розвиток її галузевих дисциплін, подальшого вдосконалення методів дослідження;

● **останній, п'ятий етап** розвитку соціології починається з 70-х рр. Для нього характерна інтернаціоналізація соціології, широке поширення різних концепцій і теорій (структурного функціоналізму, символічного інтеракціонізму, феноменології, етнометодології та ін.).

Умовно в історії виникнення та розвитку соціологічної думки України можна виділити чотири етапи:

● **перший етап** — протосоціологічний, найтриваліший в часі, розпочинається він з княжої доби (IX — XIII ст.) і завершується в 60-х рр. XIX ст. Це етап поступового виникнення соціального знання та ідей, елементів наукових поглядів на суспільство, державу, людину, релігію тощо;

● **другий етап** розпочинається з 60-х рр. XIX ст. і продовжується до 20-х рр. XX ст. Він безпосередньо пов'язаний із виникненням на Заході соціології як окремої науки, ознайомлення з якою породжує в українських мислителів цього періоду певні способи бачення й моделі пізнавальної соціальної реальності, нові підходи і способи аналізу соціальних явищ і процесів. На цьому етапі відбувається становлення вітчизняної академічної соціології, її інституціоналізація;

● **третій етап** охоплює період з 20-х до 60-х рр. XX ст. Він характеризується, з одного боку, майже безплідністю соціологічних студій в межах марксистської теорії, а з другого боку, значним поживленням в 20-30-х рр. наукової і педагогічної діяльності українських соціологів, які опинились не за своєю волею в еміграції, знаходились під значним впливом західної соціології;

● **четвертий, сучасний етап** розвитку української соціології бере початок з 60-х рр. XX ст. - періоду політичної відлиги, коли соціологія починає відроджуватися, спочатку у вигляді конкретно-соціологічних досліджень, з кінця 80-х рр. як самостійна наука.

Хоча напрацювання вітчизняної соціології, як було показано вище, є досить помітним, на жаль, вона ще не ідентифікувалась остаточно із передовою західною соціологією, не інтегрувалась з прогресивними школами і напрямками сучасної світової соціології. Лише органічне поєднання наших соціологічних традицій із досягненнями світової соціологічної думки зможе забезпечити нам створення самобутної і водночас модерної української соціологічної науки, наблизитись до більш-менш адекватного розуміння теорії, методології і методичного аналізу світової соціології, трансформувати нашу соціологію у повноцінну науку.

Розділ 3.

ОСНОВНІ ШКОЛИ І НАПРЯМИ СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Якщо у першій половині XX ст. домінуючим видом діяльності соціологів у багатьох країнах були прикладні соціологічні дослідження, то у 60-80-х рр. в Західній Європі і повністю в США все більше соціологів стало цікавитися розробкою проблем самої соціологічної теорії, пов'язаних з процесом інтеграції різних напрямів у соціології, які різняться один від одного специфічним підходом до аналізу об'єкта і предмета соціології, до розуміння метода соціології як науки.

*У самому широкому значенні слова під **школою** в соціології розуміють групу соціологів, яка працює в межах виробленої нею самою дослідницьких традицій. В інших вужчому значенні школа в соціології - це дослідницька група із загальними традиціями і відповідною інституційною формою. Так, наприклад, у всьому світі відомо **Чиказька школа** емпіричної соціології, яка сформувалась на базі першого у світі соціологічного факультету Чиказького університету і представляла собою специфічний підрозділ з досить швидко сформованими традиціями дослідницької діяльності і великим впливом на діяльність соціологів всієї країни, а згодом й усього світу.*

***Напрями** об'єднують соціологів, які займаються розробкою ідентичної проблематики, або мають спільну світоглядну направленість. До них можна віднести, наприклад, функціоналізм, позитивізм, символічний інтеракціонізм, структуралізм, етнометодологію та ін. Всі вони виступають як парадигмальні альтернативи, і одночасно, є продуктом оперативної взаємодії (як між собою, так і з різними пограничними суспільствознавчими і людинознавчими дисциплінами).*

Спробуємо окреслити в загальних рисах деякі із найбільш впливових сучасних соціологічних шкіл і напрямів.

3.1. Емпірична соціологія

Емпірична соціологія, яка виникла в межах західної соціології в XX ст., сформувалась в своєму руслі дві основні течії - академічну і прикладну. Завдання першої вбачається у створенні систем наукового знання про окремі галузі і явища суспільного життя (наприклад, соціологія праці, соціологія міста, соціологія засобів масової комунікації і т. д.), які використовуються в якості методологічної основи конкретних соціологічних досліджень. Завдання другої — організація цих, націлених на розв'язання чітко визначених практичних завдань і безпосередньо пов'язаних з виконанням функцій соціальної інженерії, досліджень.

Історичні корені емпіричної соціології знаходимо у ранніх емпіричних дослідженнях XIX ст. соціального і морального здоров'я (Е. Чадуїк, Л. Віллерне, Р. Вірхов, Дж. Кей-Шаттлуор, А. Геррі, А. Вагнер та ін.). З 1920 по 1950 рік емпіричні дослідження стають пріоритетним напрямом в американській соціології.

Початок цього процесу поклали представники Чиказької школи (Р. Парк, Е. Берджес, У. Томас, А. Смолл та ін.). Займаючи домінуюче становище в американській соціології протягом 20 — 40-х рр., Чиказька школа здійснила значний вплив на формування світової емпіричної соціології.

Освоєними відмінними рисами Чиказької школи були:

- органічне поєднання емпіричних досліджень із теоретичними узагальненнями;
- висунування гіпотез в межах єдиної організованої і направленої на конкретні практичні цілі програми;
- широта теоретичної орієнтації;
- поєднання різних підходів і методів, серед яких не було яскраво виражених.

Першою працею Чиказької школи в галузі емпіричної соціології була книга У. Томаса і Ф. Знанецького "Польський селянин в Європі і Америці" (1918 - 1920 рр.). В ній викладені і апробовані на практиці основні ідеї соціологічної теорії Томаса, ядро якої - поняття **соціальної ситуації**, яке включає в себе три взаємопов'язаних елемента:

- об'єктивні умови (соціальні норми і цінності);
- установки індивіда і групи;
- визначення ситуації діючою особою.

Головна увага в названій праці приділена аналізу відповідності останніх двох елементів. Якщо "визначення ситуації" не співпадає з груповими цінностями, то виникає соціальна дезінтеграція, яка породжує численні хвороби сучасного суспільства. Визначення ситуації на груповому рівні дає уявлення про норми, закони, цінності. Визначення ситуації індивідом, виходячи із його власних установок і нормативних (ціннісних) приписів групи, свідчить про його пристосованість до групи, про ступінь конформності індивіда. Виходячи з цього, Томас і Знанецький розробили таку типологію особистостей за характером їх пристосованості до соціального оточення:

- міщанський тип (для нього характерні традиційні установки і стереотипи);
- божественний (нестійкі і слабо зв'язані між собою установки);
- творчий (логічно взаємозв'язані між собою установки і творчі потенції, які обумовлюють оптимальне визначення ситуації).

Томас стверджував, що розвиток суспільного життя і культури визначається творчими особистостями, здатними до економічних, політичних і технологічних інновацій. В розвитку техніки соціологічного дослідження велику роль відіграло використання Томасом і Знанецьким особистих документів (**біограм**). Їх праця знаменувала перехід американської, а потім і європейської соціології до емпіричних досліджень.

Одним із засновників Чиказької школи вважають автора "класичної" соціально-екологічної теорії **Роберта Е. Парка**. Соціальна еволюція, за Парком, проходить чотири стадії, і будь-який соціальний організм переживає чотири відповідних укладів: екологічний (просторова, фізична взаємодія), економічний, політичний і культурний. В міру просування до культурного укладу посилюються соціальні зв'язки (просторові, економічні, політичні і, накінець, моральні) і суспільство досягає оптимальної "змагальної кооперації" і "згоди"; в дію вступає формула "суспільство як взаємодія". Міграція, як колективна поведінка, утворює, за Парком, екологічний уклад суспільства. Економічний, політичний і куль-

турний укладу в сукупності утворюють "організацію контролю" за допомогою економічних законів, прав, звичаїв, одним словом - "згоди". Основні положення соціально-економічної теорії викладені Р. Парком в підручнику "Вступ в науку про суспільство" (1921 р.), написаному ним у співавторстві з Е. Берджесом.

Використовуючи соціально-економічну теорію при вивченні локальних співтовариств в рамках міського агломерата, **Е. Берджес** на початку 20-х рр. висунув гіпотезу про існування "концентричних зон". Для визначення таких "зон" в емпіричному дослідженні ним був використаний метод картографування. Оскільки кожна "зона" належала певній соціальній групі, то, досліджуючи активність окремих соціальних груп в місті Чикаго і їх взаємозв'язок між собою, Е. Берджес зумів виділити 75 таких "зон". При аналізі "концентричних зон" і локальних співтовариств здійснювалось інтерв'ювання респондентів, включення спостереження, залучались різні документи, була складена "Карта соціальних досліджень в м. Чикаго".

За результатами емпіричних досліджень, Е. Берджес дійшов висновку, що зміною співвідношення сил між соціальними групами відбувається перерозподіл міської території. Утворення нових соціально-економічних спільностей викликало необхідність утвердження нових норм взаємовідносин між людьми.

Соціально-екологічна теорія Парка-Берджеса відіграла значну роль в дослідженнях Чиказької школи і вплинула на подальший розвиток як екологічного теоретизування, так і пов'язаної з ним емпіричної практики. Вплив Чиказької школи на розвиток емпіричної соціології відчувався протягом 30-40-х рр., після чого ініціатива перейшла до Гарвардського і Колумбійського університетів.

Провідне становище Колумбійського університету в період 40-50-х рр. значною мірою визначалося розвитком в емпіричній соціології *академічної школи*, представники якої прагнули віднайти і сформулювати універсальні, незалежні від місця і часу закономірності поведінки людей в соціальній організації. Суггестивою була і та обставина, що в цьому університеті в 40-х рр. активно займався прикладними соціологічними дослідженнями **Р. Мертон**. Його діяльність на посаді співдиректора університетського Бюро прикладних досліджень багато в чому сприяла підвищенню авторитета емпіричної соціології, особляючи собою "єдність теорії і метода" в межах американської соціології.

Методологію емпіричних соціологічних досліджень активно розробляв соратник Мертона **Поль Лазарфельд**. Останній вважав, що методологія є першою і все діяльністю, пов'язана з критичним аналізом і оцінкою методів і процедур соціологічного дослідження, виявом суті і значень понять, що використовуються, визначенням наукового змісту соціологічних теорій. Основним принципом істинності наукового знання виступає принцип верифікації. Велику увагу надавав Лазарфельд розробці і основам застосування кількісних методів в соціологічних дослідженнях. Як найбільш ефективний він виділяв метод шкалування, вважаючи основним завданням емпіричної соціології пошук все більш вичищеної техніки розробки шкал і їх комбінування у все більш складні взаємозв'язки. Лазарфельд вперше ввів у методіку соціологічних досліджень ряд нових методів — **панельний метод**, який він вперше використав при обробці результатів виборчої кампанії 1940 р. в США, а також розробив логічні і математичні засади **латентно-структурного аналізу**.

Завдяки Лазарсфельду в емпіричній соціології в 50-і рр. досить чітко оформилась тенденція до утворення **математичної соціології**, в межах якої розроблялись принципи виміру установки індивіда методами шкалювання (**Б. Грін**), основні компоненти шкального аналізу (**Л. Гуттман**), стратегія побудови моделей в соціальних науках (**Г. Саймон**), теорія соціального моделювання (**Г. Карлсона**). Під впливом цих досліджень математична соціологія розвивається в Західній Європі, зокрема **Р. Буденом** - французьким соціологом, професором в Сорбоні і Женевському університеті, керівником Центра соціологічних досліджень Національного центра наукових досліджень. В галузі методології **Р. Буденом** розглядаються можливості і способи формалізації емпіричних даних, побудови статистично репрезентативних, математично точних моделей.

Значний вклад у розвиток емпіричної соціології внесли соціологи Гарвардського університету. Тут зусиллями професора **Е. Мейо** і його колег розроблялась **індустріальна соціологія** і доктрина **людських відносин**, а також **соціологія управління**. Вивчаючи в Вестерн Електрик Компані близько Чикаго (знамениті "Хоторнські експерименти") вплив різних факторів (умови і організації праці, заробітна плата, міжособистісні відносини і стиль керівництва) на підвищення продуктивності праці на промислових підприємствах, Мейо показав особливу роль людського і групового фактора. В основу своєї концепції Мейо закрив такі три моменти:

- погляд на людину як на соціальний організм, зорієнтований і включений в контекст групової поведінки;
- несумісність людської природи з конкретно ієрархією підпорядкованості в бюрократичній організації;
- керівники організації повинні орієнтуватися в більшій мірі на людей, ніж на виробництво продукції.

Такий підхід, за Мейо, забезпечує соціальну задоволеність людини своєю безпосередньою працею і в кінцевому рахунку - соціальну стабільність суспільства. Працями Мейо і його колег був закладений теоретичний фундамент сучасного **менеджмента** - нової галузі техніко-організаційних і соціальних аспектів управління виробництвом, яка одержала інтенсивний розвиток як в американській, так і в європейській емпіричній соціології.

Під впливом американської соціології (на прикладі структурно-функціональних підходів до соціальної реальності) в 60-70-і рр. активно формувалась **німецька соціологічна школа** з багатьма галузевими соціологіями. Одним із її засновників став **Р. Кеніг**, видавець "Кельнського журналу з соціології і соціальної психології" (з 1949 р.), словників з соціології і керівництв з емпіричних соціологічних досліджень. Його колега **Х. Шельський** в 1966 р. організував у Білефельде університет з кафедрою соціології, який став нині найбільшим соціологічним центром у Німеччині. В 80 - 90-і рр. сферою особливого і постійного інтересу в німецькій емпіричній соціології стає розвиток **соціології праці**, а в її межах - **індустріальної соціології** (Ф. Адлер, Г. Бернгард, Ф. Мюллер, Р.Штольберг та ін.).

Емпіричні соціологічні дослідження в Україні та в країнах СНД мають свою історію. Особливе місце займає в ній період 20-х рр., коли емпіричні дослідження були пов'язані з вирішенням завдань перебудови всього укладу мільйонів

людей. Соціальні проблеми міста і села, робітників, селян та інтелігенції, праці і побуту розроблялись С. Струмлініним, В. Ольшанським, Л. Паперним та ін. Деякі з цих досліджень слугували основою для організації і проведення в 60 — 70-х рр. порівняльних емпіричних соціологічних досліджень. Активно розроблялись також проблеми способу життя, соціальних цінностей, раціонального використання вільного часу та ін. Українські соціологи здобули певні результати у вдосконаленні методики і техніки емпіричних досліджень, в розвитку галузевих соціологічних теорій на основі емпіричних досліджень у сфері виробництва і освіти, науки і мистецтва, про що свідчить видання "Соціологічного довідника" (К., 1990) за ред. проф. **В. І. Воловича**.

З початку 90-х рр. українські соціологи зосередили свою увагу на вивченні соціологічних проблем, пов'язаних з трансформацією сучасного українського суспільства. Координуючими центрами загальнотеоретичних, прикладних та емпіричних досліджень стає Інститут соціології НАН України, Український Інститут соціальних досліджень, "Соціс — Gallup", соціологічний факультет Харківського і психолого-соціологічний факультет Київського університетів та інші соціологічні установи.

3.2. Структурний функціоналізм

Структурний функціоналізм (або структурно-функціональний аналіз) - один з найбільш важливих і складних напрямів сучасної теоретичної соціології, виникнення якого певною мірою об'єктивно пов'язане з широким розвитком емпіричної соціології. До середини 30-х рр. ХХ ст. соціологи США накопичили значний емпіричний матеріал, здійснивши велику кількість різноманітних за масштабністю і тематикою емпіричних соціологічних досліджень, які, проте, не виходили за межі окремих регіонів країни і торкались лише деяких проблем суспільного життя. Аналізуючи емпіричні дані, вони одержували лише часткову узагальнення локальних явищ або класів явищ, збільшуючи чисельність "*інтерпретивних теорій*". Але чим більше з'являлось таких теорій, тим гостріше усвідомлювалась необхідність розробки систематичної теорії науки — теорії, яка б могла пояснювати емпіричні факти соціальної дійсності.

За вирішення цього завдання взялися провідні соціологи США **Толкот Парсонс** і **Роберт Мертон**, які в різні роки посідали пост президента Американської соціологічної асоціації (у 1949 і 1957 рр. відповідно). Саме Т. Парсонс в працях "Структура соціальної дії" (1937 р.), "Соціальна система" (1951 р.), "Соціальна система і еволюція теорії дії" (1977 р.) та Р. Мертон в дослідженнях "Соціальна теорія і соціальна структура" (1975 р.), "Соціальна структура і автономія" (1966 р.), "Соціологія науки" (1973 р.) розробили основні принципи структурно-функціонального аналізу.

Ключем до всієї соціологічної концепції Т. Парсонса є категорія **рівноваги**, бо суспільство, за ученим, може існувати і самозберігатися лише в рівновазі. Порушення рівноваги означає дестабілізацію або загибель соціальної системи. Звідси основне завдання соціології - дати рекомендації по стабілізації суспільства, тобто по підтриманню рівноваги у соціальній системі.

Жодна соціальна система — суспільство в цілому, виробнича одиниця, окремий індивід — не можуть вижити, якщо не розв'язані її основні проблеми:

- пристосування до оточуючого середовища (**адаптація**);
- формулювання цілей і мобілізація ресурсів для їх досягнення (**цілепокладання**);
- підтримування внутрішньої єдності і упорядкованості, припинення можливих відхилень (**інтеграція**);
- забезпечення внутрішньої стабільності, рівноваги, самототожності системи (**латентність** - підтримування зразка).

На рівні суспільства в цілому адаптацію здійснює економіка, функцію цілепокладання - політика, функцію інтеграції - право і культура, латентну функцію - інститути соціалізації: сім'я, школа, церква і т. д.

Прагнучи відповісти на запитання, завдяки чому можливе сумісне життя людей або суспільний порядок, Т. Парсонс приходить до висновку, що об'єднує суспільство не економічні відносини, а те, що робить можливим саме існування цих відносин, а саме: спільність цінностей людей і взаємне дотримання правил соціальної поведінки, "*правил гри*". Так Парсонс виходить на одну із центральних категорій - категорію **соціальної дії**. Її специфіка на відміну від фізичної і біологічної дії полягає в:

- а) символічності** (тобто наявності таких механізмів регуляції дії, як мова, традиції, цінності та ін.);
- б) нормативності** (що вказує на залежність індивідуальної поведінки від прийнятих в даному суспільстві правил і норм);
- в) волюнтаристичності** (що проявляється в залежності соціальної дії від суб'єктивних визначень ситуації).

У запропонованій моделі соціальної дії основними складовими елементами є діяч, ситуація та орієнтація діяча на ситуацію. **Діяч** (ним може бути як окремих індивід, так і соціальна група) характеризується активністю і здатністю проаналізувати ситуацію, поставити перед собою мету, визначити способи і методи досягнення цієї мети. **Ситуація** - це різноманітні фізичні, культурні, соціальні фактори, які актуальні для суб'єкта в даний момент і від яких залежить його дія. При цьому партнери за взаємодією є **орієнтовані** на очікування один від одного і прагнуть одержати схвалення з боку вагомих інших. Остаточню структуру соціальної дії визначають:

- система норм і цінностей, яка в загальних рисах співвідносить мету з ситуацією, обмежуючи вибір, діапазон засобів, можливого і неможливого;
- прийняття індивідуальних рішень щодо шляхів досягнення мети;
- наявні засоби і умови.

Парсонівська модель соціальної дії включає в себе чотири підсистеми: соціальну, культурну, особистісну, органічну. **Соціальна підсистема** забезпечує інтеграцію дій суб'єктів. **Культура** містить найбільш загальні зразки дій, принципи вибору цілей, цінностей, вірувань, знань, тобто значення, які реалізуються в дії, і засоби прогнозування цих значень. **Організм** в цій схемі може розглядатися як підсистема, яка забезпечує фізичними і енергетичними ресурсами діяча для взаємодії із середовищем. Тим самим дія набирає впорядкованого характеру і звільняється від внутрішніх суперечностей.

Розвиток суспільства має, за Парсонсом, **еволюційний характер**. Серед усіх процесів зміни суспільства він виділяє процес посилення адаптивних можливостей і розглядає його в основному в межах загальної традиції функціоналізму, заснованою ще Г. Спенсером. Т. Парсонс досліджує диференціацію основних

елементів і підсистем суспільства. Займаючи певне місце в суспільстві, ці елементи і підсистеми з часом діляться в масштабі більш широкій системи на елементи і підсистеми, які різняться одночасно за структурою і за функціональною роллю. Процеси диференціації породжують проблеми інтеграції. Виділивши три типи суспільств (примітивне, проміжне, сучасне), Парсонс зазначає, що головною ознакою найбільш примітивного типу суспільства є досить низький рівень диференції між його основними підсистемами.

Що стосується **Р. Мертона**, учня Т. Парсонса, то, прагнучи подолати обмеженість структурно-функціонального аналізу, він сформував власну *парадигму*, звернувши увагу на теоретичних і емпіричних можливостях функціонального підходу для більш тонкого пояснення соціальних явищ. Поклавши в основу свого підходу комплексне поняття "**функціоналізм**", він прагне довести, що взаємозв'язок суспільства в цілому та його окремих частин забезпечується найрізноманітнішими і специфічними функціями, які можуть спостерігатися і багаторазово повторюватися в конкретних об'єктах і фактах. Завдання соціолога полягає в тому, щоб "не міркувати про внутрішній зміст соціологічних фактів і об'єктів, а просто розглядати реальні, зримі, доступні для вивчення і узагальнення наслідки функцій".

Для спостереження і вивчення функцій Р. Мертон пропонує методологічний інструмент, який називає "**теорією середнього радіуса дії**". Суть цих теорій він сформулював так: "*Це теорії, які знаходяться в проміжному просторі між приватними, але також необхідними робочими гіпотезами, які численно випливають в ході повсякденних досліджень, і всеохоплюючими систематичними спробами розвинути єдину теорію, яка буде пояснювати всі спостережувані типи соціальної поведінки, соціальних організацій і соціальних змін*". Саме тут, на середньому рівні, як підкреслює Р. Мертон, соціологія виконує свою основну роль в суспільстві, бо це "*саме та соціальна наука, яка оперує теоріями середнього радіуса охоплення, концентрує в собі фактори реального управління соціальними процесами з врахуванням конкретних емпіричних досліджень які відкидають метафізичні претензії на всеохоплюваність і універсальність*". Зрозуміло, що таким твердженням Р. Мертон висловив свою незгоду з теорією структурного функціоналізму Т. Парсонса, яка претендувала на ці якості всеохопленості і універсальності.

Р. Мертон виділяє три ключові умови і вимоги функціонального аналізу, які на його думку; набирають характеру аксіом — "функціональна єдність", "функціональна універсальність" і "функціональна примусовість". "**Функціональна єдність**" соціологічного аналізу Мертоном визначається не "зверху", не за допомогою будь-якої теорії, а в безмежній глибині соціальних фактів, які завдяки своїй функціональній визначеності є інтегруючими факторами соціального життя. Функціональні якості є універсальними, вони представлені у всіх формах культури, що легко побачити при їх аналізі. В цілому функціональний аналіз може бути застосований лише до стабільних і стандартизованих об'єктів (соціальні ролі, соціальні процеси, інституційні об'єкти, соціальні структури, засоби соціального контролю і т. д.)

Р. Мертон детально розкриває поняття "функція". **Функція** - це ті спостережувальні наслідки, які слугують саморегуляції даної системи або пристосуванню її до середовища. **Дисфункція** - це ті спостережувальні наслідки, які послаб-

ляють саморегуляцію даної системи або її пристосованість до середовища. У прояві функції може бути дві форми - "прихована" і явна. В тому випадку, коли внутрішня смислова мотивація співпадає з об'єктивними наслідками, проявляється **явна** функція. Саме так вона усвідомлюється учасниками поведінкової системи або ситуації. "**Прихована**" ("латентна") функція цих проявів не має.

Такою є функціональна система Р. Мертона, яка, безумовно, має цілий ряд позитивних властивостей, зокрема:

- тісний зв'язок з "*людською реальністю*", яка має бути постійно в полі зору соціолога;
- можливість зберегти теоретичну "*науковість*", виключаючи при цьому метафізичний і світоглядний вантаж загального соціально-філософського вчення;
- смислова і понятійна наочність, що особливо характерно для його "*теорії середнього радіусу дії*", які демонструють свою інструментальність, переконаність, інтерпретативність в очах менеджерів і соціальних дослідників несоціологічного профіля.

І на закінчення зазначимо, що якщо Т. Парсонс приділив основну увагу аналізу механізмів підтримки "*соціального порядку*", то Р. Мертон зосередив свої зусилля на вивченні дисфункціональних явищ, які виникають внаслідок напруг і протиріч в соціальному житті. Проте, структурний функціоналізм сприймається і його прихильниками і його супротивниками як достатньо сдина теоретична парадигма з усталеними традиціями і напрямками аналізу. Він був і залишається головною формою теоретичних суджень про суспільство, основним способом мислення, придатним для науки соціології як самостійної дисципліни.

3.3. Конфліктологія

Проблеми *соціальних конфліктів* завжди привертала увагу соціологів різних напрямів і шкіл. В минулому особливо великий вклад в наукову розробку цієї проблематики внесли **К.Маркс, Г.Спенсер, Л.Гумілович** (1838-1909 рр.), **Г.Зіммель** (1858-1918 рр.) та ін. Поряд із цим, в сучасній соціології в середині ХХ ст. формувався і особливий конфліктологічний напрям, представники якого, опираючись на соціально-філософську і соціологічну спадщину названих класиків, присвятили свої дослідження розробці власне **теорії соціального конфлікту**, яка склала основу їх соціологічних поглядів. Однією з причин надзвичайної уваги до розробки теорії конфлікту в цей час було помітне ігнорування проблем конфлікту з боку функціоналістів, які прагнули обґрунтувати унітарну концепцію суспільства та культури, яка підкреслювала соціальну інтеграцію та гармонізуючу дію загальних цінностей. Якщо функціоналісти і звертали увагу на конфлікт, то при цьому вони розглядали його швидше як паталогічний, а не нормальний стан здорового в цілому соціального організму.

Однобічність методологічних посилок функціонального підходу, особливо таких, як постулювання стабільності, усталеності, гармонії, порядку в суспільстві, універсального функціоналізму, функціональної невід'ємності всіх компонентів **соціуму**, - вступала в помітну суперечність з іншим концептуальним підходом до соціальної дійсності, ініційованим, зокрема, суспільною практикою 50 — 60-х рр. ХХ ст.

Основними аргументами, які конфліктологи висунули на рубежі "гарячих шестидесятих" проти тези Т. Парсонса про стабільність як атрибуту суспільства, були такі:

- розподілом засобів до життя займається група людей. Вона протистоїть всьому суспільству. Тому конфлікт є неминучим;
- політична влада захищає існуючий економічний порядок розподілу суспільного продукту. Вона теж протистоїть суспільству. Тому конфлікт між нею і народними масами об'єктивно обумовлений;
- в будь-якому суспільстві діє висхідний ланцюжок: гроші-влада-цінності-ригуал. Від першого до останнього компонента повсюду наявним є зіштовхування інтересів протилежних соціальних груп. Отже, конфлікти породжуються всією системою суспільних відносин;
- в будь-якому суспільстві має місце примус одних іншими, бо лише одні володіють засобами виробництва. Таким чином, соціальний конфлікт є продуктом економічних відносин.

Активним поборником нового підходу і критиком теорії структурно-функціонального аналізу, поглядів Парсонса вважається відомий американський соціолог **Чарльз Мілс** (1916 — 1962 рр.). У своїх працях "*Владна еліта*" (1953 р.) і "*Соціологічна уява*" (1959 р.) він довів, що порядок, стабільність, усталеність, гармонія досить необхідні пануючому класу, але соціальне життя завжди не-стабільне, наповнене і безпорядками, і конфліктами. Мілс стверджував, що будь-який соціологічний аналіз має цінність лише в тому випадку, коли він торкається боротьби за владу:

- 1) між конфліктуючими класами;
- 2) між тими, хто управляє, і тими, ким управляють;
- 3) між вищими могутніми людьми і простою людиною.

Мілс закликав сучасних соціологів вивчати суспільство з усіма його суперечностями, конфліктами і гармонією, порядком і безпорядком, прогресом і регресом. Ця методологічна установка становить основу сучасної соціологічної **теорії конфлікту**, альтернативу структурно-функціональному аналізу.

Дещо з інших позицій до розробки теорії конфлікту підійшов інший американський соціолог **Льюїс Козер**. Він прагнув "доповнити", "вдосконалити", "поглибити" теорію **структурного функціоналізму**, представники якого виносять нові факти за межі соціологічного аналізу. Тому його теорію конфлікту називають **конфліктним функціоналізмом**. Вона викладена в його працях "*Функція соціального конфлікту*" (1956 р.) і "*Продовження дослідження соціального конфлікту*" (1967 р.). Провідною є в цих працях ідея, що для соціології розв'язання кардинальної проблеми "*суспільного порядку*" і забезпечення "*усталеності*" існуючої соціальної системи не виключає а, навпаки, цілком допускає визнання соціальних зіштовхувань, соціальних конфліктів, боротьби інтересів. Ч. Козер критикує функціоналістів (перш за все Т. Парсонса) за те, що вони в соціальних колізіях бачать лише руйнівну силу, дисфункцію, занедуження соціального організму, патологію, що порушує нормальний стан соціальної рівноваги.

Наведемо у цьому зв'язку деякі протилежні погляди Л. Козера і Т. Парсонса:

Л. Козер (теорія конфлікту)	Т. Парсонс (теорія порядку)
<i>В основі соціального життя лежать:</i>	
інтереси	норми і цінності
<i>Суспільне життя породжує:</i>	
протиріччя, ворожнечу	солідарність
<i>Основа суспільного життя</i>	
структурний конфлікт	взаємодія, згода і співробітництво
<i>Соціальне життя включає:</i>	
примус, який породжується соціальною напругою	обов'язки, необхідність соціального контролю
<i>Соціальні системи прагнуть:</i>	
до змін	до усталеності

Л. Козер здійснив аналіз умов функціонування соціального організму, базуючись на постулатах, головними з яких є:

- в будь-якій соціальній системі, яка складається із різноманітно-пов'язаних частин, виявляються дисбаланс, напруга, конфлікти, інтереси;
- процеси, які відбуваються в складових частинах системи і між ними, за певних умов сприяють збереженню або зміні, зростанню або послабленню інтеграції і її адекватних якостей;
- багато процесів, які зазвичай вважаються руйнівними для системи (насилля, незгода, відхилення, конфлікти), за певних умов можна розглядати як засоби, що зміцнюють основи інтеграції системи та її пристосування до оточуючого середовища.

До позитивних функцій конфлікту, за Козером, відносяться:

- розрядка напруги між антагоністами і відновлення їх взаємовідносин;
- "комунікативно-інформаційна" і "зв'язуюча";
- творення і конструювання суспільного об'єднання;
- стимулювання і збудження соціальних змін.

Соціальний конфлікт, за образним висловленням Л. Козера, - це страхуючий клапан системи, який дозволяє через наступні реформи й інтегративні зусилля на новому рівні приводити соціальний організм у відповідність до умов, що змінились. Такий коректуючий механізм неможливий у жорстких, тоталітарних системах: придушуючи конфлікт, вони блокують специфічний попереджувальний сигнал і тим самим поглиблюють небезпеку соціальної катастрофи.

Всеохоплюючий характер створеної Л. Козером теорії проявляється в тому, що вона охоплює широке коло змінних явищ: 1) причини конфлікту; 2) гостроту конфлікту; 3) тривалість конфлікту; 4) функції конфлікту.

В схожому з Л. Козером руслі розвиває концепцію соціального конфлікту сучасний німецький соціолог, який працює в Англії, Р. Дарендорф (нар. 1929). У книзі "Вихід із утопії" (1967 р.) він доводить, що теорія конфлікту йде на зміну

позитивізму і соціологам треба відвести місце в соціології для "конфліктної моделі суспільства". Р. Дарендорф запропонував **конфліктну модель суспільства**, яка включає чотири положення, певною мірою протилежні положенням функціоналістської моделі:

- кожне суспільство завжди знаходиться у стані змін;
- в кожному суспільстві завжди існують елементи незгоди, які ведуть до загальних конфліктів;
- кожний елемент суспільства може сприяти його інтеграції і зміні;
- будь-яке суспільство базується на насиллі одних членів суспільства (або групи) над іншими, які завжди будуть боротися проти свого пригніченого становища.

Теорія соціального конфлікту, на думку Р. Дарендорфа, повинна відповісти на такі три питання: 1) яким чином в структурі суспільства з'являються групи, які знаходяться в стані конфлікту? 2) яких форм може набратися боротьба між цими групами? 3) якого роду конфлікт між цими групами впливає на зміну структури суспільства? Відповідь на ці питання дає сам Дарендорф у книгах "Соціальні класи і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві" (1957 р.), "Париси з теорії суспільства" (1968 р.). Він доводить, що групи з'являються серед тих, хто владу має і хоче її зберегти, і тих, хто її хоче змінити. Конфлікт протиставляється не відразу, а лише тоді, коли кожна із груп усвідомлює своє становище і починає вимагати зміни статус-кво.

За Дарендорфом, соціологія повинна займатися вивченням поведінки людей в точці перетину суспільства і окремої людини. При цьому суспільство трактується як будь-який вид соціального зв'язку, від найвужчого (контактна група) до найширшого (людство в цілому). Основу взаємодії в системі "індивід - суспільство" становлять норми, які задають певну поведінку. Поняття "соціальна роль" - дуже важливе поняття в соціології Дарендорфа, оскільки в ньому фокусується відразу декілька принципових моментів:

- окремій людині роль приписується, задається, тобто по відношенню до неї роль має нормативно-примусовий характер;
- і на рівні індивіда, і на рівні суспільства існує ієрархія ролей;
- роль - це втілення певних відносин на поведінковому рівні.

Нерівність ролей, яка породжується соціальною нерівністю, веде до конфлікту. Способами розв'язання соціального конфлікту не може бути ні його ігнорування, ні придушення. Конфлікт можна не "розв'язати", але на нього можна впливати, його можна регулювати шляхом доказів, посередництва, компромісу, поступок, арбітражу і т. д.

Гострота конфлікту і оперативність його врегулювання залежать від типу соціальної структури, ступеню її відкритості. Найбільш адекватною формою суспільства є демократичне, відкрите високомобільне суспільство, в якому розгортання і протікання конфлікту гранично формалізовано.

В останні 10-15 років помітно посилюється інтерес до концепції соціального конфлікту як в США, так і в Європі, в тому числі і в Україні, де в 90-х рр. за ініціативою професора М. І. Пірен проведено п'ять міжнародних наукових конференцій з проблем соціального конфлікту. Інтенсивно розвиваються нові підходи, які враховують багатомірність соціальних відносин і багаторівненість понять конфліктів. В наш час, по суті, відбувається інституціоналізація конф-

ліктології - інтегративної науки, яка вивчає проблеми, пов'язані з теорією та практикою проблемних ситуацій (як на макрорівні, так і на мікрорівні), з'ясовує природу, динаміку та діагностику конфліктів, причини виникнення конфліктів, форми їх прояву, розв'язання, прогнозування.

3.4. Символічний інтеракціонізм

Символічний інтеракціонізм - один із найбільш цікавих і продуктивних напрямків в сучасній соціології, який зводить зміст соціальних процесів до взаємодії індивідів в групі і суспільстві. Засновником теорії символічного інтеракціонізму був американський соціолог професор філософії Чиказького університету Дж. Мід, який визнавав перевагу соціального над індивідуальним і прагнув подолати обмеженість тієї дослідницької традиції, в якій індивід і суспільство протиставлялись один одному. В праці "Розум, Я і суспільство" (1934 р.) Мід підкреслює, що соціальний світ індивіда і людства переповнюється соціальними взаємодіями, в яких велику роль відіграє "символічне оточення". Спілкування між людьми здійснюється за допомогою особливих засобів-символів, до яких Мід відносив жест і мову. Соціальне життя залежить від нашої здатності уявляти себе в інших соціальних ролях, а це прийняття ролі інших залежить, в свою чергу, від нашої здатності до внутрішнього діалогу з собою. Суспільство трактувалось Дж. Мідом як обмін жєстами, що передбачає використання символів.

В найбільш чіткій і короткій формі основні моменти теорії символічного інтеракціонізму викладені в праці Г. Блумера (1900 - 1987 рр.) "Символічний інтеракціонізм: перспективи і метод" (1969 р.). Різні течії теорії символічного інтеракціонізму акцентують увагу на різних частинах цієї теорії. Так, Чиказька школа зосереджується на здійсненні взаємодії і процесі інтерпретації; школа університету Айови намагається формалізувати дослідження і їх результати, розробляє вимірjувальні процедури і шкали оцінок, припускаючи, що людське "Я" є стабільне і відносно незмінне. Ще один напрямок теорії символічного інтеракціонізму — "рольова теорія". В 1970-і рр. символічний інтеракціонізм вважався основною альтернативою функціоналізму і теорії соціальних систем (особливо в тому вигляді, в якому вони розвивались Т. Парсонсом), які склали в той час панівну парадигму в американській соціології. Крім того, даний підхід мав важливе значення в соціології як критика позитивізму. В останній час найсуттєвішою розробкою в теорії символічного інтеракціонізму є класифікація технік і стратегій спілкування Е. Гоффмана (1922 - 1982 рр.).

Таким чином, символічний інтеракціонізм — це дослідження відношення між особистістю і суспільством як процесу символічного спілкування між соціальними діячами. Розвиток цієї концепції сприяв аналізу ролі, соціалізації, комунікації і дії. Символічний інтеракціонізм мав значний вплив на соціологію дев'яноятиї поведінки завдяки запропонованому ним поняттю кар'єри, яке використовується в дослідженнях злочинної поведінки. Інтеракціоністський підхід є теоретичною основою **теорії наклеювання ярликів**, досліджень стереотипів і стигми. Інтеракціоністи зробили вагомий внесок у **медичну соціологію**, дослідивши взаємодію між лікарем і пацієнтом. Сучасний символічний інтеракціонізм має тенденцію до аналізу суспільства як утворення, яке виникає на основі безкінечних трансакцій соціальних діячів. Символічний інтеракціонізм крити-

кується через те, що він не приділяє достатньої уваги різним моментам об'єктивного обмеження соціальної дії. Його витoki пов'язані з поняттям *самотності* у тому виді, в якому воно розроблялось Дж. Мідом, який стверджував, що вирішальне значення для самотності як соціального феномену має рефлексивність. Соціальне життя залежить від нашої здатності уявляти себе в інших соціальних рисах, а це прийняття ролі залежить, у свою чергу, від нашої спроможності до внутрішнього діалогу з собою.

Мід вдається до спроби створити спеціальну теорію **людської еволюції**. Відповідаючи на питання, що різнить людину від тварини і що робить її особистістю, Мід підкреслює, що специфіка людини визначається відсутністю у неї розвинутої системи інстинктів як основних регуляторів поведінки. Саме тому людина має здатність винаходити символи, що є основою свідомого пристосування до оточуючого середовища, свідомої поведінки і самоспостереження. Головною характеристикою людської дії є використання символів. Мід розрізняє дві форми або дві ступені соціальної дії:

- ступінь узагальнення за допомогою жестів;
- ступінь символічно опосередкованого спілкування.

Спілкування за допомогою жестів характеризується тим, що воно є якби скороченою, звернутою схемою дії, за якою окремим жестом (рухом) можна виконувати дію в цілому. Такого роду жести, які беруть на себе функцію координації поведінки, являють собою прообраз мови.

Символічна опосередкована взаємодія, тобто в першу чергу взаємодія за допомогою мови, характеризується тим, що:

- породжує приблизно однакові реакції при спілкуванні з будь-яким індивідом;
- дозволяє ставити себе на місце іншого;
- дозволяє бачити себе очима іншої людини.

Виникнення символічно опосередкованої взаємодії Мід пояснює **функціонально** — необхідністю координувати поведінку людей, бо у них немає таких інстинктів, і **антропологічно** - здатністю людини до утворення і використання символів. Значущі символи можуть виконувати свою координуючу функцію лише в тому випадку, якщо вони є надбанням групи. Поняття "мати", "батько", "добре", "погано" і т. д. в своєму звучанні і специфічному значенні є надбанням групи, звідки окремий індивід ці значення і здобуває. Людина стає членом суспільства в міру того, як засвоює зразки і норми групової дії.

Поняття "**значущий символ**" відноситься перш за все до мови. Мід відзначає, що насправді партнери під час спілкування ніколи не говорять на досконало однаковій мові. Внаслідок цього часто виникають ситуації непорозуміння або помилкового розуміння, що веде до порушення взаємодії. Ці порушення (виривлення) можуть бути виправлені за допомогою **метакомунікації**, тобто цього спілкування, в процесі якого партнери порівнюють зміст понять, що засвоюються ними, і виробляють спільну систему значень. Звідси випливає, що:

- людина здійснює діяльність стосовно об'єктів на основі тих значень, які вона їм надає;
- самі ці значення є продуктом соціальної взаємодії;
- значення виникають і змінюються за допомогою їх інтерпретації, перетворення.

Суспільство, за Мідом, - це сукупність осіб, з якими індивід підтримує взаємодії і чий позиції, чие відношення є для нього основою саморозуміння і планування власних вчинків. Виникнення суспільства Мід пояснює в кінцевому рахунку фізіологічними причинами - необхідністю задоволення певних потреб, перш за все потреб у їжі і продовженні життя. Але навіть в задоволенні фізіологічних потреб індивід "зав'язаний" на інших людях.

Символічні інтеракціоністи виділяють реальне і ідеальне суспільство, розглядаючи їх через призму широти і якості взаємодії. **Ідеальне суспільство** вони характеризують всезагальною норм і втягуванням в процес комунікації всього людства. Передумови виникнення ідеального суспільства вони вбачають в розширенні світогосподарських зв'язків, політичних союзів держав, універсальних релігій. При цьому вони підкреслюють конструктивну роль соціальних конфліктів.

Суттєве значення для розвитку сучасної соціології має **ролева концепція** символічного інтеракціонізму. Поведінка людини, згідно цієї концепції, обумовлена структурою її особистості, її соціальною роллю і сприйняттям установок "успішного іншого". Багатомірну поведінку людини можна подати у вигляді певного набору соціально-типових, усталених шаблонів її поведінки - "ролей", які людина відіграє в суспільстві. Згідно символічного інтеракціонізму, аналіз "ролей" людини дає міцні підвалини для судження не лише про її поведінку, але й про її особистість, оскільки її внутрішня імпульсивність і нормативна суперечність віддзеркалюється в будь-яких поведінкових акціях.

3.5. Феноменологія

Феноменологія як новий напрям теоретизування (на відміну від структурних функціоналістів і емпіриків) в соціології почала заявляти про себе в 60-і рр. XX ст. Головними моментами позиції соціологів-феноменологів є такі:

- негативне ставлення до методології як сукупності прийомів, призначених для виявлення незмінних властивостей соціальної реальності;
- відмова від спроб визначити природу соціальних об'єктів, що вивчаються;
- суцільно природниче ставлення до аналізу особистості і її діяльності;
- уява соціальної реальності як штучної за своєю природою, тобто утвореної самими діючими індивідами;
- наші уявлення про реально діючі об'єкти невіддільні від них самих;
- об'єкти, з якими має справу людина, тісно пов'язані з її уявленнями про ці об'єкти, які залежать від нагромадженого нею соціального досвіду.

Якщо у **Т. Парсонса** людина, як індивід, може проявити свою індивідуальність на рівні поведінкового організму, то феноменологи намагались довести, що свою індивідуальність людина, як особистість, проявляє завжди, маючи власну інтерпретацію соціальної реальності згідно нею самою накопиченому досвіду соціальної взаємодії. Для **Т. Парсонса** людина залишається істотою унікальною за своєю біологічною природою, а для феноменологів унікальність особистості людини проявляється головним чином в її соціальній сутності.

З самого початку феноменологи заявили, що прагнуть вивчати зміст, структуру і функції "*повсякденного знання*", з якого походять наукові знання, так само як і продукти художньої творчої уяви або релігійного життя.

Як різновид "*розуміючої соціології*" феноменологічна соціологія бере свій початок ще з **М. Вебера**. Він пов'язаний з **Е. Гуссерлем**, **Ч. Кулі**, **Дж. Мідом** та

ін. Але засновником феноменологічної соціології як самостійного напрямку в соціології є австрійський, а згодом американський соціолог **А. Шюц** (1899 — 1959 рр.). В 50-х роках, аналізуючи структуру повсякденного мислення, Шюц розробив **концепцію інтерсуб'єктивного світу повсякденного життя**. Цей світ, за його точкою зору, існував до нашого народження і інтерпретувався нашими предками як соціальний світ. З цією інтерпретацією можна познайомитись лише завдяки вихованню і навчанню в сім'ї та школі. Сприйняття конкретних законів залежить від того, як людина інтерпретує, визначає для себе ті або інші ролі. Спосіб тлумачення ситуації, визначення того, що можливо, допустимо, а що абсолютно виключено, залежить від системи цінностей індивіда, яку він засвоює в процесі *соціалізації*, від нагромадженого власного досвіду взаємодії з оточуючими людьми. Шюц підкреслював, що різниця ціннісних і смислових значень обумовлена специфікою соціалізації і залежить від приналежності індивіда до тієї чи іншої культури, соціальної верстви, професійної групи. Соціальні норми в "конструкції світу" дуже варіативні.

Можливість об'єктивного розуміння мотивів людських дій, тобто їх суб'єктивного смислу, стверджує Шюц, закладена в самій основі повсякденного життя, у "*світі повсякденності*". Саме це дозволяє вирішувати головне, на думку Шюца, завдання соціології - зрозуміти процес становлення об'єктивності соціальних явищ на основі суб'єктивного досвіду індивідів. Але соціолог, створюючи теоретичну модель життєвого світу, повинен дотримуватися таких принципів (або, як їх називає Шюц, постулатів):

- **постулат релевантності** (представництва). Модель соціального світу повинна враховувати лише ті моменти, які фіксують типові зв'язки і відносини предмета, що досліджується, залишаючи без уваги "*надмірний*" зміст, який не пов'язаний безпосередньо з досліджуваною проблемою;
- **постулат адекватності**. Соціологічна модель і знання, мотиви, плани дій, що в ній містяться, повинні бути вибудовані таким чином, щоб з точки зору творчого глузду вони також сприймалися як "*розумні і зрозумілі*";
- **постулат логічної послідовності**. Поняття, якими оперує соціологічна наука, треба узгоджувати один з одним, і засновані на них висловлювання не повинні суперечити одне одному;
- **постулат узгодженості**. Соціолог не винаходить світ заново, він будує свою феноменальну модель таким чином, щоб її можна було емпірично перевірити.

Керуючись основними принципами феноменологічного підходу, можна проаналізувати поведінку будь-якого суб'єкта дії (індивіда, групи, суспільства). Наприклад, у звичній ситуації, діючи в гостях, у друзів або близьких родичів, ми, як суб'єкти дії, достатньо легко орієнтуємося у взаємодії з ними і за їхньої реакцією переконаємося у правильності нашої оцінки даної ситуації і їх дій. Становить складніше правильно побудувати відносини з людьми, яких бачимо перший раз в своєму житті. Наприклад, у компанії з незнайомими людьми дуже важко визначити значимість для всіх ситуації, яка виникла тут. Нерідко практично майже неможливо збагнути мотиви поведінки партнерів, правильно спроектувати реакцію на наші дії.

В анонімній взаємодії найменше віддзеркалена унікальна індивідуальність індивідів, що описуються. А у випадку повної анонімності, вважав Шюц, люди могли б бути взаємозамінними. Але, як ніколи не вдається повністю проникнути

ти в індивідуальність людини, яка постійно знаходиться в її унікальній біографічній ситуації, так ніколи не буває повної анонімності у взаємодії. Кожна людина у взаємодії з іншими людьми є незмінною, являючись унікальною за своєю біосоціальною природою.

Свій аналіз структури соціального світу феноменологічна соціологія не обмежує лише виділенням міжособистісних (партнерських) відносин між людьми із всієї сукупності. Взаємодія сучасників може носити і опосередкований характер. Знаходячись один з одним у спільноті, люди можуть бути просторово роз'єднані, і взаємодія між ними може носити досить анонімний характер. Розглядаючи структуру соціального світу, феноменологічна соціологія виокремлює також і відносини сучасників із попередниками, вчинки яких і їх наслідки інтерпретуються за допомогою недоступних безпосередньому досвіду фактів, а також відносини сучасників із спадкоємцями, коли можлива лише орієнтація в діях "в порожньому очікуванні". Притаманні повсякденній взаємодії ідеалізації дозволяють подолати обмеженість індивідуального досвіду і формуватися стандартизованої структурі сприйняття соціальної дійсності всіма взаємодіючими один з одним індивідами. Ця дійсність, в свою чергу, є основою для формування понять, що вивчаються, які задовільняють потреби повсякденної практики.

За допомогою такого підходу до аналізу структури соціального світу соціологі-феноменологи уточнили зміст понять, якими оперували функціоналісти, досліджуючи соціальну структуру суспільства як соціальну систему: "соціальна дія", "соціальна функція", "соціальна роль" та ін. Аналіз властивостей буденного мислення і діяльності є, мабуть, найбільш значимими досягненнями феноменологічно зорієнтованих соціологів. Шюц, а пізніше П. Бергер і Т. Лукман у своїй спільній праці "Соціальне конструювання реальності" (1967 р.) показали і довели, що найбільш повно і послідовно людська суб'єктивність реалізується у світі повсякденності. **Повсякденність** — одна із сфер людського досвіду, яка характеризується особливою формою сприйняття і осмислення світу, яка виникає на основі трудової діяльності.

Феноменологічна соціологія не лише суттєво урізноманітнила спектр наявних версій соціологічного теоретизування, але й зуміла чітко позначити принципово нетрадиційні дослідницькі підходи. Вона, по суті, вперше розглядає повсякденність як основу і необхідну передумову дослідження в соціальних науках і як тему, предмет цього дослідження.

3.6. Етнометодологія

Ця оригінальна соціологічна концепція була представлена у книзі "Дослідження з етнометодології" (1967 р.) американським дослідником Г. Гарфінкелем (нар. 1917 р.). Сам термін "етнометодологія" означає "методи людей" (people methods).

Соціальні антрополози, які вивчали соціальні інститути і відносини між людьми в традиційних общинах, помітили, що члени цих общин самі описати функціонування своїх інститутів не спроможні. Зовсім інша ситуація в сучасних індустріальних суспільствах, громадяни яких з легкістю аналізують діяльність соціальних інститутів і свою участь у них. Початок емпіричному соціологічному аналізу цих процесів поклав Г. Гарфінкель і його колеги, які розробили етнометодологію як цілий ряд методів перетворення повсякденних

їх індивідів в очевидно розумні і практичні пояснювання. Вони розглядали всі соціальні події і дії як однаково важливі предмети соціологічного дослідження. Щоб при інтерпретації соціальних подій і дій соціолог зміг врахувати їх специфіку, він повинен не лише звернутися до термінів спеціального наукового аналізу, а й використати ті вирази розмовної мови, в яких найбільш повно фіксується ця специфіка і які в процесі інтерпретації подій і дій виявляють свою власну раціональність. Такі вирази етнометодологи називають індексичними і вважають, що предмет етнометодології становлять навички і техніка використання раціональних властивостей індексичних виразів в повсякденному житті. Водночас ці вирази не повинні допускати можливість альтернативних пояснень конкретної ситуації, в якій дані події і дії відбуваються або відбулись. Отже, поділяючи з феноменологічною соціологією суб'єктивну орієнтацію, етнометодологія, відрізняється від неї головним чином у трьох відношеннях:

- специфічним предметом своїх досліджень;
- прагненням визначитися в якості емпіричної дисципліни;
- радикалізмом суб'єктивістських висновків.

Предметом етнометодології є так звані етнометоди, тобто характерні для різних соціальних класів, груп і організацій методи інтерпретації, які застосовуються учасниками взаємодії з метою розуміння актуальних фактів і явищ. Розуміння веде до встановлення стабільної структури взаємодії, яка забезпечує нормальний (з точки зору учасників) розвиток подій. Усвідомлення ролі етнометодів у формуванні стабільних структур діяльності (тобто "соціального порядку") привело прихильників етнометодології до висновку про те, що вказані методи, нормативно-структурні детермінанти діяльності не "усвідомлюються" як такі, але "утворюються" кожен раз спочатку. Звідси випливає відмова від визнання об'єктивного існування самих структур діяльності.

Позиція етнометодології, яка відкидає об'єктивну зумовленість нормативних систем, веде до суб'єктивізму. В ній, однак, в односторонній, специфічній формі відбита реальна складність діалектики виникнення, розуміння і засвоєння індивідами соціальних норм, перш за все, момент людської активності в цьому процесі. З цієї точки зору етнометодологія стає антиподом теорії структурно-функціонального аналізу, де нормативні системи розглядаються як вирішальні чинники діяльності, а момент людської діяльності пригнічений.

Положення етнометодології викликали різноманітні дискусії в соціології на початку 70-х рр., однак сьогодні її роль не така помітна. Критика етнометодології ґрунтується на тому, що вона: 1) займається тривіальними темами; 2) пропонує ідею надпорядкованості повсякденного життя, а насправді ускладненого конфліктами і непорозуміннями між людьми; 3) не звертає увагу на соціальну структуру і, як наслідок, зневажає соціальні чинники, які обмежують діяльність людей; 4) використовує методи дослідження, які сама ж критикує.

Аналізуючи життя сучасного громадянського суспільства і його окремих структурних утворень, сучасні феноменологи намагаються діяти в дусі положень етнометодології про те, що:

- лише учасникам взаємодії вдається настільки повно поєднати їх точки зору на події, які відбуваються, і власні дії, наскільки всім їм вдається скласти загальну уяву про конкретні умови збігання цих подій і здійснення цих дій;
- не всі інтерпретовані взаємодіючі події і дії інтерпретуються однозначно, вони інтерпретуються систематично і в певній послідовності;

● зміст, який вкладають інтерпретатори в події, що відбуваються, і у свої власні дії, залежить від послідовності в інтерпретації і від біографій учасників взаємодії.

Соціолог, згідно концепції етнометодології, зобов'язаний враховувати власну залежність від світу повсякденності і формулювати опис практичних дій, як на професійному рівні, використовуючи формальні способи соціологічного пояснення, так і на рівні повсякденного життя. Але найважливішими передумовами розвитку і передачі наукового знання є заміна індексичних виразів об'єктивними.

Як функціоналіста, так і етнометодолога цікавлять **процеси соціалізації особистості і інтеграції суспільства**. Однак якщо в основі функціоналістської теорії соціалізації лежить поняття інтерналізації, то теорія соціалізації, за етнометодологами, ґрунтується на понятті ідентифікації, тобто зараховування себе до будь-якої групи. Положення функціоналістів про прийняття індивідом зобов'язань участі в тій чи іншій системі взаємодії неможливо сумістити з їх теорією соціалізації. Зобов'язання участі індивіда у конкретній взаємодії повинно бути результатом його вільного вибору, а, згідно функціоналістської концепції соціальної дії, цей вибір детермінований функціональними вимогами соціальної системи. Етнометодологи вимагають пояснення соціального порядку і його змін, а функціоналісти приймають це як дане. В цілому ці основні компоненти етнометодології можуть бути зведені до правил методу, який є доступним будь-кому. Він може бути використаний будь-яким соціальним діячем в будь-якій практичній дії, в якій він бере участь.

3.7. Неофункціоналізм

В науковий обіг термін "*неофункціоналізм*" був введений в 1985 р. американським соціологом **Дж. Александером** (нар. 1944 р.). Цим терміном позначався напрям в теоретичній соціології, який вважав що:

- соціологи в дослідженні еволюції суспільства зобов'язані брати до уваги всі точки зору різних соціальних сил;
- кожна з цих точок зору виражає певний аспект цієї еволюції;
- значний заряд раціональності міститься в комунікативній дії членів суспільства і його треба виявляти, а не приймати раціоналізацію соціальної дії за тенденцію самого історичного розвитку.

Неофункціоналісти розглядають суспільство як історично визначену соціальну систему і конкретний життєвий світ, як інтерсуб'єктивну і первісну очевидну даність світу самих суб'єктів життєдіяльності. Застосування принципу комунікативної раціоналізації життєвого світу до дослідження суспільства і первинних суспільних проблем найбільш повно проявилось у творчості німецького соціолога **Юргена Хабермаса** (нар. 1929 р.), особливо в його працях "Теорія комунікативної дії" (1981 р.) і "Моральна свідомість і комунікативна дія" (1990 р.)

Вихідним і центральним пунктом соціологічної концепції Ю. Хабермаса є категорія "**життєвого світу**" (lebenswelt), яка походить від феноменологічної традиції. "Життєвий світ" визначається Ю. Хабермасом як нестематизований горизонт значень, який становить підвалини життєвого досвіду індивіда. Зовнішні впливи співвідносяться з цією підвалиною, протиставляються йому,

порівнюються з ним. Цей горизонт знань складається із попереднього запасу знань, зосередженого в культурі і, перш за все, в мові.

Метою **теорії комунікативної дії** є опис розгортання "життєвого світу" в еволюційній перспективі. Соціальна еволюція, за Ю. Хабермасом, полягає в розвитку позитивних здібностей людини. Соціальний прогрес бачиться йому перш за все як розвиток пізнавальних здібностей індивіда. Стрижнем еволюційного процесу стає веберівська *концепція раціоналізації*, яка в сучасних умовах може бути адаптована лише критично.

Визнаючи необхідність системно-функціонального аналізу соціальних явищ і процесів, Ю. Хабермас простежує підвищення продуктивності капіталістичної соціальної системи за рахунок специфіки сукупно-суспільних функцій, тобто за рахунок більш високого рівня диференціації всієї системи, а також за рахунок зростаючої її схильності до криз. Модифікацію суспільства, стверджує він, неможливо розуміти лише з точки зору змін в класовій структурі, як це робив П. Маркс. В сучасному суспільстві соціальні протиріччя втрачають здатність структурувати життєвий світ соціальних груп.

Життєві світи з повсякденною комунікативною практикою знаходяться у стані постійного обміну з економікою і державним апаратом через виконання членами суспільства різноманітних соціальних функцій, соціальних ролей. Життєвим світам необхідно протистояти постійному тиску управлінсько-адміністративного апарата, економічному і адміністративному втручанням. Так, справа може дійти до радикальних соціальних вибухів. Щоб цього не сталося, за Хабермасом, треба використати всі можливі ресурси суспільної інтеграції, в тому числі гроші, владу, взаємопорозуміння і солідарність. Але останні не повинні превалювати. Кордони життєвого світу повинні захищати *політична комунікація*, зрілість якої залежить від культурного капітала суспільства, нагромадженого суспільством в ході комунікативної раціоналізації життєвого світу.

В процесі нагромадження культурного потенціала суспільства, що пов'язано з його *модернізацією*, у людей зростає й усвідомлення, що самі члени суспільства повинні вирішувати, за якими нормами вони мають діяти і взаємодіяти з врахуванням певних принципів сумісного існування.

З формуванням моральної свідомості, яка управляється колективно виробленими звичками, змінюється **зразок соціалізації**. Серед складних ролевих очікувань сучасного життя, які динамічно змінюються, стає складніше керуватися готовими розпорядженнями у своїй поведінці. Тому ми вимушені розвивати здатність будувати індивідуальні життєві проекти; головне в людській дії - визначення людиною свого ставлення до об'єктивного світу і відмінностей між самою дією і світом. Аналізуючи ставлення діючої людини до світу, Хабермас виділяє в першу чергу стратегічний аспект дії (діюча людина - об'єктивний світ). В теорії комунікативної дії суб'єктивний і об'єктивний світи чітко розрізняються. Тому у визначенні дії мається на увазі стратегічний норморегуючий і драматургічний аспекти, які взаємодоповнюють один одного.

В умовах реального існування багатьох діючих осіб, відзначає Хабермас, виникає проблема сумісного переслідування колективних цілей. З врахуванням цього факта необхідно по-іншому ставити питання про регулювання сумісного життя.

● В **прагматичному дискурсі** (обговоренні) при розв'язанні тактичних проблем в життєдіяльності людей приводяться у відповідність власні інтереси з інтересами інших людей.

● В етичному дискурсі визначається місце для багатоманітності індивідуальних життєвих проектів в ході ототожнення себе з тим або іншим колективом.

● В морально-практичних дискурсах перевіряється значимість і доцільність нормативних заповідей і їх відповідність настроям людей.

Ю. Хабермас цілком слушно стверджує, що лише інструментальне розуміння практики (як реалізація якоїсь теорії) несе руйнівні наслідки для суспільства. Тому підтвердження - вся 70-річна практика ленінізму. Відкриті структури комунікації перешкоджають перетворенню авангардних партій в політично пануючі. В межах *правової держави* офіційно визнається державним апаратом необхідні для розумного формування громадської думки і волі **комунікативні форми**, які дозволяють найбільш повно виразити і реалізувати свої інтереси практично всім соціальним групам і верствам населення, тобто здійснити власне народовладдя, в напрямку до якого і йдуть сьгоднішні розвинуті країни, зауважує Ю. Хабермас.

Проблеми співвідношення (протистояння) суспільства (як універсальної соціальної системи) і людини (як цілісної особистості) розглядаються в працях **Нікласа Лумана** (нар. 1927 р.) "Теорія суспільства чи соціальна технологія?", яка написана разом з Ю. Хабермасом і опублікована в 1971 р., і "Соціальна система" (1984 р.). Дослідник займається розв'язанням питання про самоопис сучасного суспільства, вдосконалюючи розроблену ним в 70-х рр. **системну теорію**. В цій теорії він радикалізує функціоналізм Т. Парсонса, враховуючи досягнення соціологів-феноменологів. На відміну від Т. Парсонса, Луман розглядає соціальні системи як більш динамічні утворення, які виникають в процесі вироблення певної згоди між учасниками взаємодії з приводу їх дій і переживань. Тому соціальну дію в тій або іншій соціальній системі Луман розглядає як подію для цієї системи, бо від кожної дії, яку діюча особа співвідносить з іншими діями в даній системі, залежить існування і розвиток такої системи.

Суспільство як соціальна система, за Луманом, на основі комунікації виділяється із оточуючого його світу і є операціонально замкненою соціальною системою. Воно виступає як єдине утворення завдяки своїй відмінності від оточуючого світу, еволюціонує в процесі повного виділення оточуючого середовища і стає більш диференційованим і складним. За типом диференціації Луман розрізняє:

● сегментарне суспільство народів з архаїчним укладом життя;

● стратифіковане суспільство з високою загальною і перш за все матеріальною культурою.

На відміну від Т. Парсонса, Луман не пов'язує диференціацію суспільства безпосередньо з розв'язанням питання про адаптацію його до оточуючого середовища, що постійно змінюється, з виконанням соціальною системою суспільства певних функціональних вимог. Вищим ступенем еволюції суспільства нині є *функціонально диференціаційне суспільство*, в якому чітко з'ясована відмінність функціональних систем господарства і політики, релігії і мистецтва, виховання.

Прослідковуючи теоретичну логіку в соціології, Дж. Александер слушно зауважив, що соціальна наука розвивається завдяки прагненню краще зрозуміти емпіричну реальність і збільшити концептуальні можливості. Новими теоретичними можливостями зумовлюється перехід від однієї теоретичної концепції до іншої. Відомо, що теоретичні побудови структурних функціоналістів 60-х рр.

стали не могли конкурувати з більш прогресивними підходами феноменологів 70-х рр. Теоретичні концепції останніх краще відповідали потребам розробки програм, організації і проведенні емпіричних соціологічних досліджень. Вони змогли значно потіснити структурних функціоналістів в галузі теоретичних пошуків. Проте, захопившись власними теоретичними концепціями, соціологів-феноменологів "забули" про досягнення своїх попередників. В умовах проносу двох основних соціологічних шкіл Ю. Хабермас акцентує увагу соціологів на нерозкритих можливостях теорії соціальної дії Т. Парсонса, які, на його думку, можна реалізувати, відмовившись від абсолютизації системного підходу до аналізу суспільства і звернувшись до проблеми історичного становлення протилежності соціальних систем і "життєвого світу". А згодом, з врахуванням досягнень феноменології, почали коректувати, модернізувати свої теоретичні позиції парсоністи (**Н. Луман, Р. Мюнх, Дж. Тьорнер, Е. Гідденс** та ін.) або, як їх ще називають, "постпарсоністи". Характерною рисою соціології 80-х рр. було те, що неоекціоналізм став єдиним теоретичним напрямом в соціології, який запропонував нові, свіжі ідеї і зробив глибокі зрушення в основах соціологічних дисциплін.

Описуючи соціальні системи, неоекціоналісти подають їх не як багатоманітні варіанти конкретних взаємодій цілісних особистостей, а як граничні можливості таких взаємодій. З піднесенням центрального ядра функціоналізму до рівня загальної теорії швидко розвиваються і емпірично орієнтовані дослідження, розширюється галузь реконструкції функціоналістської метатеорії, руйнування її ортодоксальних форм, успішно розв'язується питання подолання розриву між макро- і мікросоціологією, формується нова соціологічна парадигма. Нині можна говорити про конвергенцію неоекціоналізму і загальної руху в галузі соціологічного теоретизування. Як зазначають відомі українські соціологи **А. Ручка** і **В. Танчер**, неоекціоналізм виявився найбільш потужним напрямом соціології ХХ ст., в площині якого запропоновано чимало нових концепцій й який водночас віддзеркалює найсуттєвіші зрушення у сучасній соціології.

3.8. Структуралізм і постструктуралізм

В цілому, не вказуючи на існування окремої школи, термін *структуралізм* чисто використовується для позначення специфічного стилю соціологічної роботи. В найзагальнішому розумінні він означає ті соціологічні концепції, в основі яких лежить поняття **соціальної структури** і ідея того, що суспільство є первинним відносно індивідів. Однак в більш вузькому значенні структуралізм називають тих теоретиків, які вважають, що існує ряд соціальних структур, які не спостерігаються і на яких базуються спостережувані соціальні феномени. Спеціалісти визначають структуралізм як *пошук універсальних і незмінних законів людського життя на всіх його рівнях, а корені його засад вбачають у структурній лінгвістичній, граматичній системі мови, законах її використання*.

Представники сучасного структуралізму (**К. Леві-Строс, Ж. Лакан, Р. Барт, М. Фуко, Ж. Дерріда, Ч. Пірс** та ін.) вивчають етнографічні, психологічні, історико-культурні, естетичні утворення як сукупності взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів, суть яких визначається не їх власним змістом або зовнішніми зв'язками, але їх місцем в соціальній системі. В соціальних сис-

темах структуралізм прагне віднайти щось об'єктивне, незалежне від суб'єктивних впливів і змін. Об'єктивність в соціумі, вважають структуралісти, представлена мовою, в якій структури (людський розум, суспільство тощо) існують і функціонують споконвічно і формуються незалежно від волі і бажання людей.

Найбільш відомим структуралістом є антрополог **К. Леві-Строс** (1908 — 1984 рр.), представник структуралізму як інтелектуального руху, який існує, зокрема, у Франції і охоплює антропологію, соціологію, лінгвістику і літературознавство. Леві-Строс вважає, що культурні форми, в особливості міфи, зазвичай представлені через поєднання протилежних якостей, які називають банальними опозиціями, такі, як солодке і кисле, або червоне і зелене. Аналіз міфів, а також літературних текстів демонструє прояв бінарних протилежностей. Згідно Леві-Строса, форму міфа необхідно аналізувати, виходячи із незмінних якостей (структур) людської свідомості.

Інший представник старшого покоління структуралістів **Ж. Лакан** намагається проникнути в структури несвідомого в людській психіці, виходячи із гіпотези про те, що несвідоме структуровано як мова, а отже, надає суб'єкту набір можливостей для вираження його бажань, устремлень, спонукань.

Деякі соціологи, зокрема **Л. Альтюссер**, приймали структуралістський підхід для того, аби вивчати соціальні феномени шляхом аналізу основоположних структур способу виробництва. Сучасні структуралістські положення були піддані серйозній критиці як не історичні, не верифікаційні і такі, що зневажають на роль творчої діяльності людей.

Ідеї структуралістів про значущість об'єктивно існуючих структур, а не суб'єктивних реакцій на них людей, їх критичне ставлення до суб'єктивізації і психологізації соціології знайшли підтримку серед багатьох теоретиків. У 70-і рр. структуралізм, підсилений новими ідеями Барта, Деріда, Фуко, отримав назву **постструктуралізму** (або неоструктуралізму), який так само як і структуралізм, розглядав мову як єдинопридатний фундамент для пізнання, а також для дій та існування.

Основними положеннями постструктуралізму є:

- теоретичне знання - це дискурсивна форма, що породжує тексти;
- емпірична реальність, яку має витлумачувати теоретичне знання, теж є сукупністю текстових утворень (опитування, відозаписи, статистичні дані тощо);
- зміст емпіричних текстів залежить від того, з позицій яких теоретичних текстів вони будуть прочитані;
- вивчення емпіричних текстів веде до розуміння того, що відбувається у світі, більше, ніж будь-які емпіричні дослідження;
- світ є таким, яким він є, не через якийсь єднаючий фактор, а завдячуючи відмінностям, що лежать у його підґрунті;
- завдання соціології полягає не в пошуку єдиних принципів та законів існування цього світу, а у вивченні його відмінностей;
- соціологи мають зосередитися на аналізі об'єктивної структури суспільства, а не на (ролі) окремих діючих осіб, які конструюють суспільство;
- головним для дослідника повинен бути текст, а у тексті — його внутрішня структура. Авторство тексту особливого значення не має: важливим є не наміри, бажання того, хто створює текстову реальність, а лише "внутрішня гра значимих складових" (Е. Гідденс).

Найбільш яскраво постструктуралістський підхід до соціальної сфери характеризують праці французького соціолога **М. Фуко** (1926 — 1984 рр.) "Божевілля і цивілізація", "Виникнення клініки", "Археологія знань і дискурсу про мову", "Дисципліна та покарання", "Історія сексуальності" та ін. В них, зокрема, викладені такі концептуальні підходи, ідеї та висновки:

- важливим джерелом влади є контроль над людською сексуальністю, що набуває за сучасних умов дедалі більшого розмаху. Визволитися з під тиску влади можна лише вивільнившись від верховенства сексу;
- важливо не те, про що людина могла подумати і не те, наскільки висловлене нею відображає її справжню думку, а те, що зумовлює систематизацію вивченого у висхідній точці (тобто незалежні від свідомості особи чинники, які визначають її мовну діяльність);
- недоліки всіх наук про людину йдуть від розділення "розумного" і "божевільного", здорового і хворого, від підпорядкування моральним постулатам. Зміщення морального контролю над людиною — ось основне призначення наук, що займаються людиною;
- існує зв'язок між знанням та силою влади, людина керує собою й собі повноваженнями за допомогою виробництва та нагромадження знань;
- історія — це процес переходу від однієї системи владарювання і примусу до іншої;
- дискурсивно сформовані судження, як і той шлях, що вони долають для того, щоб перетворитися у знання або наукову дисципліну, зумовлюються не об'єктивною реальністю, а, насамперед, глибокими правилами мовної діяльності та її практикою.

Представники різних гілок структуралізму і неоструктуралізму схильні наголосувати на:

- важливість спеціальних версій лінгвістики для соціальної теорії;
- відносність природи цілосностей залежно від характеру їх означення;
- першозначущість тих, хто визнач (signifiers), над тим, що визначається;
- децентралізацію (усунення з центру уваги аналізу) суб'єкта текстуальних матеріалів;
- тимчасовий характер того, що конструює природу об'єктів і подій.

3.9. Соціологічні концепції технократизму

В сучасній соціології все більшого значення надається дослідженням процесом **технократизму**, теоретико-методологічному з'ясуванню питань, пов'язаних з різноманітними формами прояву технократичної свідомості, її типів і носіїв. Зазвичай **технократизм** в соціології розглядається як концепція, що наголошує на необхідності передачі державної влади в руки технічних спеціалістів (інженерів, техніків, організаторів виробництва, а також учених), які тільки й здатні приймати політичні рішення на справжній науковій основі і в інтересах всього суспільства. Як самостійна соціологічна концепція технократизм виник ще на початку XX ст., був тісно пов'язаний з феноменом **техногенної цивілізації** і віддзеркалював реалії розвитку суспільства в умовах науково-технічної революції.

Головними постулатами технократизму є:

- особлива роль належить технократичному мисленню, що засновується на фундаменті наукового знання;

● пріоритетна роль належить техніці, науково-технічному чиннику в цілому, науково-технічні інновації є стимулом і рушійною силою розвитку суспільства;

● науково-технічна еліта спеціалістів є такою соціальною групою, від якої безпосередньо залежить науково-технічний прогрес і соціальний прогрес;

● в ієрархічній структурі суспільних відносин фундаментом є технологічні, науково-технічні відносини, а над ними надбудовуються соціально-політичні, духовні відносини.

Теоретично-методологічною основою соціологічних концепцій, які об'єднуються під загальним терміном "технократизм", є "технологічний детермінізм". Сутність цього фундаментального принципу полягає в абсолютизації ролі науково-технічного чинника в історії, в перетворенні його в основу соціального прогресу (зміни в технології є першоосновою змін соціальних інститутів і соціальних дій). У найбільш закінченому вигляді сутність технотерміністського трактування розвитку цивілізації виразив американський учений Л. Уайт. Суспільство він розглядає як "сукупність" трьох горизонтальних страт: **технологічної** — яка лежить в підвалі, **філософської**, яка знаходиться зверху, і **соціологічної** — між ними. Технологічна система є основною і первинною. Соціальні системи являють собою функції технології, а філософські — віддзеркалюють технологічні сили і соціальні системи.

За методологією технократизму науково-технічні знання нібито стають творцями світу, технічна раціоналізація породжує соціально-економічну, політичну, моральну тощо раціоналізацію. У відповідності з технотерміністським принципом виділяються в технократичних позиціях і типи суспільного устрою, типи цивілізації. Наприклад, американський соціолог Д. Белл (нар. 1919 р.), ділить історію на три фази, що послідовно змінюють одна одну:

● **доіндустріальна**, яка характеризує найнижчий етап в опануванні людиною засобами існування і знаннями;

● **індустріальна**, яка ототожнюється з "класичним" капіталізмом першої половини ХХ ст.;

● **постіндустріальна**, яка знаменує якісний стрибок у розвитку продуктивних сил, перехід до нових технологій, становлення нових соціальних відносин на базі інтелектуалізації, комп'ютеризації, ресурсозберігання тощо.

В залежності від того, яка верства науково-технічної інтелігенції висувається в якості майбутньої "владної еліти" (інженери, менеджери, учені), виділяють такі етапи (або напрями) розвитку технократичних концепцій:

- власно технократичні (Т. Веблен, Г. Скотт);
- організаційні (Д. Берихем, М. Берл, П. Дракер, А. Фріш);
- індустріальні (К. Керр, Д. Гелбрейт);
- постіндустріальні (Д. Белл, В. Феркіс);
- інформаційні (Масуда, А. Тоффлер, Д. Найсбіст).

Всі ці концепції відбудовуються в межах парадигми спочатку "індустріального суспільства", "постіндустріального" і "інформаційного" як підтипів загальної технократичної парадигми суспільного розвитку. Концепції інформаційного суспільства, зберігаючи генетичну спорідненість з технократизмом, разом з тим зменшують спробу виходу за його межі. Теоретики інформаційного суспільства прагнуть синтезувати в ньому все найкраще, що було розвинуто на попередніх стадіях розвитку технократизму.

ЧАСТИНА ДРУГА. ОСНОВНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ПОНЯТТЯ І КАТЕГОРІЇ

В процесі розвитку будь-якої науки формується свій понятійний апарат, свої специфічні методи дослідження, свої концепції і теорії. Саме через наявність свого предмета і інструментарія дослідження наукова дисципліна утверджує свій статус, своє визнання. Це повністю стосується й соціології, самовизначення і самоутвердження якої здійснювалось, як було показано вище, досить складним і тривалим шляхом. Соціологічний категоріальний апарат є одним із основних компонентів соціологічної методології, ознайомлення з ним допомагає ще глибше засвоїти соціологічні знання, зокрема зміст теоретичної соціології, осмислити суть спеціальних і галузевих соціологічних теорій, побачити специфіку науки, сформувати соціологічне мислення.

Розділ 4. Категорії теорії соціальної структури	70
4.1. Особистість і проблеми соціалізації	70
4.2. Соціальні групи і спільноти	74
4.3. Соціальні класи і верстви. Проблеми стратифікації	77
4.4. Соціальний статус і соціальна роль	81
4.5. Соціальний інститут	85
4.6. Соціальна діяльність і структура	90
4.7. Соціальні зв'язки і соціальні відносини	93
4.8. Соціальна поведінка і соціальний контроль	97
Розділ 5. Категорії теорії соціальної динаміки	100
5.1. Соціальний процес	100
5.2. Соціальна зміна	103
5.3. Соціальний рух	105
5.4. Соціальна мобільність	108
5.5. Соціальне відтворення	114
5.6. Соціальна трансформація	116
5.7. Соціальний прогрес і регрес	117
5.8. Соціальний розвиток	119

Розділ 4. КАТЕГОРІЇ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ

В структурі соціологічного знання і в системі соціологічного пізнання прийнято виділяти дві групи основних категорій:

- категорії, що пояснюють статичку суспільства (його структуру) з виділенням його основних підсистем і елементів, з їх зв'язками і відносинами;
- категорії, що характеризують динаміку суспільства, його основні етапи, причини, характер і типи змін.

Структура суспільства може бути представлена як групова, спільнісна, класова, етнічна, кастова, стратифікаційна, інституціональна і т. д. система. Можливо також структура, яка об'єднує всі ці підходи в одну загальну картину суспільства, де названі елементи взаємодіють як підсистеми. Нижче в схематичному плані подається визначення в першому наближенні таких категорій як "особистість", "соціалізація", "соціальна група", "соціальна спільність", "соціальний клас", "соціальна верства", "соціальна стратифікація", "соціальна діяльність", "соціальна поведінка", "соціальний контроль" та ін.

4.1. Особистість і проблеми соціалізації

В наш час актуалізується проблема включення особистості в соціальну цілісність, в соціальну структуру суспільства, де вона є основним елементом. Проте поруч з поняттям "особистість" в нашому повсякденному і науковому вжитку звичними стали й такі терміни, як "людина", "індивід", "індивідуальність". Чи означають вони один і той же феномен, чи між ними є якісь відмінності? Найчастіше всі ці слова вживаються як синоніми, але якщо підійти чіткіше до визначення цих понять, то можна виявити суттєві смислові відмінки. **Людина** — поняття найбільш загальне, родове, яке виникає з моменту виділення homo sapiens. **Індивід** розуміється як окрема, конкретна людина, як одиничний представник людського роду. **Індивідуальність** можна визначити як сукупність рис, що відрізняють одного індивіда від іншого, причому виділення різних рис проводиться на найрізноманітніших рівнях — біохімічному, нейрофізіологічному, психологічному, соціальному та інших. Поняття **особистості** вводиться для виділення (акцентування) неприродної ("надприродної", соціальної) сутності людини і індивіда, тобто акцент робиться на *соціальну сторону* людини. Людина в цьому ключі виступає як носій соціальних якостей і рис певне подання яких і визначає її як особистість, і саме в цьому розумінні людина виступає в якості висхідного окремо взятого елемента соціальної структури, а **особистість** — в якості **особливої соціологічної категорії**.

Отже, **особистість** (зауважимо, що в соціології існує понад 60 визначень особистості) — це інтегральна соціальна якість, яка формується у індивіда в процесі включення його в систему суспільних відносин, опанування ним мате-

ріальних, духовних предметів людської культури, соціального досвіду. Особливістю фізичної і науково-психологічної організації індивіда — одна із умов формування особистості, але її сутність усе ж визначається **соціальним середовищем**. Об'єктивна соціальна реальність багато в чому зумовлює наявність і зміст процесу самореалізації людини, її входження в соціальну структуру суспільства, формування різних **типів** особистості.

Процес засвоєння особистісних якостей людиною на різних етапах її існування визначається в соціології поняттям "соціалізація" (лат. socialis суспільний). Під **соціалізацією** розуміється процес входження (включення) індивіда у суцільне, що породжує зміни в соціальній структурі суспільства і в структурі особистості. Останнє обумовлюється соціальною активністю людини і її здатністю при взаємодії із середовищем не лише засвоювати його вимоги (*адаптація*), але й змінювати це середовище, активно впливати на нього (*інтеграція*), визначати свій "життєвий світ". Правда, іноді уявляють, що процес соціалізації є основне навчання дітей, підготовку до дорослого життя, засвоєння елементарних правил суспільного життя. Насправді це лише вузьке значення даного терміну. Соціологи користуються більш ширшим тлумаченням. Соціалізація — складний процес засвоєння соціальних ролей і культурних потреб, який починається з малечого віку і закінчується в глибокій старості (із смертю людини).

Шкільне, університетське, виробниче або будь-яке інше навчання — лише технічний захід, організований для набуття знань. Молода людина слухає лекції, читає книги, виконує домашні і семінарські завдання, проходить період практики і складає іспити. На завершення вона одержує сертифікат, що засвідчує її кваліфікацію в певній галузі знань. Таке навчання може тривати 5 років, а може всього 5 місяців. Однак навчання предмету і навчання життю — зовсім різні речі. Ніякий вчитель, ніяка школа не можуть раз і назавжди навчити людину бути хорошою дружиною або домогосподаркою, сім'янином, бізнесменом, музикантом, справжнім спеціалістом будь-якої справи. Цьому треба навчатися все життя, здійснюючи помилки і долаючи їх, але робити все це не в штучних, а реальних умовах життя.

Неможливо навчитися соціальній ролі за допомогою книжки або за методом нової гри, хоча вдосконалити себе в ній таким чином можна. Кожна соціальна роль включає численні культурні норми, правила і стереотипи поведінки, певними соціальними нитками — правами, обов'язками, відносинами — вона пов'язана з іншими ролями. І все це треба засвоювати. Тому і до соціалізації більше підходить термін "засвоєння", а не "навчання". Він ширший за змістом і включає в себе навчання як одну з частин.

Оскільки за роки свого життя людина вимушена засвоювати не одну, а багато соціальних ролей, просуваючись за віковою і службовою драбинкою, процес соціалізації продовжується все життя. До глибокої старості людина засвоює свої уподобання, погляди на життя, правила поведінки, ролі і т. д. При цьому слід наголосити, що без включення людини в той або інший вид діяльності (економічної, суспільно-політичної, духовної і т. д.), сумісної з іншими людьми, процес соціалізації, формування особистості неможливий.

Процес соціалізації в соціології розглядається як двоскладний процес інтеріоризації і екстеріоризації.

Під **інтеріоризацією** розуміється перехід зовнішніх за своєю формою процесів у внутрішні процеси свідомості, за яким вони зазнають відповідну трансформацію, узагальнюються, стають здатними до подальшого розвитку. Під **екстеріоризацією** розуміється об'єктивація внутрішнього світу людини в її практичній діяльності. Найважливішими елементами соціалізації є: 1) соціальне середовище; 2) людина як суб'єкт діяльності; 3) спілкування; 4) суб'єкт соціалізації. В ході взаємодії особистості із середовищем утворюються суб'єктивні феномени соціалізації. Вони знаходять своє віддзеркалення в таких особистісних системах, як соціальні потреби і інтереси, соціальні орієнтації і позиції, стратегічна організація поведінки, соціальна активність. Перші дві системи називають мотиваційними, третю — організуючою, четверту — реалізуючою.

Соціальні потреби і інтереси перш ніж стати джерелом суспільної активності глибоко усвідомлюються особистістю, стають її ідеальним усвідомленням. Потреби виражають її особливий стан, а інтереси — вибіркоче відношення до матеріальних і духовних потреб і до процесу їх задоволення.

Соціальні орієнтації і позиції — сукупність цілей, установок і ціннісних критеріїв особистості, які об'єктивізуються у відповідних стереотипах соціальної поведінки. Позиція виражає внутрішнє відношення людини до свого становища в суспільстві, до зовнішнього світу, надає орієнтації об'єктивний характер, суб'єктивну мотивованість і особистісний сенс, визначає через систему установок характер і зміст програми її соціальних дій.

Стратегічна організація поведінки — сукупність засобів приведення в дію мотивованих систем соціалізації, є проміжною ланкою між потребами, інтересами, орієнтаціями і позиціями особистості, з одного боку, і її соціальною активністю — з другого. Система внутрішньої стратегічної активізації поведінки здійснює перехід від спонукальної до виконуваної регуляції процесу соціалізації.

Система соціальної активності, яка охоплює діяльність і поведінку людини, об'єктивує людину у створюваних нею матеріальних і духовних цінностях, є заключною ланкою, інтегруванням показником її соціалізації.

Як і будь-який інший процес, соціалізація характеризується періодичністю і стійкістю протікання. В соціологічній літературі (Ч. Кулі, Дж. Мід, З. Фрейд, Ж. Піаже, Я. Гелінський) в соціалізації зазвичай виділяють три періоди: **до трудовий, трудовий і післятрудоий** і чотири стадії:

- **рання** (від народження до поступлення в школу);
- **навчання** (з моменту поступлення в школу до закінчення очних форм загальної і спеціальної освіти). Це період молодості, яка має, за Б. Ананьєвим, ранній (21—25 років) і пізній етап (26—34 роки);
- **соціальна зрілість** (основна, яка охоплює період активної трудової і суспільно-політичної діяльності);
- **завершення життєвого циклу** (з моменту припинення постійної трудової діяльності в рамках офіційних організацій).

Такий поділ на періоди і стадії дозволяє вивчати специфіку і особливості соціалізації дитини, молоді, людей зрілого і пенсійного віку. Ми не поділяємо точку зору, згідно якої пенсійний статус людини визначається як етап **десоціалізації**, яка починається після завершення періоду соціалізації. Адже і у пенсій-

ному віці чимало людей займається неофіційною трудовою діяльністю, засвоює новий досвід і нові функції. Інша справа — коли мова йде про **ресоціалізацію**.

Безпорадність дитини, її залежність від оточуючих примушує думати, що процес соціалізації відбувається за чимось допомогою зі сторони. Так воно і є. Помічники — це люди і установи. Їх називають агентами соціалізації.

Агенти соціалізації — люди і установи (соціальні структури), які відповідають за навчання культурним нормам і засвоєння соціальних ролей. До них відносять:

- **агентів первинної соціалізації** — батьків, братів і сестер, бабців і дідів, опікунів і далеких родичів, друзів сім'ї, однолітків, вчителів, тренерів, лікарів, керівників молодіжних групвань;

- **агентів вторинної соціалізації** — представників адміністрації школи, університету (інституту), підприємства, армії, міліції, церкви, держави, засобів масової інформації, політичних партій і т. д.

Оскільки соціалізація в даному випадку поділяється на два види — первинну і вторинну, остільки і агенти соціалізації діляться на первинних і вторинних.

Первинна соціалізація торкається безпосереднього оточення і включає перш за все сім'ю і друзів. **Вторинна** відноситься до опосередкованого, або **формального оточення** і складається із впливу установ і інститутів. Роль первинної соціалізації є великою на до трудовому періоді і ранній та навчальній стадії, а вторинної — на трудовому і післятрудоовому періоді і на стадії соціальної зрілості і завершення *життєвого циклу особистості*.

Агенти вторинної соціалізації впливають у вузькому напрямі, вони виконують одну-дві функції. Школа дає знання, підприємство — засоби існування, церква — духовне спілкування і т. п. Агенти первинної соціалізації універсальні, вони виконують безліч функцій: батько виконує роль здобувача засобів існування, опікуна, дисциплінаратора, вихователя, вчителя, друга. Однолітки виступають в ролі партнерів з ігор і квазібатьків: старші діти опікуються і турбуються про молодших.

І на закінчення звернемо увагу на важливість **“соціалізації до смерті”**. Найглибший провал існує саме в кінці *життєвого шляху*. По-суті, людину ніхто і ніде не готує до старості і смерті. Доінструальне, традиційне суспільство орієнтовано швидше в бік старості, ніж юності. Літніх людей поважають за їх старість, а в сім'ї для них було приготівлене найпочесніше місце. В сучасному суспільстві їх знання здаються архаїчними, авторитет — скинутим, а самі вони — непотрібними своїм дітям. Найкраще, що вони можуть зробити, — це не бути тягарем. Не стільки суспільство знехтувало літніх людей, скільки зникли соціальні ролі, які виконувались колись ними. Вони страждають навіть не від природного процесу старіння, а від ізоляції, відчуження і нерозуміння, від кризової ситуації, яка склалась в нашій країні.

Так як суспільство зацікавлене у ефективності соціальних структур, що виникають в процесі матеріального і духовного відтворення населення, то управління процесами соціалізації індивідів, подолання в них елементів стихійності набуває не лише соціальної, але й стратегічної значущості. Адже ефективність

соціалізації, її глибина визначає соціальну якість народонаселення країни, а основою динаміки соціальних систем слугує інтеграція ціннісних стандартів із структурно засвоєних особистістю потреб і установок. Те, що усталеність будь-якої соціальної системи, включаючи найбільш ефективний процес взаємодії, залежить від такої інтеграції, є, можна сказати, фундаментальною динамічною теоремою соціології. Це висхідна точка відліку для будь-якого дослідження, яке претендує бути динамічним аналізом соціального процесу.

4.2. Соціальні групи і спільності

Не дивлячись на те, що поняття **група** є одним із найважливіших в соціології, у дослідників немає повної згоди відносно його визначення. І це відбувається не тому, що соціологи не можуть виразити свої думки. Трудність виникає у зв'язку з тим, що:

- більшість понять в соціології з'являється в ході соціальної практики; вони починають застосовуватися в науці після тривалого їх використання в житті, і при цьому їм надається найрізноманітніше значення;

- утворюється велика чисельність співтовариств, в результаті чого для точного визначення соціальної групи необхідно виділити із цих співтовариств певні типи.

Англійський соціолог **Т. Гоббс** в книзі "Левіафан" (1651 р.) дав перше чітке визначення групи як певної кількості людей, об'єднаних спільними інтересами або спільною справою і виділив впорядковані і неупорядковані групи, політичні і приватні та ін. Отже, характерною рисою соціальної групи є наявність взаємодії між її членами відносно спільних інтересів, очікувань і т. д.

Кожна людина здатна себе утвердити, самореалізувати як особистість лише в результаті входження, інтеграції в різні колективні утворення, особливі соціальні системи і підсистеми, внутрішні і зовнішні зв'язки яких і є об'єктом активного соціологічного вивчення. В якості висхідної підсистеми в структурі людських відносин виступає соціальна група, яка виконує роль проміжної ланки в системі "суспільство—група—особистість".

Соціальна група — це найбільш загальне і специфічне поняття соціології, що означає певну сукупність людей, які мають загальні природні і соціальні ознаки і об'єднані спільними інтересами, цінностями, нормами і традиціями, системою певних відносин, які регулюються формальними і неформальними соціальними інститутами. Для виникнення групи необхідна внутрішня організація, мета, конкретні форми соціального контролю, зразки діяльності. При цьому організація групи може бути формальною або неформальною — в залежності від її цілей і завдань.

- **Формальною** (офіційною) групою є об'єднання людей, яке утворюється на основі офіційного документа юридичних норм, установ, правил, службових інструкцій, приписів тощо. Члени такої групи націлені на виконання якогось виду діяльності і знаходяться в ієрархічно структурованій підпорядкованості (наприклад, учнівський клас, студентська група, виробничий колектив військового підрозділу, футбольна команда і т. д.).

- **Неформальна** група складається стихійно і не має особливих документів, які регламентують її функціонування, але вона також утворюється на основі загальних інтересів, прагнень, що об'єднують людей в більш або менш стійкі

об'єднання (наприклад, сім'я, дружня компанія, злочинна зграя і т. д.). Поведінка членів такої групи регламентується особливими неписаними правилами, відносини між ними є тісними і залежними один від одного.

Більшість неформальних груп, на думку соціологів, є *первинними*, а формальних — *вторинними*. Вторинна група більш чисельна і може мати у своєму складі одну або декілька первинних груп. Ступінь впливу такої групи на індивідів може різнитися в залежності від того, наскільки сильно інтеріоризовані групові цінності представником групи.

В соціологічній літературі існує велика кількість різних класифікацій груп. В залежності від кількості членів і умов внутрішньо-групової взаємодії соціальні групи діляться на малі, середні і великі.

До **малих соціальних груп** відносять такі об'єднання людей, в яких всі члени знаходяться в безпосередньому контакті один з одним і, як правило, вони нараховують від двох (діада) — трьох (тріада) до кількох десятків людей (сім'я, шкільний клас, виробнича бригада, рота, взвод і т. д.). Малу групу можна визначити як психологічно єдиний соціальний осередок. Ознака групи полягає, перш за все, в тому, що зміна однієї частини групи змінює стан всіх інших частин.

Серед основних особливостей малої групи зазвичай виділяють:

- прямиї або опосередкований контакт між членами групи, міжособистісну взаємодію і взаємовплив;

- наявність загальної мети і діяльності, переживання спільних почуттів;
- внутрішньо-групову розподіленість функцій і соціальних ролей;
- спільність інтересів, соціальних норм, звичаїв, форм поведінки;
- певну локалізацію у просторі і усталеність у часі.

Основоположником вчення про малі групи вважають англійського соціолога **Ч. Кулі**, який на початку ХХ століття ввів поняття "первинна група". Його концепція до цього часу є класичною теоретичною основою для аналізу малих груп. Останні він класифікував як первинні групи, розуміючи під ними такі, які характеризуються тісними взаємними контактами "обличчя до обличчя", інтимними зв'язками індивідів.

Американський соціолог **Е. Шіلز** (1911-1988 рр.) виділяє три типи таких малих первинних груп: 1) *первісні групи*, які мають міцні, багаторічні зв'язки і традиції (наприклад, сім'я); 2) *особистісні групи* (групи друзів, наприклад); 3) *ідеологічні групи*, які об'єднують людей із спільними цінностями.

Змістовна сторона класифікації малих груп найбільш цілісно представлена в праці **М. Шоу** "Групова динаміка". Проаналізувавши наявні визначення малої соціальної групи, М. Шоу класифікував їх за такими ознаками:

- з точки зору сприйняття членами групи окремих партнерів і групи в цілому;
- з точки зору мотивізації членів групи;
- з точки зору групових цілей;
- з точки зору організаційних (структурних) характеристик групи;
- з точки зору взаємозалежності;
- з точки зору характеру взаємодії членів суспільства.

Соціальні групи середніх масштабів — це порівняно сталі спільності людей, які працюють на одному підприємстві і є членами яких-небудь суспільних організацій або проживають на одній достатньо великій, але обмеженій території (мешканці міста, району, області).

Великі соціальні групи — це сталі сукупності значної кількості людей, які діють разом в соціально значимих ситуаціях і функціонують в масштабах країни або їх об'єднань (класи, соціальні верстви, професійні групи, етнічні спільності (нація, раса, народність) або демографічні об'єднання (групи молоді, жінок, чоловіків, пенсіонерів і т. д.).

За соціометричною теорією **Як. Морено** (1892-1974 рр.), найбільш значимими соціальними групами є соціальні спільності, які розглядаються ученими як форми соціальної організації суспільного життя індивідів.

Соціальні спільності — це **емпірично фіксовані, реально існуючі об'єднання індивідів, які є відносно цілісністю, що може виступати як об'єкт соціального впливу, володіє емерджентними властивостями, тобто знову виникає в результаті об'єднання за певними характеристиками, не завжди притаманними окремим індивідам.** Наприклад, у високоосвітньому товаристві можуть бути люди з дуже низьким рівнем освіти або взагалі не освічені.

Основними історичними детермінантами формування соціальних спільностей є:

- умови соціальної реальності, які вимагають об'єднання людей (наприклад, захист від зовнішніх ворогів);
- спільні інтереси значної кількості індивідів;
- розвиток державності і виникаючі разом з нею форми організації людей у виді різних соціальних інститутів (наприклад, інституту права і законодавства);
- спільна територія, яка передбачає можливість міжособистісних (прямих і опосередкованих) контактів.

Показниками соціальної спільності як цілісності виступають: 1) умови життєдіяльності; 2) спільні інтереси взаємодіючих індивідуумів; 3) прихильність конкретним соціальним інститутам і цінностям; 4) соціально-професійні характеристики індивідів, об'єднаних у спільність; 5) приналежність до історично складених територіальних утворень.

Соціальні спільності різняться між собою за якісними типовими ознаками (наприклад, національними, психологічними і т. д.) і за кількісними показниками, тобто величиною.

Серед соціально-психологічних показників необхідно виділити рівень згуртованості соціальної спільності, а також характер взаємодії між індивідами. Якщо спільності є великими територіальними або національними об'єднаннями, то, як правило, поруч з безпосередніми існує значна кількість опосередкованих зв'язків, коли люди належать до однієї спільності і сповідують спільні інтереси, навіть не будучи знайомими один з одним.

Польський соціолог **Ян Щепанський** (1913-1993 рр.), пропонує виділяти два великих типи спільностей: **природні**, які існують в реальності (територіальні, соціальні), і **номінальні** (наприклад, спільність українських підприємців, фермерів і т. д.). Вказані спільності він ділить на **фіксовані** в соціальній системі, до яких відносяться класи, професійні групи, і **нефіксовані** (наприклад, рух зелених).

Кожна людина належить до величезної кількості різних спільностей і для того, аби фіксувати свою приналежність, ми повинні виділити якісь досить надійні показники. Соціальна ідентифікація суб'єкта з різними спільностями може здійснюватися через систему таких стратифікаційних показників, як економічна, політична або культурна стратифікація, а також через функції і соціальні ролі, які виконує індивід в даній спільності.

Отже, соціальна спільність — це таке об'єднання людей (природне чи соціальне), яке характеризується загальною ознакою (стать, вік, освіта, статус, професія, роль і т. д.), більш менш міцними соціальними зв'язками, спільним типом поведінки, умовляду, умонастрою і цілеспрямованості. Функціонування і розвиток соціальних спільностей відбувається на основі взаємодії і соціальних зв'язків.

4.3. Соціальні класи і верстви. Проблеми стратифікації

В соціологічній літературі довгий час співіснують дві традиції. За однією з них основним елементом суспільної будови визнаються класи. Згідно з цим підходом цінності, культурні традиції, соціальні інтереси не є частинами соціальної структури. Остання пов'язана лише з диференціацією між людьми, а тому основне завдання соціологічного аналізу зводиться до необхідності пояснення форм і ступеня соціальної диференціації і їх значення для соціальної інтеграції і соціальних змін.

Парадокс полягає в тому, що багато авторів, використовуючи категорію **“класова структура”**, насправді ведуть мову про ті ж ієрархії соціальних груп, що й представники власне стратифікаційного підходу. В рамках цієї другої традиції поняття **“соціальна структура”** розкриває внутрішню будову і всю багатоманітність зв'язків в суспільстві. Та ж частина суспільних відносин, яка пов'язана з ієрархічно організованою взаємодією людей, охоплюється поняттям **“стратифікація”**.

Розглянемо у зв'язку з цим співвідношення понять **“клас”** і **“верства”**. Це нам більш є необхідним, що в значній частині досліджень одні й ті ж ознаки використовуються для виділення і класів, і верств. Саме тому в ряді публікацій концепція **“класу”** є відкритою для декількох інтерпретацій — як статусна група, як професійна група, як група за доходом і група влади, тобто поняття **класу** охоплює неоднорідні соціальні об'єкти. Різним є і зміст, який вкладається різними авторами в термін **“соціальна верства”**. Більшість соціологів позначають цим терміном соціальну диференціацію в межах ієрархічно організованого суспільства. Дуже часто зміст терміна **“страта”** нічим не відрізняється від змісту, який вкладається в термін **“клас”**. Коли ж дані поняття розрізняють, терміном **“страта”** позначають групи в середині **“класів”**, виділені за тими ж підставами, що й самі **“класи”**.

Німецький соціолог **Р. Дарендорф** слушно вважав, що страти утворюють ієрархічну шкалу (ієрархічний континуум), відрізняючись одна від одної поступовими відмінностями, тоді як **“клас”** — це завжди категорія для цілей аналізу динаміки **соціального конфлікту** і його структурних коренів, і тому може бути чітко відділений від страти як категорії для опису ієрархічних систем в даний момент часу”.

Інший німецький соціолог **В. Хофман** також відмічав, що соціальні класи детермінуються фундаментальними соціальними відносинами праці і присвоєнням; видима система стратифікації (професія, престиж і т. д.) належить до зовнішньої форми соціального життя.

Згідно концепції американського соціолога **І. Крауса**, **“стратифікація і класовий поділ — різні структури відносин. Стратифікація — поняття описове, яке має на увазі деяку впорядкованість членів суспільства на основі якогось підхо-**

дячого критерія, як то дохід, освіта, спосіб життя, етнічне походження... Класи є конфліктними групами, які, об'єднуючись, заперечують існуючий розподіл влади, переваг та інших можливостей. Класи формуються, коли сукупність індивідів визначає свої інтереси як схожі з інтересами інших з тієї ж сукупності осіб..."

Якщо співставити класи в марксистській трактовці і страти в функціональній теорії, то побачимо таку відмінність:

- визнання класу означає визнання антагонізму, протилежності інтересів великих соціальних груп;

- визнання ж страт означає визнання певних відмінностей між людьми за якоюсь ознакою — відмінностей, які приводять до розміщення індивідів в суспільстві при просуванні їх знизу вгору за певними верствами.

Отже, **теорія класів** займається поділом суспільства, виявом суспільних протилежностей, а **теорія стратифікації** займається суспільною диференціацією. В одному випадку виділяються елементи дизінтеграції, внутрішніх антагонізмів, тоді як диференціація передбачає цілісність суспільства, його функціональну неподільність. Теорія класів проводить поділ суспільства за альтернативними ознаками на експлуататорів і експлуатованих, на власників засобів виробництва і на позбавлених їх, тоді як теорія стратифікації поділяє суспільство на основі однієї або декількох рис, які є в наявності в кожній з груп, але в різній мірі (так, наприклад, всі мають якийсь дохід, але в різних розмірах, і всі в суспільстві мають якийсь престиж, але неоднаковий). В теорії класів інтереси (економічні, політичні, культурні) є саме тим, що відділяє один клас від іншого, а в теорії стратифікації категорія "інтереси" взагалі не присутня, а якщо й іноді вживається, то не є обов'язковим атрибутом верств.

І ще одне важливе зауваження. Прихильники К. Маркса вважають, що класи є об'єктивно даними, тобто вони існують незалежно від свідомості і уявлень як їх членів, так і зовнішніх спостерігачів. В більшості ж стратифікаційних підходів свідомість самих членів верств або зовнішніх спостерігачів відіграє головну, або принаймі суттєву роль в диференціації суспільства. До речі, нині чимало прихильників марксистської теорії класів відмовились від тези про зростаючу суспільну поляризацію; їх класові схеми у все більшій мірі відбивають зростаючу ускладненість суспільних структур і зростання значення і ролі *середніх верств* (класів). Одночасно послідовники стратифікаційного підходу все частіше вдаються до конфліктологічних аспектів класового підходу.

Так, наприклад, у книзі британського соціолога **Е. Гідденса** "Соціологія" відповідна глава так і названа: "Стратифікація і класова структура". Родовим поняттям виступає "стратифікація", а "класи" — як видове поняття, приватний випадок стратифікації. Розглядаючи проблеми стратифікації і нерівності в сучасних західних суспільствах, Е. Гідденс називає основні соціальні групи класами, але описує їх не у взаємному протистоянні, а як ранжировані спільності ("*вищий клас*", "*середній клас*", "*нижчий клас*"). Висновок про те, що класи і класовий поділ є приватним випадком стратифікації підтверджують такі важливі обставини:

- в історії крім класів нерівність існувала у формі кастової системи і системи верств;

- в етакратичних (державно-соціалістичних) суспільствах функціонувала система верств, заснована на владних відносинах;

- в суспільствах класового типу завжди значна (а дуже часто переважна) частина населення не входила до складу основних класів, утворюючи мозаїку верств, станів та інших соціальних одиниць;

- в сучасних суспільствах всі засоби виділення контрастних класів найчастіше стають даремними в силу ієрархічно існуючих в соціумі верств;

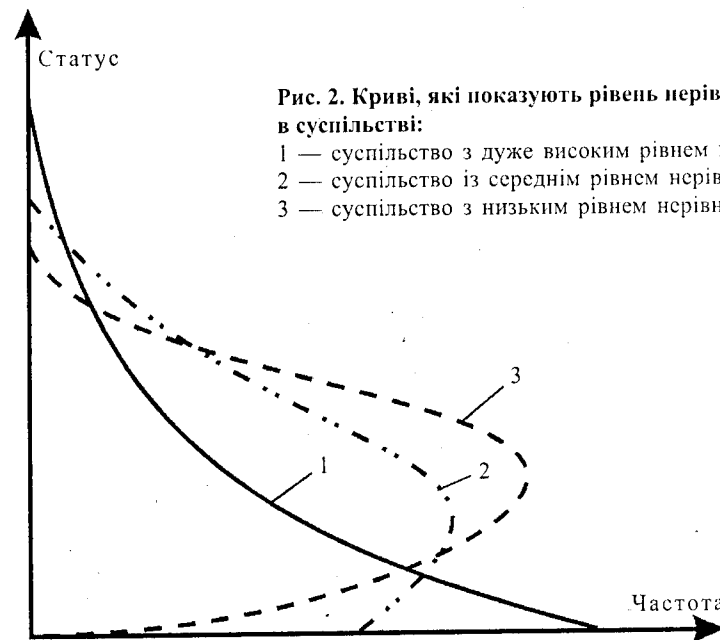
- крім основних груп (класів, верств) в суспільстві завжди існує гендерна, етнічно-расова, культурно-статусна та інші типи стратифікації.

Отже, узагальнюючим поняттям для наукового визначення і розуміння відносин між людьми з приводу розподілу влади, власності, престижу, присвоєння тих видів ресурсів є "*соціальна стратифікація*". Соціальні відмінності стають соціальною стратифікацією, коли групи людей вишукуються ієрархічно впроваджені шкали нерівності, яка виражається в різниці доходів, влади, престижу, інту, освіти, етнічної приналежності або за допомогою якоїсь іншої ознаки. В сучасних високорозвинутих суспільствах існує багато стратифікаційних критеріїв, за якими можна ділити будь-яке суспільство.

На рис. 2 представлено декілька систем стратифікації такого суспільства за розміром доходу.

На думку **П. Сорокіна**, стратифікаційна система в суспільстві може бути трьох видів: **економічна, політична, професійна**. За таким підходом суспільство поділяється за критеріями:

- доходу (і багатства, тобто накопичення);
- впливу на поведінку членів суспільства;
- успішного виконання соціальних ролей, наявністю знань, вмінь, навичків і ситуації, які оцінюються і винагороджуються з боку членів суспільства.

Які б критерії стратифікації не були, з кожним із них пов'язані особливі способи детермінації і відтворення соціальних нерівностей. Характер соціальної диференціації і спосіб її утвердження у своїй єдності утворюють те, що прийнято називати "стратифікаційною системою". Будь-яке суспільство складається із комбінацій різних стратифікаційних систем і чималої кількості їх перехідних форм. Нижче подаються дев'ять типів стратифікаційних систем, які запропонували для аналізу будь-якого соціального організму російські соціологи В. Радасв і О. Шкаратап (див. схему рис. 3).

Тип системи	Основа диференціації	Спосіб модифікації відмінностей
Фізико-генетична	Стать, вік, фізичні дані	Фізичний примус, звичай
Рабовласницька	Права громадянства і власності	Військовий примус, кабальне право
Кастова	Релігійний і етнічний поділ праці	Релігійний ритуал, етнічна замкненість
Станова	Обов'язки перед державою	Правове оформлення
Етакратична	Ранги у владній ієрархії	Військово-політичне панування
Соціально-професійна	Рід занять і кваліфікація	Освітні сертифікати
Класова	Розміри доходів і власності	Ринковий обмін
Культурно-символічна	Сакральне знання	Релігійне, наукове і ідеологічне маніпулювання
Культурно-нормативна	Норми поведінки і стиль життя	Моральне регулювання, подразнення

Рис. 3. Типи стратифікаційних систем

"Ми не стверджуємо, втім, що список стратифікаційних систем вичерпується вказаними дев'ятьма типами, — пишуть названі автори. — Можна, наприклад, ставити питання про особливий соціально-територіальний тип, де групи диференціюються місцем свого мешкання і типом поселень, а відмінності детермінуються системою громадянства, паспортним режимом, житловою політикою і т. п. Наш підхід дає достатній простір для творчості".

Головний водорозділ між стратифікаційними системами є наслідуваність або ненаслідуваність відповідних позицій в ієрархії. Рабовласницька, станова і кастова системи включають в себе елементи пожиттєвого і формально-юридичного наслідування. Інші ж системи, принаймні, ні формально пожиттєвого характеру статусів, ні їх наслідування не передбачають. В реальності ж стратифікаційні типи переплітаються, доповнюють один одного. Так, наприклад, соціально-професійна ієрархія у виді офіційно закріпленого поділу праці не лише

виступає самостійну роль, але суттєво впливає на структуру будь-якої стратифікаційної системи; групи, які володіють в суспільстві найбільшою символічною владою, найчастіше стають його вищою кастою (індійські брахмани) або професійною стратою (партійні ідеологи). Прикладів взаємного переплетення стратифікаційних систем можна наводити дуже і дуже багато.

Стратифікації притаманні декілька системних властивостей: 1) **соціальність** (соціологічність) цього явища; 2) **традиційність**, оскільки нерівність становить певні групи людей зберігається протягом всієї історії цивілізації; 3) **універсальність**, тобто її історична зумовленість не заперечує можливості оцінки її значимості стосовно конкретного суспільства; 4) **функціональність**, тобто визнання її історичної неминучості передбачає відмову від методологічного допущення соціальної нерівності як зла, небажаного в суспільстві феномена, що дозволяє соціології перейти від виконання ролі соціальної критики, від прояву ціннісного почуття справедливості ("нерівність — архаїзм, пережиток старіших соціальних форм") до наукового аналізу реальних відносин між людьми, причин і умов їх існування, їх одвічності і корисності для функціонування суспільства, його розвитку.

4.4. Соціальний статус і соціальна роль

Будь-яка людина займає багато позицій в суспільстві, бо бере участь в численніших групах і організаціях. Наприклад, візьмо будь-якого студента: студент, молодий чоловік, син, спортсмен, член народного фронту, греко-католик і т. д. Кожна з цих позицій може мати і для самої людини, і для оточуючих більше або менше значення, оцінюватися по-різному.

Отже, певна позиція в соціальній структурі групи або спільності, що пов'язана з іншими позиціями через систему прав і обов'язків, є "статус". Позиція викладача має сенс лише у зв'язку з позицією студента і ректора вищого навчального закладу, а того — у зв'язку з позицією міністра освіти і т. д. Статус викладача, і будь-який інший статус, визначений відносно всієї системи вищої освіти.

Кожну людину можна охарактеризувати статусним набором (цей термін введений американським соціологом Р. Мертоном). Статусний набір — сукупність всіх статусів, який займає індивід. В цьому наборі статусів завжди виділяється ключовий, або головний. Головним статусом називається найбільш характерний для даного індивіда статус, за яким його виділяють оточуючі або самим вони ототожнюють його.

Для жінок в традиційному суспільстві головним найчастіше був статус домогосподарки, для чоловіків — і тоді, і тепер — статус, зв'язаний з основним місцем праці або заняття: "директор фірми", "менеджер", "робітник на промисловому підприємстві", "професор", "працівник ДАІ" і т. д. Головним виступає цей статус, який визначає стиль життя, коло знайомих, манеру поведінки і т. п. Для наукової інтелігенції головним найчастіше є не місце праці або рід занять, а певний ступінь, а для менеджерів — посада або ієрархічний ранг.

Необхідно розрізнити два види статусу — особистий і соціальний. Соціальний статус вживається у двох значеннях — широкому і вузькому. З широким значенням пов'язане становище, яке людина займає об'єктивно в соці-

альній структурі суспільства. У вузькому смислі соціальний статус — становище людини, яке вона автоматично займає як представник великої соціальної групи (професійної, класової, наукової, демографічної і т. д.). Й досі побутує думка-пережиток щодо жінок. Буденна свідомість вважає, що з керівною роботою або політикою вона впорасться гірше чоловіка, саме тому, що вона жінка. Побутує також думка, що “всі підприємці — шахраї”, “всі чоботарі — п’яниці”.

Особистісний статус — становище, яке людина займає в малій, або первинній групі, в залежності від того, як вона оцінюється за її індивідуальні якостями. Якщо соціальний статус відіграє пріоритетну роль серед незнайомих, то особистісний — серед знайомих людей, які й становлять первинну малу групу. Коли ми представляємо себе незнайомим людям, особливо офіційним представникам якоїсь зарубіжної організації, установи, фірми, ми називаємо зазвичай місце праці, соціальне становище, вік, національність, освіту і т. ін. А коли ми спілкуємось зі своїми добрими знайомими, для них важливішими є не наші соціальні-статусні характеристики, а наші особистісні якості, неформальний авторитет.

Кожний з нас має набір соціальних і особистісних статусів, оскільки ми беремо участь у багатьох великих і малих групах. В процесі соціальної взаємодії вони можуть **не співпадати**. Така ситуація виникає тоді, коли індивід займає високу статусну позицію в одній соціальній групі і низьку — в іншій, і коли права і обов’язки одного статусу суперечать правам і обов’язкам іншого статусу або перешкоджають їх виконанню. Наприклад, народний депутат Л. може мати високий рейтинг серед своїх виборців, але одночасно бути посереднім або поганим оратором. В цьому випадку ми маємо справу з неспівпадінням статусів першого роду. Але можлива і зовсім інша ситуація. Той же самий народний депутат може виявитися тіньовиком або тісно пов’язаним з корумпованими колами. В цьому випадку виникає принципова несумісність двох статусів: характерні ознаки поведінки тіньовика або корупціонера знаходяться у взаємній суперечності зі статусом народного депутата, з необхідними для нього професійно-політичними характеристиками — бути професійним політиком чесною перед законом людиною.

В тому випадку, якщо статус розглядається як місце в ієрархії, його називають **рангом**. Ранг статусу визначає те, яким він є — **високим, середнім чи низьким**. Скажімо, один і той же пан К. як книголюб ціниться дуже високо в колі близьких друзів, але товариші по службі вважають його посереднім інженером, а в сім’ї дружина і діти споглядають на нього навіть згорда. Зрозуміло, що у пана К. три різних статуси, які мають три різних ранги: високий, середній і низький. Рідко кому вдається мати високий статус у всіх групах, для йому приходится брати участь.

В залежності від того, чи займає людина певну статусну позицію завдяки наслідуваним ознакам (стать, раса, національність) або завдяки власним зусиллям, відрізняють два види статусів: статус, який приписується, і статус, який досягається. **Приписаний статус** не співпадає з **природженим**. Негр — природжений статус. Чоловік — природжений статус, який описує стать. Українець — природжений статус, який засвідчує національність, а от громадянин України

це приписаний статус. Хоча і стать як природжений статус, і громадянин, і приписаний статус, можна змінити за бажанням. У точному розумінні **природженим** є біологічно успадкований статус. Точно кажучи приписаним є соціально набутий, але однаковий назвою з природженим і приписаним статусом.

Досягнутим називається статус, який людина одержує завдяки власним зусиллям, бажанню вільного вибору, заслугам, званню і т. д. Статус директора підприємства, комерційного банку, депутата, професора, чемпіона світу або президента країни можна, як правило, досягти застосовуючи свої знання, вміння, наполегливість, навички, завдяки величезній праці, долаючи труднощі і перешкоди на шляху досягнення мети.

Спеціалісти виділяють також **змішаний статус**. Він має риси і приписаного і досягнутого статусів. Наприклад, звання доктора наук є досягнутим статусом, але пізніше воно перетворюється у приписаний, бо вважається позитивним, хоча і не наслідуваним. Спеціаліст-інженер — приписаний статус, але в результаті банкрутства підприємства став безробітним не за своєю волею і після реєстрації на біржі праці одержав статус безробітного. Таких прикладів змішаного статусу можна наводити і наводити безліч.

В реальній життєдіяльності соціальний статус особистості як співвідносна категорія, що функціонує лише у відповідності зі статусом інших людей, проявляється в різних ролях, які виконує в процесі взаємодії з оточуючими людьми дана особистість. В будь-якій взаємодії (чи то футбольна гра з наявністю на полі суддів та гравців, а на трибунах — вболівальників, чи то вузівська аудиторія, де професор читає лекцію студентам, чи то сім’я, яка складається з подружжя і дорослих дітей) індивіди виконують певні ролі. В кожній соціальній ситуації кожен з нас виконує певну роль: суддя на футбольному полі, ігрок, футбольний болільник, професор, студент, чоловік, дружина, донька, син і т. д. Одні в цих ситуаціях виконують більш важливі, інші менш важливі ролі, але кожна з них здійснюється за певним “сценарієм”. *Поняття соціальної ролі означає сукупність вимог, які пред’являють до осіб, що займають певні соціальні позиції.*

Існує два основних підходи в межах **теорії соціальних ролей**. Вперше поняття ролі було систематично представлено представником **символічного інтеракціонізму Дж. Мідом** в 1934 р. Ролі уявлялись ним як результат дослідного і творчого процесу взаємодії, як очікувальна поведінка взаємодіючих індивідів. Другий підхід був запропонований американським соціологом **Л. Літгомом** у 1936 р.; пізніше він став складовою частиною функціоналізму. Прихильники цього підходу відкидають як ідею прийняття ролі в якості характерної форми взаємодії, так і ідею побудови ролі в якості її результату. Вони розглядають соціальну роль як динамічну сторону соціального статусу, як його функцію, пов’язану з набором норм, у відповідності з яким особистість повинна вести себе в певних ситуаціях.

Вище вже йшла мова про статусний набір — сукупність всіх статусів, які належать одній людині. **Р. Мертон** ввів в соціологію ще одне поняття — **“ролевий набір”**, який позначає сукупність ролей (*ролевий комплекс*), асоційованих з певним статусом індивіда. Кожен статус зазвичай включає ряд ролей. Так, під статусом університетського професора розуміються такі ролі, як “викладач”,

“дослідник”, “наставник молоді”, “автор наукових праць”, “спеціаліст зі своєї галузі знань” тощо. І кожна роль у повному наборі вимагає особливої манери поведінки і спілкування з людьми. Навіть подібні ролі професора — “викладач” і “наставник” — передбачають різне відношення до студентів. Перша полягає у додержанні формальних норм і правил: читання лекцій, перевірки домашніх завдань, прийом екзаменів. Друга вимагає неформального спілкування зі студентами в якості мудрого радника або старшого друга. Кожна роль в ролевому наборі предстает, таким чином, сукупністю неподібних на інші відношення. З колегами по кафедрі у професора складаються одні взаємовідносини, з ректором — другі, з видавництвом - треті, студентами — четверті. В підсумку ролевого набору формують набір соціальних відносин.

Процес засвоєння людиною соціальної ролі включає в себе три основних компоненти:

- інтерналізацію (тобто глибоке внутрішнє засвоєння) індивідом мотиваційних орієнтирів поведінки;
- надання з боку суспільства індивіду сприятливих для нього умов діяльності у відповідності приписаними йому (і ним самим обраними) ролями;
- дотримання з боку виконуючих свої ролі індивідами належних рівнів стосовно колективних експектацій (Т. Парсонс).

У функціонуванні соціальних ролей можна виділити три основних блоки:

- **уявляюча роль** — система певних очікувань і соціальних груп, орієнтована на суб'єкти ролевої поведінки;
- **суб'єктивно сприймаюча роль** — сукупність тих специфічних експектацій, які приписує сама собі людина, що має певний статус, тобто суб'єктивна уява про те, як вона повинна вести себе у взаємодії з особами інших соціальних статусів;
- **граюча роль** — реально втілена в конкретних вчинках поведінки даної особистості, що володіє цим статусом, стосовно іншої особи (інших осіб) іншим або однаковим статусом.

Виконання соціальної ролі — це завжди реальна поведінка людини в певній ситуації, яка може відрізнитися від приписаної ролі. Все тут залежить від того, як ми усвідомлюємо дану роль, як ведемо себе в певній ситуації, чи виходимо за рамки життєвого “сценарія” чи ні. Відомо, що офіціанти в ресторані з публікою ведуть себе інакше, ніж на кухні, а професор веде себе по-різному, розмовляючи зі студентами в фойє і перед ними з лекцією в аудиторії. Таку позицію коли індивід відділяється від тієї ролі, яку він виконує, Т. Парсонс назвав **ролевою дистанцією**.

В ролевій теорії важливе місце відводиться також питанням прийняття ролі розв'язанню ролевих конфліктів. Соціальні ролі виникають і здійснюються за умов соціальної взаємодії людини з іншими людьми. Але сама соціальна взаємодія стає можливою і ефективною лише тоді, коли взаємодіючі індивіди правильно сприймають і однозначно оцінюють ролі. Цей процес американський соціолог **Т. Шибутані** назвав **прийняттям ролі**. Він включає в себе:

- 1) сприйняття жестів, що заміщують ідентифікацію з іншою людиною;
- 2) проєкцію на неї своїх власних тенденцій поведінки.

Якщо соціальна роль в достатній мірі інтегрована в структуру людської особистості в процесі її соціалізації, то її взаємодія з іншими учасниками соціального процесу відбувається без конфліктів. Проте між поведінковою та іншими блоками ролевої структури можливі певні розбіжності, які призводять до виникнення внутрішньоособистісних, міжособистісних, внутрішньогрупових та інших конфліктів, в тому числі специфічних **ролевих конфліктів**, які виникають в ситуації, коли людина, як показав Р. Мертон, стикається із суперечливими вимогами двох або більше несумісних ролей. Іноді людина виявляє, що вона одночасно виконує дві і більше ролей. Ця ситуація ставить перед нею суперечливі вимоги. Так часто буває, наприклад, коли працюючі жінки мусять задовольняти одночасно ролеві очікування працівниці, дружини, матері, домогосподарки. При цьому ролеві очікування можуть знаходитися в конфлікті між собою. Один із можливих шляхів подолання конфлікту — визнати деякі ролі більш важливими, ніж інші, і надати їх виконанню пріоритетне значення.

Підводячи підсумки сказаному, наголосимо, що саме через свої статусні позиції і обумовлені ними ролі особистість включається в розмаїття соціальних відносин. Якщо статус характеризує включеність особистості в соціальну структуру суспільства, то соціальна роль втілює в собі скоріш включеність особистості в культуру, міру культурного розвитку людини.

4.5. Соціальний інститут

Важливим елементом соціальної структури є *соціальний інститут* (лат. institutum - улаштування, установа). Саме через той або інший соціальний інститут забезпечується організація і регулювання сумісної діяльності людей, стабільність соціальних відносин, від яких залежить буття соціальних груп і соціальних спільностей. В соціології соціальний інститут розглядається як:

- певна сукупність установ, які відповідають соціальній структурі суспільства;
- сукупність соціальних норм і культурних зразків, які визначають сталі форми соціальної поведінки і дії,
- система поведінки у відповідності з цими нормами.

Поняття “**соціальний інститут**” запозичено соціологією з юридичної науки, де воно означає сукупність юридичних норм, що регулюють соціально-правові відносини (інститут наслідування, шлюбу та ін.) і використовується достатньо широко, хоча найчастіше і поза точним визначенням. Наприклад, симпатичні функціоналізму розглядають інститути як спрямовані на задоволення “*потреб*” індивідів або суспільства, тоді як прихильники **феноменології** цікавляться тим, яким чином люди створюють і видозмінюють різні інститути, а не просто реагують на їх існування. Нерідко термін “*інститут*” використовується для позначення конкретних форм комплексів функцій, які виконуються деякими членами групи від імені всієї групи, а іноді цим терміном іменують соціальні ролі, особливо важливі для групи або суспільства (інститут материнства). Згідно з **структурно-функціональним підходом**, соціальний інститут розглядається як сталий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, установок, які

регулюють різні сфери людської діяльності і організують їх в систему ролей, статусів, що й утворює соціальну цілісність. В цьому контексті соціальний інститут виступає узагальненим показником (в порівнянні з роллю) в соціальній структурі суспільства, бо він складається з багатьох ролевих позицій та їх компонентів.

Не дивлячись на цю багатоманітність теорій соціальних інститутів, можна виділити певні загальні елементи, які характеризують будь-який соціальний інститут. Які ж це елементи?

По-перше, у всіх групах, які мають зачатки інституціоналізації, існують певні способи дії від імені членів групи як цілого; ці способи дії повинні виконуватися незалежно від особистих інтересів включених в даний інститут індивідів.

По-друге, будь-який соціальний інститут має функції, які можуть носити різний характер. Серед них ті, що регулюють поведінку членів суспільства, соціальних груп; ті, що забезпечують стабільність суспільного життя; ті, що створюють можливість задоволення різного роду потреб; ті, що здійснюють інтеграцію прагнень, дій і відносин індивідів і забезпечують внутрішню згуртованість спільності.

По-третє, в рамках окремих соціальних інститутів виділяється система соціальних ролей.

Процес інституціоналізації, тобто утворення соціального інституту, складається із кількох послідовних етапів:

- виникнення потреби, задоволення якої вимагає сумісних організованих дій;
- регулювання спільних цілей;
- поява соціальних норм і правил в ході стихійної соціальної взаємодії, яка здійснюється методом проб і помилок;
- поява процедур, пов'язаних з нормами і правилами;
- інституціоналізація норм і правил, процедур, тобто їх прийняття, практичне застосування;
- встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил, диференційованість їх застосування в окремих випадках;
- створення системи статусів і ролей, які охоплюють всіх без виключення членів інституту.

Інститути, таким чином, є символами порядку і організованості в суспільстві. Люди завжди прагнуть інституціоналізувати свої відносини, які пов'язані з актуальними потребами (інститут черги, інститут шлюбу і т. д.).

Загальні для всіх інститутів ознаки представлені в табл. 1. Вони об'єднані в п'ять груп. Деякі інститути, на відміну від розвинутих, можуть не мати повного набору ознак. Це означає лише те, що інститут не є досконалим, повністю не розвинувся або знаходиться в занепаді. Якщо більшість інститутів недостатньо розвинуті, це означає, що суспільство, в якому вони функціонують, знаходиться або в занепаді, або на початкових стадіях суспільного розвитку, або переживає системну кризу, або трансформацію, перехід до іншої якості.

Сім'я	Держава	Бізнес	Освіта	Релігія
1. Установки і зразки поведінки				
Прив'язаність Лояльність Відповідальність Повага	Послухання Лояльність Субординація	Продуктивність Економічність Виробництво прибутку	Любов до знань Відвідування	Поважливість Лояльність Поклоніння
2. Символічні культурні ознаки				
Обручальне количко Шлюбний ритуал	Прапор Печатка Герб Національний гімн	Фабрична марка Патентний знак	Шкільна емблема Шкільні пісні Шкільна форма	Хрест Ікони Святині Гімн
3. Утилітарні культурні риси				
Дім Квартира Меблі	Громадські будинки Суспільні роботи Бланки і форми	Магазини Фабрики Обладнання Бланки і форми	Класи Бібліотеки Спортивні зали	Церковні будови (храми) Церковний реквізит Література
4. Кодекс усний і письмовий				
Сімейні заборони допущення	Конституція Закони Укази президента Постанови уряду	Контракти Ліцензії	Правила учнів	Віра Церковні заборони
5. Ідеологія				
Романтичне кохання Сумісність Індивідуалізм	Державне право Демократія Націоналізм	Монополії Вільна торгівля Право на працю	Академічна свобода Прогресивна освіта Рівність при навчанні	Греко- католицька Православна Протестантизм

Табл. 1. Ознаки головних інститутів в суспільстві

В залежності від сфери дії і функцій соціальні інститути підрозділяються на:

- **реляційні**, які визначають ролеву структуру суспільства за найрізноманітнішими категоріями: від статі і віку до виду занять і здібностей;

- **релятивні**, які визначають можливість індивідуальної поведінки стосовно існуючих в суспільстві норм дій, а також санкції, що карають порушників максимумів (всі види механізмів соціального контролю: культурні, зв'язані з релігією, наукою, ідеологією, мистецтвом і т. д.);

- **інтегративні** інститути, пов'язані з соціальними ролями, відповідальними за забезпечення інтересів соціальної спільності як цілого.

Як типологія соціальних інститутів, так і функції, завдання або способи дії можуть слугувати основою загальносоціологічного емпіричного аналізу.

В сучасному суспільстві кожна людина користується послугами і працює великої кількості інститутів. Вона народжується в сім'ї, виховується в сім'ї, в дошкільних установах і школах різного типу, працює на різних підприємствах, користується послугами міського транспорту, залізниці, отримує інформацію від мас-медіа; культурні центри організують для неї розваги, різні магазини забезпечують її товарами, безпеку їй гарантують правоохоронні органи; різні комунальні послуги вона одержує від спеціальних служб і т. д. і т. п. Стисло мовлячи, кожна людина в своєму прагненні задовольнити потреби вступає в контакти і соціальні відносини, створюючи засоби задоволення потреб, виконуючи роботу для одержання цих засобів, впливаючи на інших людей або реагуючи на їх дії, на кожному кроці включається в мережу різних інститутів, що регулюють її діяльність і поведінку.

Кожному соціальному інституту притаманні такі складові елементи:

- своя мета, тобто він має коло питань, які охоплює своєю діяльністю;

- певне коло функцій, передбачених для розв'язання цих питань;

- наявність засобів і установ, за допомогою яких досягаються цілі інститута (це можуть бути засоби матеріальні, символічні або ідеальні). Наприклад, церква, як релігійний інститут, має матеріальні установи (церковні храми та їх обладнання), символи (хрест, облатка) і ідеальні предмети, в які люди вірять і які через цю віру впливають на їх поведінку;

- наявність певних санкцій як стосовно осіб, що виконують інституціоналізовані функції, так і стосовно осіб, що є об'єктом цих санкцій.

Ефективність діяльності соціальних інститутів залежить від великої кількості факторів (умов):

- чіткого визначення мети, завдань і обсягу функцій соціального інституту;

- регіонального розподілу праці і її раціональної організації в середині соціальної системи інститутів і кожного соціального інституту, зокрема;

- деперсоналізації дій і об'єктивізації функцій і виконуваних окремими особами від імені соціального цілого ролей, близькості поведінки членів інституту до соціальної максими;

- визнання і престижу, якими володіє даний соціальний інститут в очах груп, спільностей, суспільства (тобто цілісності);

- безконфліктності включення соціального інституту в глобальну систему соціальних інститутів, тобто в суспільство.

Зміна системи соціальних інститутів (як і кожного окремого інституту) може бути як еволюційною, так і революційною, що в кінцевому рахунку визначається станом соціальної системи в цілому. Крім того, джерелом розвитку соціальних інститутів можуть бути ендогамні (*внутрішні*) фактори, які зазвичай породжують обмеження в розвитку системи, і екзогамні (*зовнішні*) фактори. Так, розпад такого соціального інституту, як сім'я, може бути викликаний змінами ролевої поведінки подружжя (наприклад, зрадою) або конфліктами в сім'ї на ґрунті пияцтва одного із подружжя.

Найвпливовішими детермінантами змін (як внутрішніх, так і зовнішніх) є політика, економіка, культура. Вони діють на соціальні інститути, що функціонують в суспільстві, як безпосередньо, так і опосередковано через різні позиції індивідів.

Структура соціальних інститутів суспільства дуже складна, тому що: 1) дуже складними і багатоманітними є людські потреби та інтереси, які стимулюють створення даних соціальних інститутів; 2) соціальні інститути постійно підозмінюються. В процесі *системної трансформації* окремі елементи структури інститутів можуть зникати (відмирати), наповнюватися новим змістом, набувати нові завдання і функції. Наочним прикладом цього слугує виробнича функція сім'ї. Коли сім'я, особливо сільська, займалась підготовкою молоді до професійної праці. Розвиток виробничих відносин і ускладнення розподілу суспільної праці привели до відмирання цієї функції, однак з відродженням в Україні приватної власності, розвитком фермерства і підприємництва, сільська сім'я частково відновлює цю функцію. Збагачується також її функція накопичення капіталу.

Найбільших змін зазнає система соціальних інститутів в процесі трансформації суспільства, прикладом чого може слугувати практика 90-х рр. країн Східної і Центральної Європи, в тому числі й України, де відбувається переорганізація самих соціальних інститутів на основі нових норм, цінностей, відносин, що утверджуються, і які можуть бути більш складними, універсальними, вимагальнішими, ніж ті, що існували до цього. Це, у свою чергу, вимагає формування нових максимумів поведінки як всередині соціального інституту, так і в міжінституціональних взаємодіях всередині соціальної системи.

Зазначимо ще, що в ході трансформаційних процесів виникає проблема більш швидкого формування нових стандартів поведінки, що підвищує вимоги до адаптивних властивостей соціальної системи людини, її здатностей засвоювати нову соціальну реальність. Глибокі соціальні зміни в характері соціальних інститутів вимагають тривалих часових періодів, бо неможливо швидко змінити свідомість, психологію і поведінку людей, скажімо, змінити у них колективістську психологію, що формувалась за часів існування так званого соціалізму, на індивідуалістську, без якої людина в умовах ринкових відносин не в змозі виборювати свої власні інтереси, конкурувати з іншими тощо.

Якщо діяльність соціального інституту сприяє інтеграції людини у суспільні відносини, то її називають **функціональною**. Якщо соціальний інститут не сприяє або навіть заважає задоволенню потреб системи суспільства в цілому, то його діяльність може бути охарактеризована як **дисфункційна**. Наростання дисфункцій значної кількості соціальних інститутів може привести до незворотньої дезорганізації і руйнування соціальної системи.

В залежності від сфер соціальних відносин виділяють такі соціальні інститути:

- **економічні**, які забезпечують відтворення і розподіл матеріальних благ, організацію праці, грошовий обіг і т. д.;

- **політичні** або інститути, зв'язані зі встановленням, виконанням і підтриманням влади. Політичними інститутами є такі інститути, як уряд, парламент, політичні партії і т. д.;

- **соціальні** або суспільні у вузькому значенні цього слова. Суспільними в широкому значенні слова є всі види інститутів. Під соціальними ми тут розуміємо всі ті, які організуються добровільним об'єднанням, - місцеві товариства, клуби і товариські установи, "церемоніальні" інститути, тобто способи взаємної поведінки членів товариства з нерівним становищем і т. п. Це можуть бути способи привітання, святкування іменин, способи звернення до вищих посадових осіб та інші;

- інститути **стратифікації**, які визначають розміщення позицій і ресурсів;

- **виховні і культурні**, тобто всі інститути, створені для зміцнення і розвитку культури, для соціалізації кожного покоління, для передачі йому культурних цінностей суспільства як цілого (родинні інститути, сім'я, школа, наукові інститути і т. п.);

- **релігійні**, які регламентують відносини людей з представниками релігійних структур (служителів церкви);

- **відтворення** (інститути шлюбу і сім'ї).

Така кваліфікація не є єдиною і вичерпною; стосовно сучасного суспільства вона не охоплює чимало інститутів, але вона включає так звані "головні соціальні інститути", які регулюють основні суспільні функції, що мають місце у всіх типах цивілізації.

Значна частина спеціалістів вважає, що найбільш суттєвий вплив на характер змін в суспільстві здійснюють інститути економіки і політики. Перший створює матеріальний базис розвитку суспільних відносин, бо бідне суспільство не в стані розвивати науку, освіту і культуру, а отже, підвищувати духовний і інтелектуальний потенціал суспільних відносин. Другий створює закони і реалізує владні функції, що дозволяє виділити пріоритети і фінансувати розвиток певних сфер суспільства. Проте, до не менших соціальних змін може привести розвиток соціальних інститутів освіти і культури, які будуть стимулювати економічний прогрес суспільства і розвиток його політичної системи.

Соціологічний аналіз передбачає виявлення не лише того, які саме інститути в які часові періоди і чому здійснювали і здійснюють домінуючий вплив на характер суспільних відносин, але й виявлення взаємного зв'язку та інтеграції інститутів, шляхів забезпечення "еластичності" інститутів в процесах змін і суспільного розвитку, особливо коли система соціальних інститутів стає фактором, що гальмує розвиток суспільства.

Поняття "інститут" - одне із центральних в соціології, тому вивчення інституціональних зв'язків є однією із основних наукових завдань, які стоять перед соціологами.

4.6. Соціальна діяльність і структура

Поняття "діяльність" вживається і вивчається багатьма науками (політологією, соціологією, психологією і т. д.). Коли діяльність розглядають в соціологічному аспекті, то мають на увазі специфічну людську форму активного ставлення до оточуючої дійсності, зміст якої становить її доцільну зміну і перетворення.

Соціальна діяльність включає в себе *мету, засіб, результат і сам процес діяльності*. В структурі її можна виділити три взаємопов'язані компоненти:

- усвідомленість діяльності;
- суспільно обумовлений характер діяльності;
- продуктивність діяльності.

В залежності від характеру відношення людини до оточуючого світу і взаємодії її з іншими людьми соціальна діяльність підрозділяється на такі найважливіші види:

- 1) матеріально-перетворююча;
- 2) пізнавальна;
- 3) ціннісно-орієнтаційна;
- 4) комунікативна;
- 5) художня;
- 6) політична.

Стосовно об'єктивного ходу історії діяльність поділяють на *прогресивну і реакційну*, стосовно об'єктивно існуючих систем цінностей на *позитивну, законну, незаконну, моральну і аморальну*.

Діяльність можна підрозділити також в залежності від її значення і ролі в соціальному розвитку на **репродуктивну і продуктивну**, або творчу. Перша з них пов'язана з одержанням або відтворенням вже відомого результату відомими засобами і способами. Друга направлена на вироблення нових ідей, цілей і відповідних їм нових засобів і способів або на досягнення відомих цілей за допомогою нових засобів, які раніше не застосовувалися.

Категорія діяльності конкретизується в спеціальних соціологічних теоріях і емпіричних дослідженнях перш за все за сферами діяльності (трудова, дозвілля, освітня, споживацька і т. п.), за її соціальними формами (колективна, масова, індивідуальна і т. д.). Відрізняють також діяльність як пояснювальний принцип і діяльність, як предмет дослідження.

Суттєвий вклад в розкриття і витлумачення діяльності вносить соціологічна теорія "**соціальної дії**". В центрі аналізу цієї теорії є діяльний індивід (чи діяч). Цей аналіз ґрунтується на знанні про типових діячів в типових ситуаціях і серед інших елементів, виявляє цілі діяча, його очікування і цінності, засоби досягнення цілей, характер ситуації і розуміння даної ситуації діячем. **Т. Парсонс** називав ці елементи *системою координат дії*.

Існують дві основні форми теорії дії: "*герменевтична*" і "*позитивістська*". При цьому і та, і інша тісно пов'язані з доктриною **символічного інтеракціонізму**. Основи обох форм теорії були запропоновані в свій час **М. Вебером**. Вебер розрізняв чотири типи дії: традиційну, афективну, цілерациональну і ціннісно-раціональну. **Традиційні дії** - це дії, засновані на тривалій звичці і здійснюються індивідами, як правило, без осмислення. **Афективні дії** - це дії, які здійснюються лише з метою вираження емоцій. Проте цими двома формами дії Вебер цікавився менше порівняно з дією **цілерациональною** (чи інструментальною дією) і дією **ціннісно-раціональною** (чи інструментальною дією) є дія, за якої діяч не лише порівнює різні засоби досягнення цілі, а також оцінює корисність самої цілі. При **ціннісно-раціональній дії** діяч сприймає цілі як дещо самодостатнє, як цілі в собі, і може навіть не порівнювати різні засоби її досягнення. Вебер пояснює, що ці чотири типи дії є ідеальними типами, реальна ж емпірична дія може являти собою поєднання двох чи більше типів.

Важливим моментом, за Вебером, є певні дії з точки зору осмисленості. Соціологічний аналіз повинен здійснюватись за допомогою означення того змісту, який мають дії для діяча. Герменевтичні теорії дії - це ті теорії, які роблять таку осмисленість абсолютним теоретичним пріоритетом: дія і сенс нерозривно поєднані між собою. Одним із представників цієї перспективи є **А. Шюц**. Він стверджує, що Вебер не дає задовільного аналізу осмисленої дії, надмірно відокремлюючи смисл від діяча, і перетворюючи його в об'єктивну категорію, яка нав'язується соціологом.

Шюц вважає, що ключ до інтерпретації дії лежить в ідеї потоку переживань і досвіду в часі. Наші переживання і досвід мають форму неперервного потоку. Кожен окремий досвід не має змісту сам по собі, але може бути наділений ним за допомогою рефлексії у міру його відходу в минуле. Однак дії можуть рефлексувати і в тому часі, який Шюц називає "*довершеним майбутнім часом*", тобто, можна рефлексувати з приводу майбутніх дій так, немов вони були здійснені в минулому. Згідно Шюцу, ця форма рефлексії має вирішальне значення, оскільки дія є продуктом і наміру, і рефлексії. Дія - це те, що визначається в межах певного проекту чи плану. Далі Шюц проводить відмінність між мотивами типу "*для того, щоб*" і "*тому, що*". Перші відносяться до майбутнього і являють собою приблизний еквівалент цілей у відношенні до потоку переживань за кого-небудь. Якщо соціальні дії які визначаються таким чином, здійснюються з обох сторін, то має місце **соціальна взаємодія**.

Взагалі, чим більшого значення надають осмисленості дії прихильники герменевтичної теорії, тим важче їм включати в свою теорію концепції соціальної структури. У питанні про відношення індивідуального діяча до детермінуючої соціальної структури позиція Шюца є двозначною. Відтак, позитивістські теорії дії, найбільш яскравим варіантом яких є теорія **Т. Парсонса**, більше цікавляться соціальною структурою і тим, яким чином остання висуває доступні для діячів цілі і засоби. Таким чином, в рамках позитивізму існує **тенденція** перетворювати дію і взаємодію в поняття залишкові, менш важливі, ніж аналіз соціальної системи в цілому. При цьому концепція соціальної структури як результату проектів і дії соціальних діячів практично відкидається на користь аналізу процесу **соціалізації** діяча в межах загальної культури. Згідно Парсонсу, дія є поведінка, керована смислами, яких діячі надають предметам і людям. Діячі мають цілі і вибирають відповідні засоби. Механізм дії містить потребу, мотивацію і саму дію (див. рис. 4). Порядок дії обмежується ситуацією і визначається символами і цінностями. При цьому орієнтована на інших діячів. При постійно виявляється взаємодія, тобто дія, орієнтована на інших діячів. При постійному характері взаємодії між двома сторонами виникають взаємні очікування. Кожній стороні доводиться приводити як свої очікування, так і свою поведінку у відповідність з поведінкою і очікуваннями іншої сторони. У міру того, як очікування стають стабільними у відношенні певної поведінки, вони перетворюються в норми, які керують взаємодією. Слідування нормам не лише робить

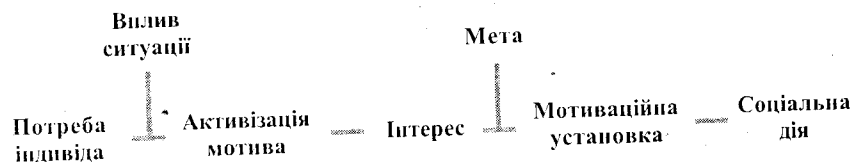

Рис. 4. Механізм здійснення соціальної дії.

що більш ефективною, воно також приносить діячам внутрішнє задоволення, оскільки, як вважає Парсонс, діяти "*мають потребу*" в схваленні зі сторони інших. Ці норми є основою соціального порядку, інституціоналізованого в суспільстві і інтерналізованого в індивіді.

В соціологічній теорії дискусія про відносини між окремими індивідами і соціальною структурою займає важливе місце. Дискусії розгортаються стосовно проблем: яким чином структури визначають дії індивідів, як виникають структури, які можливі межі здатності індивідів діяти незалежно від структурних обмежень - іншими словами, які межі людської діяльності. В цих дискусіях проглядаються *три основні підходи*. 1) **Деякі соціологи стверджують**, що структури не можна вважати детермінуючими і що найважливіше те, яким чином індивіди створюють світ навколо себе. Цей погляд поділяється в основному тими, хто слідує доктринам методологічного *індивідуалізму, етнометодології чи феноменологічній соціології*. Деякі навіть стверджують, що взагалі ніякої соціальної структури не існує. 2) **Протилежний підхід** полягає в тому, що соціологам слід займатись лише соціальними структурами, які визначають характеристики і дії індивідів. Таким чином, діяльність чи специфічні риси індивідів є несуттєвими. Одним з ранніх представників цієї позиції був **Е. Дюркгейм**. Часто такий підхід поділяється *функціоналістами*, які цікавляться функціональними відносинами між соціальними структурами. Деяка частина соціологів також вважає, що справжнім об'єктом аналізу є соціальні відносини, а не індивіди, тому що останні є лише "носіями" соціальних відносин. 3) **Третій підхід** націлений на компроміс між першим і другим. В цьому випадку не приймаються ні ідея структури, яка детермінує діяльність індивідів, ні ідея індивідів, які незалежно створюють свій світ. Однією з найбільш відомих теорій в межах цього підходу є теорія **П. Бергера** і **Т. Лукмана**, які стверджують, що існує певний діалектичний процес, в ході якого значення, яких надають індивіди своєму світові, стають *інституціоналізованими* чи перетворюються в соціальні структури і ці структури, в свою чергу, стають частиною систем значень, які використовуються індивідами, обмежуючи при цьому їхні дії. Наприклад, якщо чоловік і жінка вперше зустрічаються на безлюдному острові, вони самі будують свої відносини і наділяють їх певним змістом. Однак їхні діти народжуються в суспільстві, створеному їхніми батьками; для них це дещо дане, яке значно обмежує їхні дії. Значна частина соціологів також займалась пошуком подібного компромісу для того, щоби надати певного значення поняттю класової боротьби, на якому розуміється як дії, що здійснюються індивідами чи групами індивідів проти детермінуючої сили соціальних структур. Один з найновіших підходів до проблеми структури і діяльності представлений теорією раціонального вибору.

Отже, проблема соціальної дії, соціальної діяльності завжди була в центрі уваги соціологів минулого і нинішнього століть. Хоча наші соціологічні знання про соціальну дію весь час збагачуються і поглиблюються, дуже гострою в наш час стала проблема соціальної значущості якісних результатів діяльності, органічного поєднання всіх її видів з діяльністю природоохоронною і гуманітарною.

4.7. Соціальні зв'язки і соціальні відносини

Поняття *соціального зв'язку* є однією із основних категорій соціології. За допомогою цієї категорії **О. Коінт**, наприклад, зумів представити соціальну структуру (статику, в його термінології), як складний організм, в якому встановлюються особливі зв'язки від сім'ї до систем релігії і держави. Інший класик

соціології Г. Спенсер намагався через аналіз системи соціальних зв'язків виявити специфіку мілітаристського і індустріального суспільства. Е. Дюркгейм намагаючись класифікувати типи зв'язків, виділяв *механічну і органічну солідарність* як своєрідні етапи розвитку суспільства від його традиційних форм до *індустріального суспільства* з його особливим поділом праці. Таке зацікавлення поняттям "соціальний зв'язок" основоположників соціології свідчить про великий смисл і категоріальну значимість, яку вони йому надавали.

Соціальний зв'язок - це сукупність особливих залежностей одних соціальних суб'єктів від інших, їх взаємні відносини, які об'єднують людей у відповідні соціальні спільності і свідчать про їх колективне існування. Основою формування соціального зв'язку є безпосередній контакт між людьми в тій або іншій первинній соціальній спільності (сім'я, група), який потім переростає в більш широкий опосередкований зв'язок людей, які складають великі соціальні об'єднання, в межах яких формуються почуття причетності до групи або внутрішньо-групової солідарності (в межах, наприклад, нації, соціального класу, верстви, конфесії і т. д.).

Можна виділити три групи факторів, що визначають наявність соціальних зв'язків:

- **природно-біологічні** задаються спадковими ознаками, тобто самим фактом народження людини, що визначає її етнічні, національні (расові) ознаки;
- **психологічні**, такі наприклад, як почуття спільності з іншими людьми, що і об'єднує людей у відповідні соціальні групи і спільності. Свого вищого прояву соціальні почуття досягають тоді, коли вони стають переконанням, набирають характер раціональних установок, в яких відбиваються традиції і норми, свого роду неписані правила, що складаються в суспільстві;
- **соціально-інституційні**, тобто спеціально створені (формальні, писані) правила, норми, які особливим чином регламентують соціальні зв'язки і відносини, визначаючи порядок дії соціальних об'єктів в межах соціального інститута і контролюючи їх.

Щодо класифікації соціальних зв'язків, то вони бувають: *формальними і неформальними, особистісними і колективними, прямими і опосередкованими, більш міцними і менш міцними.*

Соціальні зв'язки людини, яка знаходиться навіть в дуже невеликій, нечисленній групі, являють собою велику кількість взаємодій, соціальних інтеракцій, які складаються із дій і зворотніх реакцій (див. табл. 2). Виникає складна мережа взаємодій, яка охоплює певну кількість індивідів. Поступово в ході спілкування із всієї сукупності взаємодій виділяються сталі соціальні зв'язки, які на основі раціонально-чуттєвого сприйняття їх взаємодіючими індивідами набирають певну специфічну форму, яка характеризується відповідною поведінкою взаємодіючих індивідів. **Такі усвідомлені і чуттєво сприйнятні індивідами сукупності повторювальних взаємодій, які співвіднесені за своїм смислом одна з одною і які характеризуються відповідною поведінкою, називають соціальними відносинами.**

На відміну від взаємодій соціальні відносини чітко поділяються за смислом і змістом. Наприклад, студент, який попадає в незнайому групу, починає взаємодіяти з іншими студентами на лекціях, семінарах і поза учбовим процесом.

Поступово, через деякий час, взаємодії, що повторюються, приводять до виникнення різних за змістом соціальних відносин: дружба, повага, кохання і ненависть, вигідний обмін, презирство, виконання обов'язків і т. д.

Теорія	Теоретик	Основна ідея
Теорія обміну	Джордж Хоманс	Люди взаємодіють один з одним на основі свого досвіду, зважуючи можливі винагороди і витрати
Символічний інтеракціонізм	Джордж Мід, Герберт Блумер	Поведінка людей стосовно один одного і предметів оточуючого світу визначається тим значенням, яке вони їм надають
Управління враженнями	Ервін Гоффман	Соціальні ситуації нагадують драматичні вистави, в яких актори прагнуть створювати і підтримувати сприятливі враження
Психоаналітична теорія	Зігмунд Фрейд	На міжособистісну взаємодію здійснюють глибокий вплив поняття, засвоєні в ранньому дитинстві, і конфлікти, пережиті в цей період

Табл. 2. Теорії міжособистісної взаємодії.

Кожний із членів соціальної групи після низки взаємодій вступає з іншими членами групи в певні відносини, які досить різноманітні за формою і змістом. Чому соціальні відносини, які породжуються іноді схожими взаємодіями, відрізняються одна від одної за змістом? Чому, наприклад, конфліктні взаємодії, як часто це буває, породжують одночасно у різних індивідів відносини ненависті і солідарності або навіть дружби?

Справа в тому, що соціальні взаємодії здійснюються на різній основі. Такі відомі американські соціологи як Г. Лассуелл і А. Кеплен, вважають, що цією основою, яка надає соціальним взаємодіям певне забарвлення і зміст і робить з них соціальні відносини, є цінності. **Цінність** в принципі можна визначити як цільову бажану подію. Те, що суб'єкт Х цінує об'єкт Y, означає, що Х діє так, щоб досягти рівня Y або хоча б наблизитися до нього. Особистість займає позицію оцінки стосовно всіх компонентів оточуючого її середовища. Але здійснювати соціальні дії стосовно когось вона буде лише із-за речей, які цінить і вважає для себе корисними і бажаними, тобто заради цінностей. Отже, цінності тут слугують поштовхом, необхідною умовою будь-якого роду взаємодій. Існування ж значущих довший час, неминучих цінностей визначає характер сталих соціальних відносин людей. Наприклад, якщо у взаємодіях основою є багатство як цінність, то виникають соціальні відносини, які в залежності від умов обміну цінностями будуть рахуватися відносинами кредита, економічного примусу, економічної влади, добродійності і т. д.

У зв'язку з тим, що в суспільстві існує соціальна нерівність, цінності розподілені між його членами нерівномірно. Саме на нерівному розподілі цінностей і будуються відносини влади і підкорення, всі види економічних відносин, відносин партнерства, дружби, кохання і т. д.

Потреби в цінностях	Володіння цінностями							
	Влада	Повага	Мораль	Афективність	Добробут	Багатство	Майстерність	Освіта
Влада	Політична влада	Пошана	Навіювання	Відданість	Примус	Економічна влада	Директорство	Навчання
Повага	Видання порад	Престиж	Умовляння	Повага	Харизма	Кредит	Керівництво	Науковий авторитет
Мораль	Наставництво	Схвалення	Моральний авторитет	Прив'язаність	Покарання	Чесний бізнес	Приписування	Цензура
Афективність	Особистий вплив	Повага	Моральний вплив	Кохання	Опікунство	Доброчинність	Старанність, завзятість	Повчання
Добробут	Примус	Терор	Дисципліна	Насилля	Груба сила	Розбій	Примусова праця	Дізнання
Багатство	Економічна влада	Високе становище	Торгівля моральним авторитетом	Продажність	Влада над засобами існування	Економічний вплив	Відносини влади	Рекламування
Майстерність	Вплив експертів	Адміністрування	Казуїстика	Прихильність	Доблесть	Продуктивність	Менеджмент	Інтелект
Освіта	Консультавання	Слава (популярність)	Мудрість	Симпатія	Управління	Купівля освіти	Інструктування	Обмін знаннями

Табл. 3. Формування основних видів соціальних відносин

Отже, соціальні цінності є ключем до розуміння практично всіх видів соціальних відносин. Такі відносини виникають в результаті взаємодії, що повстає, коли, з одного боку, є в наявності потреба в придбанні цінностей або контролі над ними, а з другого - є ресурси бажаних цінностей. В табл. 3, запропонованій С. С. Фроловим, показано, як формуються основні соціальні відносини при володінні індивідами як цінностями добробуту, так і іншими цінностями, а також при наявності потреб у інших індивідів в цих цінностях. Цю таблицю можна читати не лише зліва направо, але й зверху вниз. Вона, безумовно, охоплює далеко не всі соціальні відносини, можливі в людському суспільстві, а лише найбільш значимі, які завжди існують в соціальних спільнотах. В реальному житті соціальні відносини багатого складінці, бо в процесі людської діяльності відбуваються численні обміни цінностями і контроль над ними, що і надає таким відносинам багаточисельні неповторні відтінки.

4.8. Соціальна поведінка і соціальний контроль

Соціологія вивчає поведінку людини в суспільстві, але вона, за висловом сучасного шведського соціолога П. Монсона, вивчає не лише "поведінку людини в суспільстві", але й суспільство через "поведінку людини".

Поведінка людини є результатом взаємодії її внутрішньої природи і процесу соціалізації, складовими елементами якого виступають інші індивіди. Поведінка притаманна не лише людині, але й тваринам. Однак, у людини, на відміну від тварин, поведінка формується, розвивається і проявляється в умовах суцільного життя, а тому носить соціально обумовлений характер, тобто є за своєю сутністю соціальною. В поведінці проявляються соціальні якості людини, її культура, погляди, генетичні і біологічні особливості, відношення до себе і оточуючих - вся гама людності.

Соціологія досліджує і інтерпретує людську поведінку у взаємодії між особистістю та іншими людьми, як в межах груп (сім'я, трудові колективи, групи однолітків і т. п.), так і у великих соціальних спільнотах (етносів, націй, соціальних інститутів і т. п.); нерідко ці два рівня аналізу поєднуються.

В соціологічній концепції американського соціолога Дж. Хоманса (див. табл. 2) соціальна поведінка і взаємодія індивідів постає як система обмінів поведінковими актами, обумовленими способами врівноваження винагород і витрат, що найчастіше реалізується в сфері бізнесу. Але в цілому поведінка людей більш багатогранна, ніж припускає американський учений. Наприклад, у відносинах дружин і коханця поведінку людей наряд чи можна звести до урівноваження витрат і винагород, бо все це і багато іншого в людському житті не має вартісного характеру, певного обміну товару і послуг на інші товари і послуги.

В концепціях представників символічного інтеракціонізму (Ч. Кулі і Дж. Мід) поведінка людей постає в зовсім іншому ракурсі. Кулі, наприклад, застосував специфічний термін "дезеркальне Я", згідно якому в процесі поведінки, особливо у взаємодії з іншими, люди дивляться на себе нібито з боку, очима іншої людини, тобто "дивляться на себе в дзеркало". В поведінкових актах

люди слугують один одному своєрідними дзеркалами, тому наша уява про себе багато в чому залежить від наших відносин з іншими людьми. Дж. Мід категорично відкинув тезу представників теорії обміну, що поведінка людей - це пасивна реакція на винагороду і кару, і розглядає людські вчинки як соціальну поведінку, засновану на комунікації і розумінні символів, вмінні поставити себе на місце співбесідника або партнера, "прийняти роль іншого". Враховуючи, що поведінка людини у взаємодії з іншими людьми є безперервним діалогом, в процесі якого люди спостерігають, осмислюють через розуміння символів намірів один одного, **Г. Блумер** (1900 - 1972 рр.) назвав в 1969 р. соціологічну концепцію поведінки Дж. Міда символічним інтераціоналізмом.

У поглядах **П. Сорокіна** повсякденна поведінка людей постає як взаємний обмін почуттями (дружба, любов, співчуття, ворожнеча, ненависть і т. п.). **Т. Парсонс** дослідив поведінку людей як взаємодію соціальних суб'єктів, пов'язаних між собою "системою взаємних очікувань", в тому розумінні, що їх вчинки зорієнтовані на певні очікування партнера. На поведінку людини, за Парсонсом, здійснює формуючий вплив не лише система очікувань його партнерів за взаємодією, але й норми, цінності культури, що панують в суспільстві.

Людина живе в суспільстві і її поведінка залежить від характеру взаємодії з групами, членами яких вона є. Сама група виступає в якості особливого суб'єкта поведінки, яка має конкретні цілі і мотиви. В груповій поведінці спостерігаються такі своєрідні феномени, як наслідування, співчуття, емоційна заразливість, підпорядкування індивідуальної поведінки груповим нормам і ролевим приписам, лідерство.

Основним соціальним інститутом, який сприяє дотриманню соціальних норм, є **соціальний контроль**. Більшість соціологів вважає, що соціальний контроль досягається поєднанням факторів схильності до підкорення, примусу і відданості соціальним цінностям. Наприклад, Т. Парсонс визначав соціальний контроль як процес, завдяки якому через накладання певних санкцій здійснюється протидія девіантній поведінці і підтримується соціальна стабільність.

Американські соціологи **Е. Росс** (1886 - 1951 рр.) і **Р. Парк** (1864 - 1944 рр.) інтерпретували соціальний контроль як цілеспрямований вплив суспільства на поведінку індивіда, який забезпечує нормальне співвідношення між соціальними силами, очікуваннями, вимогами і людською природою і, внаслідок цього, виникає "здоровий" соціальний порядок. Р. Парк виділив *три форми соціального контролю*:

- елементарні (в основному примусові) санкції;
- громадська думка;
- соціальні інститути.

Французький соціолог **Р. Ліп'єр** розглядав соціальний контроль як засіб, що забезпечує процес засвоєння індивідом цінностей і норм культури, і як механізм передачі цих цінностей і норм від покоління до покоління.

Американський соціолог **С. Аск** виділив особливу роль у здійсненні соціального контролю так званого **групового тиску**, який в угоду спільності інтересів і цілей, що стабілізують діяльність групи, спонукає індивіда пристосовуватись до існуючих в ній колективних думок, цінностей і норм.

Отже, соціальний контроль є засобом *саморегуляції* суспільства. В його систему входять всі способи реакції громадської думки на ті або інші конкретні дії людини, всі засоби суспільного тиску для того, щоб поставити її поведінку в певні соціальні межі, накінець, всі види прямого і зворотнього зв'язку між особистістю і суспільством (або інститутом, організаціями, які виступають від його імені) - від візуального спостереження до профілактичних соціальних заходів і самого процесу виховання. В періоди соціальної стабільності суспільства система соціального контролю успішно справляється з дезорганізацією нормативної поведінки людей, тобто соціальна паталогія не перевищує певної норми. Однак в періоди системної кризи, трансформації суспільства, втрати ідеалів і цінностей більшою частиною населення система соціального контролю в суспільстві не справляється з наростаючою дезорганізацією і соціальною паталогією, що й призводить до послаблення і розпаду соціальної системи.

В сучасній соціологічній літературі поняття соціального контролю вживається, головним чином, в межах аналізу девіантної поведінки, де він розглядається як один із аспектів теорії **наклеювання ярликів**. При цьому стверджується, що спроба посилення примусового соціального контролю за допомогою, наприклад, більш жорстких силових заходів стосовно окремих видів правопорушень або специфічних соціальних груп, парадоксальним чином веде до посилення, а не до послаблення девіантності. На цьому утверджується ідея, що соціальний контроль засновується скоріше на стабільності різних соціальних груп, соціальних відносин і єдиних цінностях, а не на елементарному примусі. І в цьому плані дуже важлива роль має відводитися соціальній роботі, в основі якої лежить застосування позитивних неформальних санкцій.

Розділ 5.

КАТЕГОРІЇ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДИНАМІКИ

В попередньому розділі мова йшла про соціальну структуру та її елементи, які вже склалися і є статичними утвореннями. Те саме можна сказати і про соціальні зв'язки між цими елементами. Проте навіть поверховий погляд на суспільство і окремі його елементи дозволяють зрозуміти, що в соціальній сфері немає абсолютно статичних об'єктів і суб'єктів. Змінюються культурні комплекси, склад груп, взаємовідносини. Це в свою чергу впливає на зміни суспільства, сфер соціального життя.

Категорії соціальної динаміки, до розгляду яких ми переходимо в цьому розділі, вказують на те, як розвивається соціальний об'єкт, які особливості його змін, які його еволюція, тобто вказують на якісні його перетворення. Найбільш важливими і необхідними складовими смислового каркасу, без якого неможливо змоделювати картину соціального розвитку, є категорії: "соціальний процес", "соціальна зміна", "соціальна трансформація", "соціальний рух", "соціальна мобільність", "соціальний прогрес", "соціальний регрес", "соціальний розвиток" та ін. Майже у всіх сучасних теоретичних системах спостерігається взаємопорозуміння щодо основного змісту цих категорій, вказується на необхідність розглядати їх у взаємозв'язку і взаємодоповненні.

5.1. Соціальний процес

Слово *процес* походить від лат. *processus* - проходження, просування. В природничих науках процесами називаються відносно однорідні серії явищ, які зв'язані причинно-наслідковими або структурно-функціональними залежностями (наприклад, зміна дня і ночі). Соціологію цікавлять питання взаємодії людей, малих і великих груп і об'єднань, і, отже, вона вивчає соціальні процеси.

Особливий інтерес для вітчизняної соціології представляють процеси, що відбуваються в українському суспільстві. Зростає соціальна потреба наукового аналізу поступового переходу від посткомуністичної системи до ліберально-ринкових відносин, розробки теорії цих явищ, практичних рекомендацій учених-соціологів, направлених на підтримку позитивних і нейтралізацію негативних тенденцій суспільного розвитку.

Виходячи із сутності предмета і завдань соціології, соціологічну категорію "соціальний процес" можна визначити як послідовну зміну стану або руху елементів соціальної системи та її підсистеми, будь-якого соціального об'єкта. Це можуть бути, наприклад, статистично сталі акти взаємодії людей, направлені на зміну (або збереження) свого соціального статусу, умов життя, дозвілля тощо. Основним джерелом розвитку та інших соціальних процесів є суперечності всередині соціальних систем.

Соціальні процеси здійснюються під впливом внутрішніх і зовнішніх умов, характеризуються сталим порядком взаємодії компонентів, його складових, протяжністю у часі і направленістю до того чи іншого стану соціального об'єкта. Кожний соціальний процес складається із декількох стадій, які різняться за змістом і механізмами, тобто способами взаємозв'язку його компонентів, який визначає його направленість і темпи на даній стадії.

Багато соціальних процесів є парними, мають симетричні за структурою механізми, але відрізняються знаком спрямованості: *інтеграція і дезінтеграція соціальної системи, згуртованість і конфлікт в групі, стабільність і плінність персоналу в організації* і т. п. Симетричність їх механізмів дозволяє парним процесам перетворюватися один в другий.

Із всієї багатоманітності соціальних процесів американські соціологи Р.Парк і Е. Берджес у свій час виділили такі: *кооперації, конкуренції (суперництво), пристосування, конфлікти, асиміляції, амальгамації*. До них зазвичай приєднують два інших соціальних процеси, які проявляються лише в групах: *підтримка кордонів і систематичні зв'язки*.

Кооперація - узгоджені дії і досягнення спільних цілей. Вона може відбуватися в діадах (групах з двох індивідів), малих групах, а також у великих групах (в організаціях, соціальній верстві або суспільстві). Для кооперації необхідні такі елементи поведінки, як взаємопорозуміння, узгодженість дій, встановлення правил співробітництва. Головний зміст кооперації полягає в обоюдній користі.

Конкуренція - це боротьба між індивідами, групами або суспільствами за володіння цінностями, запаси яких обмежені і нерівно розподілені між індивідами або групами (це можуть бути гроші, влада, статус, кохання та ін. цінності). Конкуренція заснована на тому факті, що люди ніколи не можуть задовольнитися своїми бажаннями.

Пристосування - прийняття індивідом або групою культурних норм, цінностей і еталонів дії нового середовища, коли форми і цінності, засвоєні в старому середовищі, не ведуть до задоволення потреб, не створюють прийнятної поведінки. Наприклад, емігранти в чужій країні прагнуть пристосуватися до нової культури. Або ще приклад: випускник школи вступає у вищий навчальний заклад і повинен пристосуватися до нових вимог, до нового середовища. Звичайно, процеси пристосування можуть бути короткочасовими або тривалими.

Асиміляція - це процес взаємного культурного проникнення, через який особистість і групи приходять до культури, яку поділяють всі учасники процесу.

Амальгамація - біологічне змішування двох або більше етнічних груп або народів, після чого вони стають однією групою або народом.

Підтримання кордонів - процес збереження формально чи неформально існуючих соціальних кордонів груп, які відділяють їх членів від всієї решти суспільства. Для багатьох груп такими кордонами може слугувати мова (діалект, жаргон), уніформа (наприклад, лікарі відділяються від солдатів або міліції своїми білими халатами).

Створення системи зв'язків - процес, за допомогою якого елементи принаймі двох соціальних систем сполучаються таким чином, що в деякому відношенні і в деяких випадках вони виглядають як єдина система.

До основних специфічних особливостей і відмінних рис соціальних процесів соціологі відносять:

- **масовий характер соціальних процесів**, що означає, що одиничні дії людей або події соціального життя не можуть називатися соціальними процесами;

- **супільний зміст, джерела і результати соціальних процесів**, тобто соціальні процеси не можуть здійснюватися поза суспільством і їх зміст — це діяльність, поведінка і дії людей відносно один одного або до всього того, що їх оточує. Соціальні процеси породжуються соціальними проблемами і направлені на їх зняття;

- **сталість соціальних процесів**. Це означає, що якщо в серії явищ не спостерігається сталий, причинно-наслідковий взаємозв'язок, то таку серію явищ не можна розглядати як соціальний процес;

- **самодіяльність учасників соціальних процесів**. Ця риса вказує, що соціальний процес є результатом суспільної ініціативи, а не є проявом дій суб'єктів за командою зверху.

Однією з умов соціологічного аналізу соціальних процесів є їх класифікація. Першу спробу здійснити її зробив німецький соціолог, представник **формальної школи** в соціології **Леопольд фон Візе** (1876-1969 рр.). На його думку, соціальні процеси можна ділити на дві категорії - *асоціативні* (об'єднання, пристосування, зближення) і *дисоціативні* (опозиція, суперництво, конфлікт).

Згідно з іншим, **функціональним**, підходом соціальні процеси поділяють на процеси відтворення і процеси розвитку. Якщо перша їх група направлена на збереження (підтримку) існуючого статусу відносин, то друга - на якісну їх зміну, як в позитивному, так і негативному плані.

Поширеною є класифікація соціальних процесів за критерієм їх направленості. Тут виділяють: соціальні процеси, які зв'язані з реформуванням, удосконаленням суспільних відносин (в умовах України - це роздержавлення власності, розвиток багатопартійності, плюралізм у розв'язанні соціальних проблем і т. д.); соціальні процеси, які народжуються функціонуванням конкретної соціальної системи, але які не ведуть в той же час до її безпосередньої зміни, це - соціальна мобільність, інфляція, безробіття, аномія і т. д.

За рівнем соціальної системи розрізняють процеси:

- внутрішньо особистісні (наприклад, соціалізація, самоосвіта, самовизначення);
- міжособистісні (внутрішньо сімейні відносини, кохання);
- внутрішньо групові (взаємовідносини в колективі і т. д.);
- міжгрупові і міжспільні (наприклад, протистояння двох конфесій);
- соціетальні - які охоплюють суспільство в цілому.

Суттєвим є також відмінність між **стихійними**, природноісторичними і **свідомими**, ціленаправленими соціальними процесами, які можуть перетворюватися один в інший. Стихійний соціальний процес утворюється із чисельних різнонаправлених дій соціальних суб'єктів, упорядкованість якого проявляється як статистична величина (наприклад, тенденція соціальних процесів переміщень). Свідомий соціальний процес є сукупністю ціленаправлених дій, які досягають передбачуваного результату (наприклад, демонстрація на вулицях міста, пікетування місцевого органу влади). Стихійні і свідомі соціальні процеси діалектично взаємопов'язані: перші включають елементи свідомої самоорганізації, а другі - немало спонтанного, самовільного. Це робить відмінність між ними відносною.

Теоретичний аналіз і конкретне вивчення соціальних процесів - один із важливих напрямів соціологічної діяльності.

5.2. Соціальна зміна

Під терміном *зміна* прийнято розуміти найбільш загальну форму буття всіх матеріальних об'єктів і духовних явищ, яка пов'язана з частковим або певним перетворенням зовнішніх або внутрішніх форм організації об'єктів, їх місцеперебуванням в тій або іншій точці простору, в тому чи іншому інтервалі часу. Якщо рух є зміна взагалі, то він притаманний всім об'єктам природи, бо немає таких об'єктів, які знаходилися б в абсолютному покої і не зазнавали будь-яких змін. Від простого механічного переміщення тіл в просторі до глибинних перетворень в структурі *соціума* - таким є діапазон змін. Постійно і безперервно від мікрорівня до макрорівня відбуваються багаточисленні зміни.

Універсальність зміни стосовно суспільства проявляється в тому, що вона притаманна всім елементам соціальної структури і проявляється на всіх етапах розвитку суспільства. Стосовно поняття **розвитку** - основної категорії, яка відбиває суть соціальної динаміки, поняття **соціальна зміна** є своєрідним смисловим різновидом, значення якого зростає, коли соціолог здійснює аналіз на мікрорівні, де і відбуваються чисельні види змін.

Проблема соціальної зміни була основною для соціології XIX ст. Інтерес до неї був викликаний:

- усвідомленням масштабу соціальних наслідків індустріалізації для європейських суспільств;

- розумінням значення фундаментальної відмінності між європейськими індустріальними і так званими *"примітивними суспільствами"*. Отже, теорія соціальної зміни була направлена на вивчення природи капіталістичного або індустріального суспільства за баченою відсутністю такого розвитку в суспільствах, які стали частиною європейських колоніальних імперій. Така теорія зв'язана з питаннями розвитку довготривалого і великомасштабного або макророзвитком.

Соціологічні підходи до зміни, в особливості ті, що характерні для XIX ст., можуть бути розділені на **теорії соціальної еволюції** і **теорії революції**. В першому випадку передбачається, що соціальна зміна включає основні стадії розвитку, такі як *"військове або індустріальне суспільство"*, через які суспільство прогресує від простих сільських аграрних форм до більш складних і диференційованих індустріально-міських форм. Такого роду теорії розвивались **О. Коптом**, **Г. Спенсером** і **Е. Дюркгеймом**. Підхід до аналізу соціальної зміни в межах функціоналізму в деякій мірі залишається залежним від еволюційного погляду, оскільки за таким підходом зміна розглядається як адаптація соціальної системи до оточуючого середовища через процеси диференціації свідомості індивіда і збільшення структурної складності. Теорії революційної соціальної зміни, зокрема засновані на ідеях **К. Маркса**, підкреслюють значення класового конфлікту, політичної боротьби і стратегії імперіалізму як основних механізмів фундаментальних структурних змін.

Основною відмінністю у підходах до соціальної зміни залишається відмінність між теоріями еволюційними і революційними. Однак ці підходи можна класифікувати інакше, а саме:

- виходячи з рівня аналізу ("макро" або "мікро");
- на основі аналізованих факторів, що викликають зміни (ці фактори можуть бути внутрішніми або зовнішніми стосовно до конкретного соціума, інституту або соціальної групи);

- з точки зору причини соціальної зміни (демографічний тиск, класовий конфлікт, зміни у способі виробництва, технологічна інновація або розвиток нових систем ідей і переконань);

- на основі рушійних сил зміни (новаторські інтелектуальні еліти, девіанти, робітничий клас);

- з точки зору характеру соціальної зміни (поступове розповсюдження нових цінностей і інститутів або повна руйнація існуючої соціальної системи).

Хоча проблема довготривалої структурної зміни все ще розглядається сучасною соціальною наукою, більшість соціологів вважає, що загальна теорія не може бути достатньо визначеною для того, щоб сприяти повноцінному аналізу історичної зміни. Соціологія ХХ ст. тяжіє до середнього рівня теорії, яка пояснює розвиток окремих інститутів, соціальних груп, культурних одиниць або окремих ідей і переконань, а не трансформацію суспільств в цілому.

Проблема соціальних змін актуальна для будь-якого суспільства, а тим більше для нашого, де вони набирають все більш динамічного універсального характеру. Враховуючи загальне філософське положення про всезагальний зв'язок і взаємодію об'єктів природи і суспільства, а також діалектику внутрішніх і зовнішніх зв'язків, можна припустити, що зміни також взаємодіють одна з одною. Щодо суспільства, то в ньому діють не локальні, а постійно діючі ланцюги змін, які і готують якісні перетворення в суспільстві і стимулюють його розвиток.

В соціології прийнято виділяти такі типи соціальних змін, що впливають на соціальний розвиток:

- **природні зміни** (або зміни в природі), що відіграють неабияку роль в суспільному розвитку;

- **демографічні зміни**, які можуть мати приватний, локальний, глобальний характер і суттєво впливати на природу і соціальне середовище;

- зміни, що відбуваються у **виробничій сфері** (від примітивного до індустріального і постіндустріального суспільства), які слугують суспільному прогресу;

- зміни, що відбуваються в **системі управління** (від елементарних форм в сім'ї, до сучасних державних і міжнародних структур);

- зміни в **соціальній організації** (вдосконалюються традиційні зв'язки, виникають, завдяки інформації і комунікації, нові зв'язки, нові організації);

- зміни в межах **соціальної структури** (зміни в сім'ї, етнічних, соціально-класових, політичних і т. д. системах);

- зміни, які **відбуваються в духовній сфері** соціального об'єкта.

Отже, зміни пронизують всю структуру суспільства, всі його рівні і слугують передумовою соціального розвитку.

Важливий вплив на соціальні, соціокультурні зміни здійснюють наукові відкриття та винаходи, або їх симбіоз - *"інновація"*. Відкриття завжди додас щось нове до культури, додас нову рису в запаси знань. Проте відкриття перетворюється у фактор соціальної зміни лише тоді, коли воно може бути використано, коли воно стало частиною суспільства або людських відносин. Так, наприклад, відкриття фізіологів і психологів, яке полягало в тому, що чоловіки і жінки мають однакові інтелектуальні здібності, не змусило більшість чоловіків змінити свої установки стосовно статусу жінок, але зробило можливим відмовитись від патріархальних відносин ХІХ ст. і знизило ступінь чоловічого детермінування в

суспільстві. Жінки наприкінці ХХ ст. стають прем'єрами, президентами, міністрами, членами парламенту і це більше нікого не дивує, стає звичним.

Найчастіше соціальні зміни в суспільствах розвиваються через **дифузію** - розповсюдження культурних рис і зразків від групи до групи та їх впровадження. Дифузії діють як всередині суспільств, так і між ними. Методи наукового управління, розроблені американською школою **Ф. Тейлора** (1856 - 1915 рр.), були впроваджені в інших суспільствах. Дифузія посилюється, коли нові контакти між суспільствами розширюються і навпаки, коли контакти зменшуються, вона послаблюється.

Практично всі соціальні зміни (наприклад, нові закони) завжди повинні долати опір специфічних установок і цінностей, опір деяких соціальних груп, впроваджуватись через владні структури і нерідко через жорсткий примус.

В прийнятті соціальних змін важливу роль відіграє їх **сумісність з існуючою культурою**. Коли соціальна інновація вступає в конфлікт з існуючою культурою, то можливі декілька наслідків:

- інновація просто відкидається суспільством або соціальною групою;

- інновація приймається разом з конфліктними рисами, але ці риси час від часу викликають протест, що робить її прийняття нестійким;

- інновація приймається, і закладені в ній конфлікти з існуючою культурою є прихованими і важко усвідомлюються, що викликає загальну напругу в суспільстві, не направлену на дану інновацію. Наприклад, впровадження телебачення знаходиться в конфлікті з книгою, театром, традиційною культурою спілкування. Не усвідомлюючи цього, ми просто лаємо цей "проклятий ящик", який віднімає весь наш вільний час.

Якщо ж говорити про соціальний ефект інновацій, то немає соціальних змін, які б проходили б непомітно для існуючої культури. Більшість з них створює ефект набагато сильніший, ніж очікують руйнуючі сили, або створює нові культурні зразки, нові види соціальних відносин. Багато технічних нововведень, як наприклад, радіо, телебачення, автомобіль, комп'ютер, породили цілі культури.

Тема соціальних ефектів інновацій набирає в наш час особливу актуальність. Сучасне суспільство, будучи гранично динамічним утворенням, покликане реагувати на інновації, приймати і засвоювати їх в соціальній, культурній та інших галузях людської діяльності.

5.3. Соціальний рух

Термін *соціальний рух* означає сукупність форм колективної дії, яка направлена на реорганізацію суспільства. Соціальним рухам в цілому не притаманна висока ступінь інституціоналізації, вони виникають в результаті стихійного соціального протеста, який базується на специфічних або ж широко поширених причинах для незадоволення. Не дивлячись на спробу надати цьому терміну точність, кількість рухів, що ним охоплюють, є безмежною.

Представник американської школи інтеракціоністів соціолог, автор соціології дії **Р. Тернер** (нар. 1919 р.) у своїй праці "Колективна поведінка", визначає соціальний рух як "сукупність колективних дій, націлених на підтримку соціальних змін або підтримку опору соціальним змінам в суспільстві або в соціальній групі".

Дещо іншу інтерпретацію соціального руху знаходимо у французького соціолога **А. Турена** (нар. 1928 р.): "Соціальний рух є особливим типом боротьби..., це конфліктна дія, з допомогою якої агенти протилежних класів протистоять один одному в боротьбі за соціальний контроль над культурними орієнтаціями їх товариств... Соціальний рух має, таким чином, два виміри: конфлікт з супротивником і проєкт соціокультурної орієнтації". Соціальні рухи він називав історичними суб'єктами дії на соціальному рівні, пропонує образ суспільства як системи дії, в якому об'єктом вивчення стають соціальні рухи (А. Touraine. *Sonologie de L'action*. P. 1965. S. 216).

Як бачимо, зміст поняття "соціальна дія" характеризується і як колективна дія, і як соціальна зміна, і як конфліктна взаємодія супротивних груп і класів, і як соціокультурні орієнтації і т. д., в основі яких лежать певні інтереси певних груп. Можна дати таке визначення цьому соціальному рухові. **Соціальний рух - це масова колективна дія однієї або декількох соціальних груп, зв'язаних із забезпеченням групових або суспільних інтересів, задоволенням як матеріальних, так і духовних інтересів, і направлених на соціальні зміни або опір їм у конфліктній протидії з іншими соціальними групами.** Соціальні рухи, чи будуть вони не усвідомленими чи раціональними, пасивними чи екстремістськими, є особливим різновидом соціальних процесів. Видатні соціологи XIX ст. розглядали соціальні рухи як сукупність зусиль, дій, направлених на підтримку соціальних змін або проти них.

Виходячи з наведених визначень, до соціальних рухів можна віднести екологічний, релігійний, феміністський, молодіжний, політичний, реформістський, опозиційний, національно-визвольний, емігрантський та інші види рухів, що відбуваються в сучасному світі. Безумовно, така типологізація соціальних рухів є умовною. Адже один рух може бути лише проміжним етапом для розвитку іншого, одні з них носять екстремістський характер, демонструють приналежність до крайніх поглядів і дій, інші ратують за виваженість, помірність у поглядах і діях, одні з них чітко політизовані, інші рішуче заявляють про свою неполітичну направленість.

Іноді в соціологічній літературі, особливо західноєвропейській, такі рухи, як економічний, феміністський, чорних, прихильників неортодоксальних релігійних переконань і практик називають **новими соціальними рухами**.

Про новизну таких соціальних рухів говорять на основі наявності чотирьох їх характеристик:

- мети, тобто направленості не стільки на трансформацію соціальних структур, скільки на зміну соціальних і культурних цінностей, особливо тих, які зв'язані з індивідуальною автономією;
- соціальної бази, коли в основі руху лежать не соціальні класи (що типово для традиційних політичних рухів), а інші групи (наприклад, жінки);
- засобів дій - нові соціальні рухи не використовують традиційно політичні засоби впливу на державу, а опираються на масову мобілізацію з метою зміни цінностей і установок (прикладом чого є соціальні дії зелених);
- організації - нові соціальні рухи відкидають формальні і бюрократичні способи організації, надаючи перевагу певній гнучкості з метою активного залучення нових членів у свої ряди.

Можливо, що відмінність природи нових соціальних рухів від старих дещо перебільшено, оскільки вони стають утягнутими в традиційні політичні процеси, що чітко сьогодні проглядається і в соціальній практиці України.

Соціологічний аналіз соціальних рухів передбачає поглиблений аналіз ситуації, які сприяють виникненню і розвитку соціальних рухів, консолідації людей, орієнтованих на соціальні зміни. *Існує декілька способів вивчення соціальних рухів:*

- **локальне вивчення**, коли основна увага приділяється внутрішньому змісту руху без врахування факторів зовнішнього середовища;
- **історичне або лонгітюдне вивчення**, яке охоплює проблеми зародження і розвитку соціального руху, передбачає розгляд його внутрішнього змісту за допомогою різних методів опитування громадської думки;
- **порівняльне вивчення** членства в русі, за яким аналізується поведінка як простих, рядових членів рухів, так і їх лідерів, або статистично (у відповідності з їх віком, статтю, політичним і економічним статусом, освітою і т. д.), або за допомогою інтерв'ю і біографічного метода для визначення їх спільних почуттів і мотивів поведінки;
- **вивчення рухів за допомогою аналізу** їх звітів, промов і пропагандистських заяв лідерів.

Не існує двох соціальних рухів, які повністю співпадали б за всіма характеристиками. Однак зазвичай рухи в процесі свого розвитку проходять чотири однакові стадії: *занепокоєння, зворушення, формалізації і інституціоналізації*. Яскравим прикладом проходження всіх цих стадій є Народний Рух України на чолі з його харизматичним лідером **В. Чорноволом**, який трагічно загинув в березні 1999 р.

Більшість учених-соціологів вважають, що соціальний рух закінчується стадією інституціоналізації. Але в дійсності для багатьох соціальних рухів це не остаточний етап. Треба пам'ятати, що рух може припинитися на будь-якій стадії свого розвитку. Під впливом зовнішніх умов, внутрішніх сил або після досягнення поставлених цілей багато рухів розпадаються або перетворюються в соціальні інститути або організації.

Основними умовами, сприятливими для появи і розвитку соціальних рухів, є:

- **культурні течії**, під якими розуміються зміни в цінностях і нормах поведінки людей. Розробник концепції культурних течій американський соціолог **М.Герсковитц** визначав їх як процес, в якому "невеликі деформації повільно змінюють характер і форми стилів і способів життєдіяльності людей, але результат дії цих змін є очевидним". Беручи участь в культурних течіях, більшість людей розвиває нові ідеї про те, яке суспільство їм потрібне і як воно має відноситися до своїх членів. Тривалий розвиток демократичного суспільства - приклад культурних течій. Другий приклад: відхід значної кількості людей від матеріалізму до духовного життя і релігії;

- **соціальна дезорганізація**, яка породжує аномію і відчуження, невпевненість, соціальний страх, занепокоєність. Раніше діючі правила і норми не вважаються більше корисними і надійними, а колишні цілі здаються недосягненими. В той же час інші правила відсутні, а нові цілі уявляються невартими для

зусиль, що витрачаються. Така невизначеність в ситуації, роз'єднаність людей слугують ідеальним середовищем для зародження і розвитку соціальних рухів. Невизначеність норм і цілей частіше викликають соціальні рухи, ніж бідність і злиденність, корупція, соціальна нерівність. В дезорганізованому, нестабільному суспільстві, в суспільстві, яке змінюється, як правило, процвітають соціальні рухи;

● **соціальна незадоволеність**, тобто загальна незадоволеність людей умовами життя і системою соціальних відносин в даному суспільстві, яка настає в результаті усвідомлення людьми розриву між тим, що вони мають, і тим, що вони могли б мати. Наприклад, коли після розвалу СРСР відкрився залізний занавіс і люди побачили більш високий рівень життя в інших країнах, таке відкриття породило незадоволеність, бо багато людей зрозуміло, що могли б жити у значно ліпших комфортних умовах.

Важливою для соціології є також **проблема особистісної сприйнятливості до соціальних рухів**. В стабільному, високоінтегрованому суспільстві з незначними соціальними напругами, із слабким ступенем відчуження між соціальними групами дуже рідко виникають соціальні рухи і небагато людей цікавляться ними, ставляться до них байдуже. Але в дезорганізованому суспільстві найбільш схильними до соціальних рухів стають маргінальні особистості, групи і особистості, які ізольовані від суспільства - за характером своєї праці менш інтегровані в суспільство (шахтарі, "інтелектуали" - люди вільних професій, моряки та ін.), ті, хто втратив соціальний статус або відчуває загрозу його втрати, ті, хто не зміг влаштувати своє сімейне життя або з різних обставин відсторонений від сімейного життя (члени екстремістських організацій, підпільних рухів) і т. д.

Соціальні рухи слугують одним із способів зміни суспільства. Ці зміни можуть бути хворобливими, і в цьому випадку важлива наявність певних соціальних сил, здатних подолати віджиті традиції, переконання, ілюзії, омани. Соціальні рухи здатні сконцентрувати такі сили.

5.4. Соціальна мобільність

Кожна людина переміщується в соціальному просторі, в суспільстві, в якому вона живе. Іноді ці переміщення людина сприймає відчутливо і ідентифіковано, наприклад, переїзд із Києва у Львів, або перехід із православної в греко-католицьку церкву, або з однієї сім'ї в іншу. Все це змінює позицію індивіда в суспільстві і свідчить про його переміщення в соціальному просторі. Проте, існують такі переміщення людини, які важко визначити як соціальні не лише оточуючим їй людям, але й їй самій. Наприклад, дуже складно визначити зміни становища індивіда у зв'язку із зростанням (або падінням) престижу, збільшенням або зменшенням можливостей використання влади, змінами доходу. Разом з тим, такі зміни в позиції людини в кінцевому підсумку відбиваються на її поведінці, системі відносин в групі, потребах, установках, інтересах і орієнтаціях. У зв'язку з цим важливо визначити, як здійснюються переміщення індивідів в соціальному просторі, які в соціології прийнято називати процесами мобільності.

Поняття **соціальної мобільності** було введено в соціологічний обіг **П. Соросом** у 1927 р. З того часу воно активно використовується в соціологічних дослідженнях нерівності і буквально означає переміщення індивідів між різними рівнями соціальної ієрархії, яка визначається зазвичай з точки зору широких професійних і соціально-класових категорій. Ступінь соціальної мобільності часто використовується як показник рівня відкритості і рухомості суспільства і, навпаки, його консервативності, замкнутості. Відомо, що у станово-кастовому суспільстві соціальна мобільність майже повністю відсутня, наприклад, у феодалному суспільстві кріпосний селянин не міг вільно змінити свій статус. В суспільстві буржуазно-демократичному соціальна мобільність проявляється особливо яскраво, надаючи можливість людині переміщатися з однієї верстви чи страти в іншу. За часів СРСР соціальна мобільність найчастіше проявлялася в можливості перейти з лав робітників і селян в клас інтелігенції або управлінців, починаючи з майстра і закінчуючи найвищими державними і партійними чиновниками. В цілому можна стверджувати, що в суспільстві торговельно-ринкових відносин можливість переходу людини з однієї соціальної позиції в іншу не визначається лише родовими ознаками, а багато в чому залежить від самої людини, її активності, творчих здібностей, таланта і вольових якостей. Саме наявність або відсутність таких здібностей і якостей визначає рух людини з однієї верстви в іншу. Адже верстви ці, маючи свої якісні і кількісні характеристики, не відділені одна від одної непрохідною стіною (як це має місце в кастовому або становому устрої суспільства), а скоріше мають розмиті кордони, вони нібито разом дифузно проникають одна в одну, що і визначає можливість цього руху людей (або окремих соціальних груп і спільностей).

Існує два основних типи соціальної мобільності: горизонтальна і вертикальна. (див рис. 5)

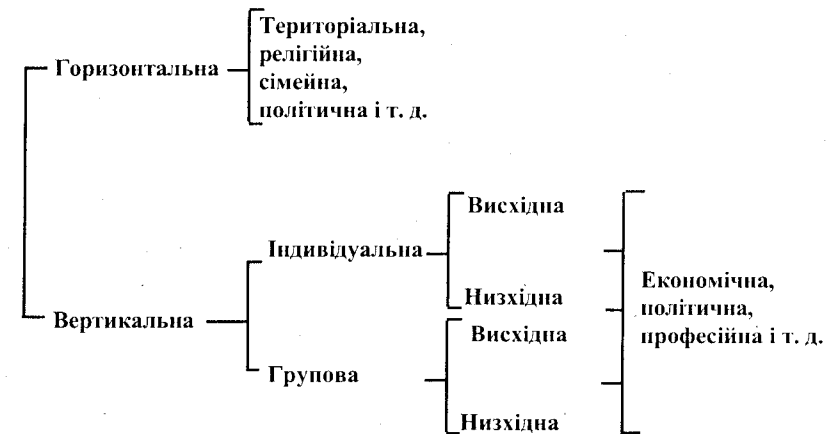

Рис. 5. Типологія соціальної мобільності

Під **горизонтальною соціальною мобільністю** або **переміщенням** розуміється перехід індивіда або соціального об'єкта з однієї соціальної групи в іншу, яка розташована на одному й тому ж рівні. Переміщення якогось індивіда з однієї професії в іншу, з одного громадянства в інше, з однієї сім'ї (як чоловіка, так і дружини) в іншу при розлученні або при повторному шлюбі, з одного підприємства на інше, за умов збереження при цьому свого професійного статусу - все це приклади горизонтальної соціальної мобільності. Такими ж є й переміщення соціальних об'єктів в межах однієї соціальної верстви, подібно переміщенню з Києва до Львова або з якогось одного місця до будь-якого іншого. У всіх цих випадках "переміщення" може відбуватися без будь-яких помітних змін соціального становища індивіда або соціального об'єкта у вертикальному напрямку.

Під **вертикальною соціальною мобільністю** розуміються ті відносини, які виникають при переміщенні індивіда або соціального об'єкта з однієї соціальної верстви в іншу. В залежності від напрямку переміщення існує два типи вертикальної мобільності: висхідна і низхідна, тобто соціальне піднесення і соціальний спуск. У відповідності з природою стратифікації є низхідні і висхідні течії економічної, професійної і політичної мобільності, не говорячи вже про інші, менш важливі, типи. Висхідні течії існують в двох основних формах:

- проникнення індивіда з нижньої верстви в існуючу більш вищу верству;
- утворення такими індивідами нової групи і проникнення всієї групи в більш вищу верству на рівень з вже існуючими групами цієї верстви.

Відповідно і низхідна течія також має дві форми:

- перша полягає в падінні індивіда з більш високої соціальної позиції на більш низьку, не руйнуючи при цьому вихідної групи, до якої він належав;
- друга форма проявляється в деградації соціальної групи в цілому, в пониженні її рангу на фоні інших груп або в руйнуванні її соціальної єдності.

Як писав **П. Сорокін**, у першому випадку "падіння" нагадує людину, яка впала з пароплава, у другому - занурення у воду самого пароплава зі всіма пасажирами на борту або загибель пароплава, коли він розбивається вщент.

Є два види соціальної мобільності:

- мобільність як добровільне переміщення або циркуляція індивіда в межах соціальної ієрархії;
- мобільність, яка обумовлюється структурними змінами (наприклад, індустріалізацією і демографічними факторами).

За умов урбанізації і індустріалізації відбувається кількісне зростання професій і відповідна зміна вимог до кваліфікації і професійної підготовки. Як наслідок індустріалізації спостерігається відносне зростання робочої сили, зайнятої в категорії "білих комірців", і зменшення абсолютної чисельності сільськогосподарських робітників. Ступінь індустріалізації фактично корелює з рівнем мобільності, бо веде до зростання кількості професій високого статусу і до зменшення зайнятості в професійних категоріях нижчого рангу (некваліфікована праця).

В межах досліджень мобільності розглядаються рівні і зразки мобільності ("близька" - між суміжними ієрархічними ступенями і "дальня" - між віддаленими), а також те, на які позиції хто переміщується, і що визначає відбір при переміщенні. **Інтергенераційна** мобільність вказує на відносини позицій індивідів до позицій їх батьків, а **інтрагенераційна** - на відповідність позицій, які займаються одним й тим же індивідом в різні моменти його трудового життя. Безумовно, для просування із однієї верстви в іншу або із одного соціального класу в інший має значення "відмінність в стартових можливостях". Скажімо, у синів міністра і фермера різні можливості для одержання високих посадових статусів. Тому загальноприйнята офіційна точка зору, згідно якої для досягнення будь-яких висот в суспільстві треба лише працювати і мати здібності є некоректною.

Для оцінки соціальної мобільності використовуються показники її швидкості та інтенсивності. Під **швидкістю мобільності** П. Сорокін розумів число страт, які проходив індивід за певну одиницю часу. Наприклад, одна людина за п'ять-сім років після закінчення вищого навчального закладу стає керівником великого підприємства, а другий - лише начальником цеху. Отже, швидкість соціального переміщення у першого значно вища, ніж у другого. Те саме стосується і руху вниз, переміщення з високого соціального становища (втрата здоров'я, нещасний випадок, невдача і багато іншого) в більш нижчі верстви соціальної стратифікації, аж до переходу в маргінальний стан.

Під **інтенсивністю соціальної мобільності** розуміється кількість індивідів, втягнутих у соціальне переміщення. Загальну кількість, втягнутих в процес соціальної мобільності, визначають поняттям "**абсолютної інтенсивності**", а їх частка стосовно загальної кількості людей, що становлять ту або іншу верству, визначається поняттям "**відносної інтенсивності**" соціальної мобільності. З технічної точки зору, відносні рівні мобільності розглядаються як шанси і слугують для виміру статистичної незалежності одної від іншої категорії індивіда і його мобільності. Наприклад, (у випадку з інтергенераційною мобільністю), співвідношення, яке рівняється "1" вказує на повну статистичну незалежність, яка, якщо б вона була можлива, означала б "вдосконалену мобільність", повну відсутність або те, що шанси індивідів досягнути позиції певної професії або класової приналежності абсолютно не залежать від фактора професії або класової приналежності їх батьків.

Із-за відмінностей в структурі зайнятості порівнювати рівні і зразки мобільності різних індустріальних суспільств досить важко. Однак звернення до відносних рівнів мобільності дозволяє послабити роль структурних відмінностей та інших специфічних рис національної, економічної, демографічної та політичної історії за умов порівняльного аналізу.

Схематично **інфільтрацію** у вертикальній мобільності можна зобразити таким чином (див. рис. 6). Намагання індивіда подолати бар'єри і кордони між групами і піднятися вгору, тобто підвищити свій соціальний, економічний, професійний та політичний статуси, обумовлене мотивом досягнення, який притаманний

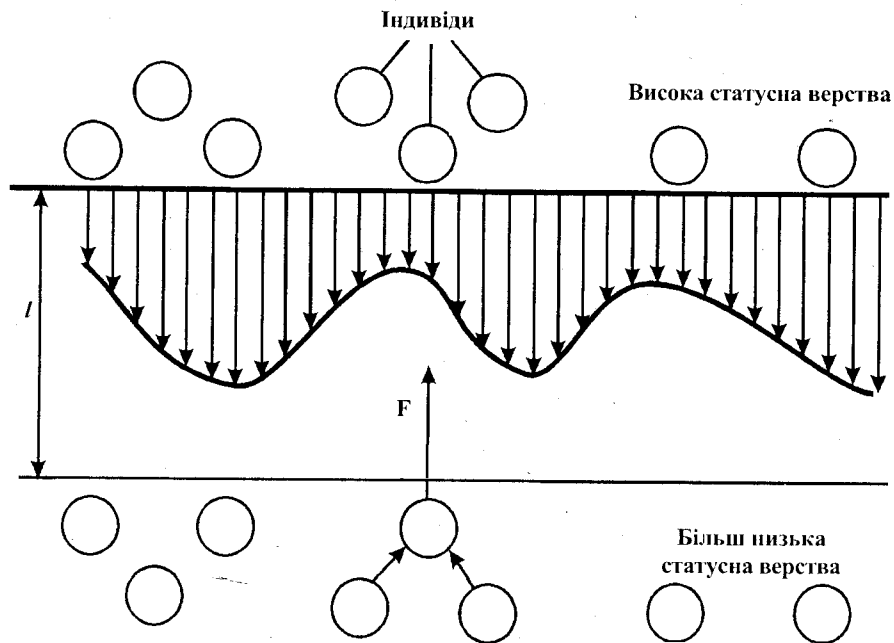

Рис. 6. Схема інфільтрації індивіда у верству з більш високим статусом.

манний кожному, і трансформацією цього мотиву в силу досягнення. У відповідності з теорією поля, сила, з якою індивід може пробиватися у верхню верству, дорівнює:

$$F = \frac{V \cdot P_i}{L} \cdot K, \text{ де:}$$

F - сила, з якою індивід проникає в групу з вищим статусом;

V - валентність, визначена як сила віддавання переваги індивідом стосовно даного результату (в нашому випадку високого статусу). Кожний результат, який розглядається індивідом, має деякий рівень бажаності. Валентність змінюється від $-1,0$ (що небажано) до $+1,0$ (що дуже бажано). У випадку негативної валентності сила буде направлена на те, щоб не досягти високого статусу;

P_i - потенціал індивіда, який включає в себе ресурси, які він може використати при досягненні більш високого статусу. До таких ресурсів відносяться освіта, походження, зв'язки, гроші і багато іншого;

K - коефіцієнт конкуренції, який передбачає можливість зіткнення зусиль декількох індивідів в досягненні однієї соціальної позиції. В цьому випадку сила інфільтрації буде зменшуватися в залежності від дій конкурентів. Коефіцієнт конкуренції коливається в межах від 1 до 0. У випадку відсутності конкуренції

він дорівнює одиниці і сила інфільтрації максимальна і, навпаки, якщо конкуренція є такою великою, що шансів зайняти бажану соціальну позицію практично немає, коефіцієнт конкуренції дорівнює нулю;

L - соціальна дистанція між двома статусними верствами або групами. Це найважче вимірювальна величина. **Соціальна дистанція** - "поняття", яке характеризує ступінь близькості або відчуження соціальних груп. Вона не тотожна просторовій географічній дистанції. Соціальна дистанція може бути виміряна за допомогою шкал Е. Богардуса і Л. Терстоуна.

Вимірявши силу, з якою індивід прагне проникнути у верхню верству, можна з певною ймовірністю передбачити його попадання туди. Ймовірний характер інфільтрації обумовлений тим, що при оцінці процесу треба враховувати ситуацію, яка постійно змінюється, яка складається із багатьох факторів, в тому числі із особистісних відносин індивідів.

За допомогою поняття "*сукупний індекс мобільності*", яка визначається поданням показників швидкості і інтенсивності, соціологи порівнюють явища мобільності, які відбуваються в різних суспільствах. Концепція конвергенції, згідно якої всі індустріальні суспільства в міру свого економічного розвитку рухаються в напрямку єдиної моделі, вказує на такі особливості мобільності у різних індустріальних суспільствах:

- її високій рівень;
- переважна направленість знизу вгору в силу постійного розвитку структури зайнятості;
- рівність можливостей для мобільності індивідів з різним соціальним походженням завдяки зміцненню егалітаризму;
- зростаючі рейтинги мобільності і зростаюча рівність можливостей. При цьому уявляється, що відмінності між окремими країнами віддзеркалюють відмінності в рівні економічного розвитку і з часом повинні зменшитися.

Згідно з іншими підходами, зокрема, підходу трудового процесу, розвиток капіталістичного індустріалізму, навпаки, веде до **декваліфікації і пролетаризації**, а потім і до масової низхідної мобільності працівників, особливо жінок. У відповідності з теоріями міжнародної відмінності, не дивлячись на короткий розвиток індустріалізму, відмінності в мобільності населення різних країн будуть зберігатися. Є й такі теорії, згідно яких індустріалізовані нації мають довготривалі схожі характеристики, що не залежать ні від їх ступеня індустріалізації, ні від рівня економічного розвитку.

За визначенням більшості соціологів, мобільність є необхідною для забезпечення стабільності сучасного індустріального суспільства, оскільки відкритий доступ до позицій еліти дозволяє здібним і честолюбним людям залишати нижчі соціальні рівні. Цим досягається ефект запобіжного клапану, який зменшує ймовірність революційних колективних дій нижчих класів. Ряд дослідників більш стурбовані проблемами ефективності і справедливості стосовно соціальної мобільності. На думку деяких з них, для успішного функціонування сучасних суспільств необхідна така мобільність, коли виконання найбільш важливої роботи надається найбільш здібним людям. Також вважається, що справедливість в демократичному суспільстві залежить від структури егалітарних можливостей.

До факторів соціальної мобільності, на які вже вказувалось, соціологи відносять також такі, як професійна підготовка, система суспільного устрою (відкритий чи закритий тип суспільства), приналежність до політичних партій, до нових релігій, різний рівень народжуваності в різних стратах. Для подолання культурного бар'єра і бар'єра спілкування існують такі способи (або канали), до яких так або інакше вдаються індивіди в процесі соціальної мобільності:

- **зміна способу життя**, зокрема, прийняття нового матеріального стандарту, який сприяв би засвоєнню нового статусного рівня (обладнання квартири, придбання машини, дачі і т. д.);

- **розвиток типової статусної поведінки** - такої, яка б сприяла прийняттю особистості в більш вищу соціально-класову верству. Скажімо, аспірант, стаючи поступово професором, або виконавець, трансформуючись в директора фірми, повинен змінити свою поведінку, щоб бути прийнятим в новому для себе середовищі. Зразки одягу, словесні звороти, манера спілкування, форми дозвілля - все підлягає перегляду;

- **зміна соціального оточення**, що передбачає встановлення контактів з індивідами тієї статусної верстви, в якій соціалізується мобільний індивід;

- **шлюб з представником** більш високої статусної верстви (мабуть всі пам'ятають про швидку вертикальну мобільність Попелюшки в найвищій верстві суспільства).

Отже, поняття соціальної мобільності виявляється виключно важливою характеристикою суспільства. За його критеріями можна порівнювати різні типи суспільства з точки зору динамічності чи задубілості його соціальних структур, вводити поняття відкритого чи закритого суспільства, демократичного або тоталітарного режиму і т. д.

Наслідки соціальної мобільності (позитивні, негативні) відбиваються і на індивідах, і на суспільстві в цілому. Просування вверх тісно зв'язано з політичним розвитком, інтелектуальним, науковим прогресом, формуванням нових цінностей і соціальних рухів. Рух вниз веде до вивільнення вищих верств від малокорисних елементів. Але найважливіше те, що посиленна мобільність сприяє дестабілізації суспільства за всіма його параметрами. Інший можливий результат - витіснення найбільш здібних членів суспільства з процесу мобільності або ж за межі даного суспільства як такого, що з неминучістю віддзеркалюється негативно і на долі самого суспільства. Від тієї чи іншої реакції суспільства на наслідки мобільності залежить можливість або неможливість подолання нестабільності, яку вона викликає.

5.5. Соціальне відтворення

В попередньому розділі було показано, що більш широкий масштаб соціальних переміщень є серйозним позитивним фактором суспільного розвитку, який залучає обдарованих і динамічних людей з низів до відповідальної діяльності. Це, як правило, стабілізує конкретно-історичне суспільство, робить його більш адаптивним до змін ситуації в технологіях виробництва, економічних відносин. Водночас, соціальні переміщення самі по собі не змінюють характеру соціальної стратифікації, соціальної структури суспільства. Наша розмова, присвячена цьому сюжетові, швидше відповідає на питання про ефективність викорис-

тання творчого потенціалу членів суспільства, ніж на питання про характер соціальних змін, що відбуваються в ньому під впливом технологічних, економічних і політичних факторів.

Взагалі, якщо бути точнішим, концепція соціальної мобільності перебільшує значення того специфічного соціального процесу, який віддзеркалений в цьому понятті: виходить, що індивідуальне переміщення людей є універсальний засіб перетворень в соціальній структурі суспільства. До того ж врахуємо, що ознаки (фактори), за якими характеризують мобільність (перш за все професійну приналежність), мають слабку історичну усталеність, бо безпосередньо залежать від постійних змін в технології людської діяльності, і далеко не завжди факт одержання професії інженера-технолога сином слюсаря є свідомством придбання більш вищого статусу у більш консервативній стратифікаційній системі.

Соціальна мобільність, як вважають деякі спеціалісти, є формою латентного процесу, який утворює серцевину перетворень у стратифікаційних системах, - **соціального відтворення** (відтворення соціальних відносин і індивідів). Це відтворення віддзеркалює як дію універсальних законів соціального розвитку, так і специфічні риси розвитку конкретних соціальних організмів (держав, регіонів), національні традиції, які визначені у цінностях і нормах міжгрупових взаємодій і зв'язків.

Перша спроба застосування концепції відтворення належить французькому соціологу **П. Бурд'є** (нар. 1931 р.) і його колезі **Дж. Пассерону**. Вони довели, що відтворення класових відносин, класових привілеїв, включає й такі складові, як культурний капітал, під яким вони розуміють мовну і культурну компетентність, а також освітній капітал. Важливий внесок у цю теорію становлять ідеї російських соціологів **О. Шкаратапа**, **Е. К. Васильєвої**, **В. І. Лукіної**, **С.Б. Нехорошкова**, **А. С. Ахісєра** та інших. Згідно їх концепції, "будь-який суспільний процес виробництва, який розглядається в постійному зв'язку і безперервному потоці свого відновлення, є в той же час процесом відтворення. Оскільки середовище може бути або відносно незмінним або змінюватися, то й відтворення може здійснюватися або як інваріантне, або як перетворююче об'єкт від циклу до циклу, аж до змін його сутнісних властивостей".

Отже, соціальне відтворення втілює тенденцію зміни соціальної структури, притаманні соціально-економічній організації суспільства. Воно включає в себе як відтворення раніше існуючих елементів соціальної структури і відносин, так і виникнення і розширення відтворення нових елементів і відносин - в ході цього процесу формується індивід, який змінюється і розвивається. Категорія "*соціальне відтворення*" акцентує увагу на здатності творчої діяльності людини виробляти не лише якийсь результат, але й постійно зберігати, відновлювати, підтримувати, відтворювати умови, засоби і цілі життєдіяльності людей, всю систему соціальних відносин. Саме поняття "відтворення" означає, що якийсь об'єкт (явище) успішно відтворюється і розвивається за рахунок зв'язків і обміну із зовнішнім середовищем. Процес виробництва є безперервним, тобто він періодично знову й знову відбувається в одній і тій же стадії. Тому будь-який суспільний процес виробництва, який розглядається в постійному зв'язку і безперервному потоці свого відновлення, є в той же час процесом відтворення. Оскільки середовище може бути або відносно незмінним, або змінюватися, то

й відтворення може здійснюватися або як інваріантне, або як перетворююче об'єкт від циклу до циклу, аж до зміни його сутнісних властивостей.

Діяльність індивіда об'єктивно і суб'єктивно фокусована у двох напрямках: відтворення самого себе як особистості і відтворення суспільних відносин. Вона є невід'ємною від процесу демографічного відтворення і приймає форму соціально-демографічного відтворення, яке забезпечує підготовку нових поколінь до виконання суспільно необхідних економічних та інших функцій. Тому в ньому виділяють такі складові, як демографічне, професійно-кваліфікаційне, статусне, культурне і т. п. відтворення.

Щодо *факторів соціального відтворення*, то їх можна згрупувати у три групи:

- **фактори впливу макросередовища** - це перш за все розвиток інституціональної структури (інститути освіти, виховання, професійної підготовки, охорони здоров'я, побутового обслуговування), інститути накопичення, відтворення і передачі інформації, які забезпечують діяльність членів суспільства інформацією, що дозволяє здійснювати самовідтворення нових поколінь;

- **фактори впливу мезосередовища** (система робочих місць і соціальна інфраструктура міста, система місцевого управління і т. д.), тобто це територіальне середовище безпосереднього відтворення індивіда;

- **фактори впливу мікросередовища**, тобто ті, які безпосередньо визначають життєвий шлях сім'ї, сусідство, дружні контакти та інші асоціації.

Існують три типи соціального відтворення: деструктивне, просте (статичне) і інтенсивне. Для **простого** (статичного) **відтворення** характерне зростання відповідальності за відтворення цілого, тобто зростаюча увага людини до себе як до суб'єкта відповідальності, кваліфікації, напруженого суспільного відтворення. Для **деструктивного відтворення** характерно відставання особистісної культури індивіда від зростання складності суспільного відтворення. Перехід від простого і деструктивного відтворення в **інтенсивне** не відбувається автоматично, але вимагає постійної напруги суб'єкта відтворення, досягнення прогресивних інновацій.

5.6. Соціальна трансформація

Ні в зарубіжних, ні у вітчизняних словниках, довідниках, енциклопедіях з соціології чи філософії, виданих протягом 90-х рр. ХХ ст., терміну "**трансформація**" ми поки що не зустрінемо. Проте саме цей термін найчастіше сьогодні вживають спеціалісти, коли прагнуть охарактеризувати сукупність історичних змін, які відбулися в країнах Центральної і Східної Європи з кінця 80-х — початку 90-х рр., а потім у колишніх республіках СРСР, що розпався. До таких усталених термінів, які позначають процес змін в суспільстві, як еволюція, революція, реформація, додалось поняття *трансформація*.

Під **соціальною трансформацією** розуміється процес внутрішніх змін суспільства, внаслідок яких долається втрата ним рівноваги, межа крайньої соціальної напруги, досягається новий, більш диференційований і більш високий рівень впорядкованості і організованості у всіх основних сферах життєдіяльності. Саме ці ознаки трансформації і відрізняють її від реформ, які завжди є оновленням або зміною становища без принципового зламу. Реформи, що відносяться, як правило, до часткових змін суспільства і мають справу голов-

ним чином з процесами на технічному, соціально-технічному і в меншій мірі на рівні суспільних проблем, які стосуються життя суспільства в цілому.

Як свідчить соціальна реальність країн Центральної і Східної Європи, в тому числі й України, трансформаційний процес включає в себе ряд стадій:

- соціальної діагностики (тобто об'єктивну характеристику дійсності, її коренів в минулому, можливостей і шляхів її виходу із кризової ситуації);

- перецінку існуючого стану суспільства як кризового і оцінку сутності, змісту і масштабів кризи, яка має системний характер;

- демонтаж старої системи, ліквідація її наявних невідповідностей існуючому рівню суспільного розвитку і його тенденціям;

- нове самовизначення суспільства, висування і обґрунтування шляхів подальшого розвитку.

Трансформаційний процес охоплює всі сфери суспільного життя — економіку, політику, соціальну структуру, культуру, в той же час розпадається на ряд послідовних трансформаційних станів, кожний з яких являє собою реально досягнуті переміни в конкретний відрізок часу.

Основними змінами в ході системної трансформації є:

- зміни політичної і державної системи (відмова від монополії однієї партії, деєтатизація суспільного життя, створення парламентсько-президентської республіки західного типу, загальна демократизація суспільних відносин);

- оновлення економічних основ суспільної системи (відхід від централізованої економіки з її розподільчими функціями, перехід до економіки ринкового типу в ході роздержавлення власності і приватизації і введення "вільних цін");

- відмова від соціалістичної "*всезагальності праці*", ліквідація системи "*соціального утримання*" з одночасним проголошенням соціальних ліберально-демократичних свобод, зміна духовно-церковних орієнтирів суспільного розвитку;

- слідування вимогам світового ринку, що передбачає пошук нових форм зовнішньоекономічної діяльності, переструктурування економіки (в тому числі й проведення конверсії).

Складність процесу трансформації полягає в тому, що відсутня якась оптимальна модель (технологія) трансформаційних змін. Існує декілька підходів до подолання старої системи і входження в нову. Тож не випадково країна мусить сама розробляти політику перетворень, використовуючи досвід інших. В цих умовах зростає значення розробки **соціології трансформаційних процесів** як теорії, що описує і пояснює закономірності і особливості перетворень в колишніх соціалістичних країнах, досліджень спеціалістами якісної сторони змін, що відбуваються в суспільній структурі і виводять останню до загальнолюдських законів буття.

5.7. Соціальний прогрес і регрес

Під *прогресом* (лат. progressus рух вперед, успіх) зазвичай розуміють **тип, напрям розвитку, який характеризується переходом від нижчого до вишого, від менш вдосконаленого до більш вдосконаленого**. Про прогрес можна вести мову стосовно системи в цілому, її окремих елементів, структури та інших параметрів об'єкта, що розглядається. Поняття прогресу співвідноситься з поняттям регресу.

Стосовно суспільства ця проблема постала у визначенні напрямку його розвитку: чи цей розвиток йде по висхідній лінії, чи по низхідній, чи тут все відбувається на одному рівні (інгрес) — ні піднесення, ні зменшення життєвих сил суспільства (**М. Грот**).

Зазначимо, що ідея прогресу і регресу розглядається ще в стародавньому світі. Для більшості античних авторів історія — проста послідовність подій, за якими стоїть щось незмінне; в цілому ж вона зображується або як регресивний процес, який йде по висхідній від стародавнього “золотого віку” (**Гесіод, Сенека**), або як циклічний кругообіг, який повторює одні й ті ж стадії (**Платон, Аристотель, Полібій**). Християнська *історіософія* розглядає історію як процес, який йде в певному напрямі, але має на увазі не іманентний процес, а рух до якоїсь *провіденціалістської мети*, яка знаходиться за межами дійсної історії. Пізніше в різних варіантах, позбавлених теологічних забарвлень, ідея прогресу активно обговорюється в наступних історичних періодах Д. Віко, Ж. Кондорсе, Ж. Руссо, І. Гердером, Г. Гегелем, О. Контом, Г. Спенсером, Л. Гумпловичем, К. Марксом, М. Вебером, Е. Дюркгеймом, М. Гротом, М. Ковалевським, М. Грушевським, М. Шаповалом та ін. **О. Коит**, наприклад, вбачав соціальний прогрес перш за все в зростанні рівня знань, а **Г. Спенсер** — в зростанні соціальної неоднорідності. **Марксизм** розглядав як закономірний перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої, більш вищої, яка все більше звільняє **особистість** від залежності від її стихійних сил, природи і суспільства. **Е. Дюркгейм** ставив соціальний прогрес в залежність від переходу до “органічної” солідарності від “механічної”.

Складним виявилось питання про критерії соціального прогресу і співвідношення об’єктивного і суб’єктивного в них, який по-різному розв’язується багатьма дослідниками. Частина учених взагалі не визнавала соціальний прогрес (М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі та ін.), розглядаючи історичний розвиток не як однолінійний і однонаправлений (поступальний), а як багатолінійний, не залежний один від одного, паралельний рух особливих “**культурно-історичних типів**” суспільств. Деякі зображували історію як циклічний рух по колу, як хаотичний або флуктаційний, маятниковий рух.

Соціологія XIX ст. більшою мірою ґрунтувалась на уяві про існування прогресу, який асоціювався з процесом індустріалізації. Уявлялось, що технологічний розвиток повинен вести до позитивних змін в матеріальному благополуччі і проявлятися в покращенні здоров’я населення, збільшенні тривалості життя. Хід індустріалізації також уявлявся з розширенням прав громадянства, розвитком законності і освіти. Прогрес бачився як соціальний прояв розуму, знання і технології. Однак, світові війни, а також становлення фашизму, тоталітаризму в XX ст., призвели до втрати соціологами віри у прогресивну природу індустріального суспільства. Традиційні концепції прогресу опинились не здатними відповісти на три фундаментальних питання, пов’язаних із соціальними змінами:

- 1) яким соціальним групам прогрес вигідний;
- 2) хто здатний визначити, що вважати прогресивним;
- 3) хто має право вирішувати, які індивідуальні чи соціальні витрати є доцільними для досягнення того чи іншого рівня прогресу.

Нині існує не одна, а декілька концепцій суспільного прогресу, кожна з яких по-своєму тлумачить його природу. В основному тут протиборствують ідеї

економічного, технологічного і культурологічного детермінізму. Реалістичне уявлення і пояснення історії і суспільного прогресу передбачає діалектичне врахування всіх типів детермінізму.

В сучасній соціології соціальний прогрес пов’язується найчастіше з рухом від **аграрного суспільства до індустріального і від нього до постіндустріального**.

В сукупності критеріїв і відмінних ознак суспільного прогресу перш за все слід назвати такий його технічний показник, як вдосконалення знарядь праці і засобів виробництва, що в кінцевому рахунку визнається як прогрес техніки. Останній супроводжується збереженням традиційних способів діяльності, накладає свій відбиток на всі інші види технічного прогресу, в будівельній, військовій, сільськогосподарській техніці і т.д.

Суспільний прогрес має як загальний прояв (зокрема, загальний поступ людства до його загальної мети — створення всесвітньо-цивілізованої людності), так і правові моменти такого прояву, що носять або регіональний характер (коли скажімо, мова йде про конкретне суспільство деякої країни чи групи країн), або характеризують окремі сфери суспільного життя (прогрес в галузі освіти, науки).

Слід зауважити тут, що попередні форми суспільного розвитку не зникають повністю, а якби вбудовуються в структуру сучасного суспільства і довгий час співіснують. Відомо, що різні форми організації політичного, господарського, сімейного та інших сфер соціального життя довгий час зберігаються і взаємодіють між собою на різних етапах суспільного розвитку. В наш час, коли, наприклад, ринкові відносини є пануючими у світі, різні країни стоять на різних ступенях економічного розвитку. Одні країни вважають себе постіндустріальними, а інші лише досягають свого індустріального стану.

Соціальний прогрес віддзеркалює загальну лінію розвитку суспільства, яка не виключає можливість тимчасових і часткових історичних поворотів, зламів і зигзагів, застоїв, тупикових ситуацій і навіть відступних рухів, загибелі окремих цивілізацій і т. д. Лише старий традиційний, заявлений **еволюціонізм** міг подавати хід історії гладенькою, рівною, безперервно висхідною лінією розвитку.

Поняття регресу означає протилежний прогресові процес руху від вищого до нижчого, деградацію. Він, як правило, охоплює не все суспільство, а лише окремі його сфери (економічну, технічну, культурну, моральну і т. д.). Він може бути швидким або тривалим, мінливим або обов’язковим, змінювати долю людей одного покоління, або навіть декількох поколінь. Регрес, уражаючи окремі соціальні інститути, структури, не зупиняє загальний розвиток суспільства за висхідною лінією до безперервного вдосконалення своєї організації. Так було у другому тисячолітті, так буде і в наступному третьому тисячолітті, до якого ми підійшли упритул.

5.8. Соціальний розвиток

Поняття *розвитку* є інтегральною характеристикою всіх об’єктів, яким притаманна зміна. Це поняття стає важливою категорією багатьох наук, в тому числі і соціології. Без цього поняття практично неможливо зрозуміти і пояснити ті процеси, які відбуваються в окремих соціальних структурах, в суспільстві в цілому.

Під розвитком розуміють *незворотню, направлену, закономірну* зміну матеріальних і ідеальних об'єктів. Саме наявність цих трьох властивостей відрізняє процеси розвитку від всіх інших змін:

- зворотність змін характеризує процеси функціонування (циклічне відтворення постійної системи функцій);

- відсутність закономірності характерно для випадкових процесів катастрофічного типу;

- за відсутності направленості зміни не можуть нагромаджуватись, і тому процес позбавляється характерної для розвитку єдиної, внутрішньо взаємозв'язаної лінії.

В результаті розвитку виникає новий якісний стан об'єкта, який виступає як зміна його складу або структури (тобто виникнення, трансформація або зникнення його елементів і зв'язків).

Нині немає нестатку поглядів відносно процесів соціального розвитку. Для одних історія сприймається як хаос випадкових акцій, для других — як жорстко детермінована система, в якій все визначено Богом або незворотнім законом. Для одних вирішальна роль в історії належить окремим особистостям, для других — народним масам. Одні оптимістично сповіщають всіх і вся, що саме їх теоретична схема є справжньою картиною суспільного розвитку, другі песимістично-суб'єктивістськи оцінюють процес пізнання і ставлять під сумнів можливість пізнати соціальні закони.

Нагромадженій соціологією матеріал підтверджує складний і неоднозначний характер процесів розвитку та їх механізмів. Практика соціальних рухів ХХ ст. підтверджує, що загальна висхідна лінія розвитку є результатом складної діалектичної взаємодії таких протилежностей, як *змінне і незмінне, позитивне і негативне, раціональне і ірраціональне, прогресивне і регресивне, безперервне і перервне, стихійне і закономірне*.

В сучасній традиційній соціології співіснують еволюційний і структурно-функціональний підходи до проблем соціального розвитку, при цьому все більшого значення набирає поглиблений аналіз *соціального часу*, — за допомогою якого є можливими реальні визначення ритму функціонування і розвитку суспільства.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ СОЦІОЛОГІЯ ОСНОВНИХ СФЕР СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

Загальноприйнятим в соціології є поділ громадянського суспільства на чотири основні сфери життя: економічну, соціальну, політичну і духовну. Залишаючи за собою соціальну сферу як основне поле соціологічного аналізу явищ і процесів, що тут відбуваються, соціологія все ширше і глибше проникає в економіку, політику і культуру, досліджуючи взаємозв'язані процеси і явища, які мають соціологічне забарвлення, людську специфіку. Виходячи з цього, в даній частині спеціальні соціологічні теорії, а також ряд галузевих соціологічних теорій розглядаються автором схематично - за умовним віднесенням їх до тієї чи іншої сфери суспільного життя.

Спеціальні і галузеві соціологічні теорії мають набагато вужчий пізнавальний ракурс, ніж загальносоціологічні. Загальна мета їх досліджень полягає в тому, щоб на основі використання статистичних матеріалів, даних емпіричних досліджень та іншої інформації одержати вичерпне уявлення відносно вказаних сфер суспільного життя або ж їх окремих сторін, а також зробити науково обґрунтовані висновки на рахунок оптимального вирішення наявних проблем, в тому числі пов'язаних з підвищенням ефективності управління суспільними процесами.

Як правило, для осмислення суспільних явищ і процесів з більш широких позицій представники спеціальних і галузевих соціологічних теорій вважали можливим, а нерідко і необхідним, звернення до загальносоціологічних теорій. Проте і в цьому випадку головна увага приділяється тій сфері життя суспільства, в якій ці події відбуваються, перш за все аналізу механізму функціонування цієї сфери, процесів, що в ній відбуваються, а також розв'язанню специфічних соціальних проблем.

У відповідності з своєю природою спеціальні і галузеві соціологічні теорії органічно поєднують в собі теоретичні і емпіричні (тобто спрямовані на аналіз поточних практичних проблем) рівні дослідження. Ці теорії обґрунтовують способи безпосереднього практичного впливу людей на ті чи інші сторони їх життя, виробничої, соціальної, політичної, духовно-культурної діяльності, їх суспільного, сімейного і особистого побуту. Вони також обґрунтовують шляхи

поліпшення діяльності різних соціальних інститутів та спільностей. Іншими словами, спеціальні і галузеві соціологічні теорії спрямовані на вирішення практичних проблем сьогодення і найближчого майбуття.

Кожна галузь соціології тією або іншою мірою розроблена зусиллями науковців різних країн. Завдання полягає в тому, щоб засвоїти все позитивне, що тут досягнуто, адаптувати соціологічні напрацювання вітчизняних соціологів до західної соціології і навпаки.

Подальший розвиток спеціальних і галузевих соціологічних теорій дає можливість предметного аналізу різних галузей суспільного життя, соціальних процесів, діяльності людей і функціонування соціальних інститутів. В підсумку можна одержати дані, які мають вагомим теоретичне і практичне значення.

Розділ 6. Спеціальні і галузеві соціологічні теорії	123
6.1. Економічна соціологія	123
6.2. Соціологія міста	130
6.3. Соціологія політики	132
6.4. Соціологія культури	136
6.5. Соціологія науки	143
6.6. Соціологія освіти	150
6.7. Соціологія сім'ї	157
6.8. Соціологія вільного часу	163
6.9. Соціологія релігії	171
6.10. Соціологія громадської думки	177
6.11. Соціологія книги і соціологія читання	180

Розділ 6.

СПЕЦІАЛЬНІ І ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

6.1. Економічна соціологія

Економічна соціологія - спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає економічні процеси, економічні відносини, явища економічного життя суспільства, його різні сфери, соціальні інститути і спільності, соціально-економічні процеси у сфері економіки і господарства, взаємодію економічної і соціальної сфер, економічної і споживацької діяльності і поведінки індивідів і соціальних груп.

Потреба в появі такої інтегративної міждисциплінарної теорії викликана перш за все наявністю проблем, що не можна розв'язати лише з позицій однієї економічної чи соціологічної науки. *Економічна соціологія* виникла, зокрема, як *результат*:

- довготривалого тяжіння економістів до соціологічної проблематики, а соціологів - до економічної;
- розуміння науковцями-суспільствознавцями діалектичного зв'язку соціології й економіки, які не виключають, а доповнюють одна одну;
- зміни парадигми про економізацію суспільного життя на парадигму про соціологізацію економічного життя;
- прагнення економістів інтегрувати ідею "економічної" людини (споживача, працівника) з ідеями "психологічної" людини (діючою під впливом диспозиції, стимулів, мотивів) і "соціологічної" людини (виконує соціальні ролі у соціальній структурі суспільства);
- напрацювання спільних для соціологічної та економічної науки категорій, що віддзеркалюють взаємодію між економічною і соціальною сферами суспільного життя.

Пожвавлення уваги до соціальних аспектів в економічному житті суспільства характерно для представників неокласичної школи в економіці, неокейсіанства, трудової теорії вартості, концепції "граничної корисності", неокантіанства, феноменології та ін. Значно вплинули на зближення соціології і економіки праці соціологів Г. Тарда, Е. Дюркгейма, К. Маркса, В. Парето, М. Вебера. Так, Г. Тард (1843-1904 рр.), виступаючи проти "економізації" знання, дуже близько підійшов до економічної соціології як до науки про економічну поведінку та соціальну взаємодію, але в той же час не позбувся "соціологічного" монополізму в трактуванні економічних явищ, звівши врешті-решт усі економічні проблеми до відносного і соціологічного вимірювання прагнень і вірувань. Е. Дюркгейм в праці "Про розподіл суспільної праці" аналізує не лише економічні, але й соціальні наслідки поділу праці. Безпосередній зв'язок соціології і економіки прослідковується у працях К. Маркса (1818-1883 рр.), особливо в тих, де йдеться про економічну поведінку індивідів як один із типів

соціальної взаємодії. Елементи інтеграції соціології і економіки знаходимо і в працях **М. Вебера**, який включив у глибинну сутність соціальних інтересів й економічні класи, а економічну поведінку представив як таку, що підпорядкована ціннісним уявленням і наповнена суб'єктивним змістом, є часткою культурного середовища, а тому залежить від традицій, цінностей, норм суспільства з його особливими релігійними, моральними, правовими звичаями.

Визнання економічної соціології у світовій науці відбулось лише в другій половині 50-х - на початку 60-х рр. ХХ ст., що стало можливим завдяки працям **Т. Парсонса** та **Н. Смілзера** "Економіка і суспільство. Наука про інтеграцію економічної і соціальної теорії" (1956 р.) і "Соціологія економічного життя" (1962 р.), в яких сформульовані такі методологічні висновки щодо інтеграції двох теорій:

- 1) економічна теорія - це частковий випадок теорії систем і теорії соціальної дії;
- 2) обмін між економічною підсистемою суспільства та іншими підсистемами - це обмін діями за принципом "внесок-результат";
- 3) за тим самим принципом взаємодіють і індивіди;
- 4) конкретний економічний процес завжди зумовлений неекономічними факторами;
- 5) економічна теорія - це гілка поведінкових наук.

Окремі аспекти сучасної західної економічної соціології розробляють **Л'юїс** та **Л. Гарбуа** (проблеми вибору), **Ф. Іріберн** (споживча поведінка), **Р. Гордон**, **П. Телок** (вплив урядової політики на динаміку потреб), **Б. Леменішер** (поведінка сімей), **Г. Жингіс** (виробнича поведінка). Згідно соціологічної парадигми американського соціолога **Г. Бекера**, якому належить перша праця з економічної соціології, всі види соціальної поведінки можна звести до трьох таких ознак: **оптимізація поведінки, її ринковий характер, наявність стійких упереджень**. За парадигмою, яку запропонували американські соціологи **Вайт**, **Вудворт**, **Арджіріс**, економічних або соціологічних змінних замало для розуміння механізмів функціонування соціально-економічної системи. Вони додають до них психологічні характеристики, мотиви особистісної поведінки, відмовившись від таких надособистісних категорій, як "товар", "вартість", "праця". В основі підходу американських соціологів **М. Клеанда**, **Дж. Еткіна**, **Дж. Катона** покладено **соціологію експектацій** (очікувань), а центральною категорією виступає "досягнення" - як головний мотив підприємницької діяльності.

В порівнянні із Заходом в Україні економічна соціологія отримала визнання значно пізніше, лише наприкінці 80-х - початку 90-х рр. Певним поштовхом до досліджень в галузі економічної соціології для вітчизняних науковців слугували праці відомих російських соціологів **Т. І. Заславської** та **Р. В. Ривкіної** "Економічна поведінка та економічний розвиток" (1980 р.), "Економічна соціологія та перебудова" (1989 р.), "Соціологія економічного життя: нариси теорії" (1991 р.). Протягом останніх 10 років було видруковано ряд праць українських соціологів (**А. О. Ручки**, **М. О. Сакади**, **В. С. Пилипенка**, **К. К. Грищенко**, **В. М. Ворони**, **С. І. Суїменка**, **В. Д. Лагутіна**), в яких розробляються різні проблеми економічної соціології. Помітним явищем стало видання першого в Україні навчального посібника "Економічна соціологія" (за ред. **В. М. Ворони**

і **В. Пилипенка**, К., 1997). Системне дослідження в нашій країні питань соціології економічних відносин розпочалось зі створенням у 1993 р. в Інституті соціології НАН України відділу економічної соціології, відкриттям в ряді наукових центрів аспірантури із спеціальності "економічна соціологія" та з введенням в навчальні плани багатьох вищих навчальних закладів курсу економічної соціології.

Основними методологічними принципами аналізу економічних явищ на загально-соціологічному рівні є:

1. Тісний взаємозв'язок економічної і соціальної політики.
2. Врахування домінуючого впливу соціального механізму (по відношенню до господарського).
3. Розгляд закономірностей економічного розвитку з позицій інтересів діяльності і відносин соціальних верств і груп, які займають ієрархічне становище в системі виробництва і споживання.
4. Скерованість на конкретне становище, почуття добробуту різних категорій населення.
5. Врахування соціальних факторів, соціальних зв'язків і відносин на розвиток економіки і зворотнього впливу економіки на динаміку соціальних процесів і соціальних відносин.
6. Комплексний підхід до людського фактору в розв'язанні соціально-економічних завдань.
7. Взаємопов'язане вивчення економічних і соціальних проблем з орієнтацією на їх взаємопов'язане практичне розв'язання.

Об'єктом економічної соціології є взаємодія двох основних сфер суспільного життя - економічної і соціальної, відповідно взаємодія економічних і соціальних процесів, а **предметом** вивчення - соціальні механізми регулювання економічних відносин.

Основними категоріями, якими оперує економічна соціологія, є: "економічні відносини", "соціальні відносини", "економічне життя", "економічна сфера", "соціальна сфера", "соціальний механізм регулювання економіки", "економічна діяльність", "економічна поведінка", "економічне мислення", "економічна свідомість", "економічна культура", "економічні інтереси", "соціальна політика", "сфера споживання", "споживча діяльність", "споживацька поведінка" та ін. Нижче подасмо визначення деяких з них.

Економічна соціологія - це перш за все соціологія економічних відносин. **Економічні відносини** вона визначає як різновид суспільних відносин, пов'язаних з особливою діяльністю людей та їхньою взаємодією, спрямованою на забезпечення насамперед матеріальних потреб людського життя та на досягнення певних соціальних переваг і цілей. Виникають економічні відносини між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання товарів і послуг на базі їхніх економічних інтересів. Як зазначає український соціолог **В. І. Тарасенко**, основними соціальними функціями економічних відносин є:

- забезпечення й обслуговування руху матеріального багатства в суспільстві (вироблення, використання і повернення його в природу у вигляді різних опрацьованих елементів);
- відтворення й утвердження людини як носія суспільних відносин;

- майнове розшарування суспільства;
- організація і стабілізація спільного життя людей.

Суб'єктами-носіями економічних відносин, як і будь-яких інших видів соціальних відносин, є окрема людина або мала чи велика група людей. Вони ж є й **об'єктами** цих відносин. Тому економічні відносини існують як **суб'єктно-об'єктивне** співвідношення. **Зміст** економічних відносин становить відповідна економічна діяльність і економічна поведінка людей, що є проявом їхнього економічного життя.

Предметом особливої уваги економічної соціології є механізми взаємодії економіки і суспільства, природа і здатність цих механізмів врегулювати економічні відносини, економічне життя, економічні процеси. Існує декілька **підходів** до інтерпретації соціального механізму цього регулювання:

з позицій **марксистської теорії конфлікту** стержнем соціального механізму розвитку економіки є класова боротьба пролетаріата з буржуазією (руйнування, вибух);

з позицій **культурологічного підходу М. Вебера** основну регулюючу роль соціальних механізмів в розвитку економічного життя виконують політичні, етичні, релігійні інститути;

в межах **соціологічного підходу Т. Веблена** в якості регуляторів людських дій (споживацька поведінка) виступають інстинкти, нахили і звички, які безпосередньо обумовлені споживацьким способом життя.

Економічна соціологія виявляє такі основні **рис** соціальних механізмів:

- наявність системного характеру дії соціального механізму, що проявляється у зовнішніх функціональних зв'язках і внутрішніх зв'язках між елементами, які утворюють цей механізм;

- в соціальних механізмах містяться як ті елементи, що підлягають управлінню, легко трансформуються, так і ті елементи, які слабо або зовсім не підлягають управлінню (наприклад, демографічні процеси);

- суб'єктом соціальних механізмів виступають певні соціальні групи, від взаємодії яких залежать характер і активність функціонування цих механізмів;

- основною функцією, що виконується соціальними механізмами відносно суспільства, є регулювання соціальних процесів у відповідності із суспільними потребами;

- соціальні механізми базуються на історично сформованих структурах, які в соціології називають соціальними інститутами - сукупності соціальних норм і культурних зразків, що визначають сталі форми економічної поведінки;

- до складу соціального механізму відносяться як явища матеріальні, так і духовні, як такі, що відносяться до суспільного буття, так і такі, що належать до суспільної свідомості.

Під **соціальним механізмом регулювання** розвитку економіки розуміється стала структура типів економічної поведінки соціальних суб'єктів з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ та послуг.

Економічна сфера являє собою цілісну підсистему суспільства, яка забезпечує виробництво, розподіл, обмін і споживання товарів та послуг, необхідних для життєдіяльності людей.

Соціальна сфера - це доцільне оточення, середовище, в якому формуються соціальні відносини між сукупностями людей та індивідами, відносини рівності - нерівності, сфера підтримання життя, задоволення різноманітних людських потреб, привласнення (оволодіння) матеріальних умов життя, відтворення індивіда як суб'єкта суспільних відносин. Складовим елементом соціальної сфери суспільства є сфера споживання, через яку споживачі вкладають свої заощадження за одержані товари і послуги і де відбувається задоволення потреб людей, соціальних груп.

Слід зазначити, що багато економічних процесів потрапляє в середину соціальної сфери (наприклад, зміна умов праці, системи оплати праці, особистого споживання). В той же час в межах економічної сфери відбувається багато процесів, які мають соціальний характер (наприклад, виробнича адаптація працівників, розподіл прибутків тощо).

Економічна свідомість - систематизовані знання, які базуються на науковому пізнанні і свідомому використанні соціально-економічних законів.

Економічне мислення - це погляди і уявлення, які породжені практичним досвідом людей, їхньою участю в економічній діяльності, тими зв'язками, в які вони вступають у повсякденному житті.

Якщо економічна свідомість має справу із пізнанням функціонування і розвитку соціально-економічних законів (закону конкуренції, закону поділу праці та ін.), то економічне мислення - із включеністю в соціально-економічну практику. Економічне мислення є формою прояву економічної свідомості в конкретній суспільній практиці. Можна стверджувати, що саме від рівня розвитку економічної свідомості і економічного мислення залежить успіх економічних реформ в нашій країні, перехід до ринкової економіки.

Економічні інтереси - об'єктивні спонукальні мотиви економічної поведінки (діяльності) людей, обумовлені їх місцем в економічній системі суспільства. У сфері соціальних відносин форми економічних інтересів набирають перш за все потреби, задоволення яких стає метою економічної діяльності, економічної поведінки людей. Саме економічні інтереси сприяють узгодженості у взаємодії різних соціальних груп і верств, обумовлюють економічні відносини між господарськими суб'єктами. *Економічні інтереси характеризуються такими моментами:*

- носіями їх є реальні суб'єкти, які вступають в певні відносини між собою;
- за своєю природою вони є об'єктивними, будучи віддзеркаленням ролі відповідних суб'єктів в системі суспільного поділу праці;
- економічні відносини (ї сутність економічних законів, що їх виражають), проявляючись в економічних інтересах, набувають характеру рушійних сил суспільного розвитку, є спонукальними мотивами господарської діяльності людей;
- щоб змінити економічні інтереси, потрібно поставити їх носії в нові умови, змінити їх роль в суспільному виробництві.

Економічна діяльність являє собою сукупність дій, актів людини, через які вона безпосередньо реалізує свої економічні інтереси і за допомогою яких досягає господарських цілей.

Економічна поведінка - форма економічної діяльності, її зовнішня суб'єктивна сторона, окремий випадок соціальної поведінки взагалі (**Н. Смелзер**), система взаємопов'язаних вчинків і дій, що їх здійснюють люди в економічній

сфері з метою задоволення своїх життєвих потреб. Економічна поведінка відзначається такими властивостями (за М. Вебером):

- вона відбувається лише в межах соціальної організації;
- призначення її - це підтримання упорядкованості;
- вона регулюється нормами (сталонами, стандартами, зразками) організації;
- переслідує певні цілі;
- економічна дія здійснюється "акторами", поведінка яких підпорядкована ціннісним уявленням, наповнена суб'єктивним змістом";

● економічна дія завжди раціональна, оскільки передбачає контроль дійових осіб над ресурсами заради досягнення кінцевого результату;

● головною метою економічної поведінки є матеріальний добробут, тому вона ґрунтується на урахуванні прибутку, корисності результатів.

Видами економічної поведінки у нас є доринкова і ринкова економічна поведінка людей. Доринкова економічна поведінка характеризується формулою "заплатований дохід ціною мінімуму трудових витрат", ринкова економічна поведінка характеризується формулою "максимум доходу ціною максимуму трудових витрат". Такий тип економічної поведінки передбачає високий рівень економічної свідомості і активності людини, наявності в неї духу підприємництва, здатності конкурентної боротьби, професійно ризикувати і т. д.

Важливими категоріями, за допомогою яких економічна соціологія здійснює аналіз соціальної сфери, зокрема, її складового елемента - сфери споживання, є "споживча діяльність" і "споживацька поведінка". Перша має метою власне споживання як процес задоволення потреб шляхом маніпулювання засобами задоволення, а друга передбачає підготовку до споживання і обслуговування його.

Американський соціолог Дж. Катон в книзі "Суспільство масового споживання" (1968 р.) запропонував таку схему моделі поведінки споживача:

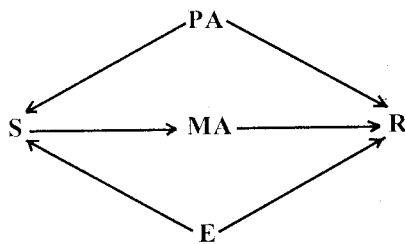

Рис. 7. Модель поведінки споживача.

Отже, економічна соціологія, або соціологія економічних відносин, як спеціфічна галузь соціологічного знання характеризується своїм предметом і системою категорій, яка відбиває основні соціально-економічні закономірності та тенденції. Її особливість полягає в тому, що вона забезпечує цілісне вивчення економіки як складної системи, в якій функціонують соціальні суб'єкти економічної діяльності. *Активність соціальних суб'єктів, від якої залежать результати економічного розвитку, обумовлена такими чинниками:*

де S - стимули (соціальна інформація, сприйнята досвідом індивіда);
 RA - попередній досвід чи система ролей, стосунків, очікувань, мотивів, звичок тощо, які сформувалися на момент дії;
 E - економічний стан особистості (її зайнятість, рівень доходу, а також ціни на споживчі товари та послуги);
 MA - відображення у свідомості споживача всіх трьох факторів;
 R - реакція дії, поведінковий результат, що найчастіше набирає вигляду певної норми використання грошових ресурсів.

- станом і регулятивними можливостями їх економічної культури;
- місцем і роллю тих чи інших соціальних груп в структурі економічних зв'язків;
- динамікою їх переміщення і ієрархії цієї структури в залежності від принципів організації зв'язку і пластичності їх власних соціальних стереотипів;
- здібностями спеціальних соціальних механізмів регулювати економічні відносини.

Основними рисами сучасної економічної соціології (за Е. Гансовою) є:

1. Наближення до феноменологічної школи соціології, яка є ознакою сучасного підходу до розуміння людської поведінки та вивчення її.

2. Психосоціологічна редукція економічної науки; перехід її на рівень поведінкових теорій; використання категорій, що дають змогу зрозуміти зміст, мотиви економічної поведінки;

3. Урахування значення несекономічних факторів впливу на економічний поведінковий вибір.

4. Отримання можливості передбачити реакцію груп населення на економічні інновації.

5. Можливість впливу масової свідомості та масової поведінки на ринкові зрушення (попит, динаміку цін, споживчу ситуацію).

Основними завданнями економічної соціології є:

- відтворення цілісної картини функціонування економіки в системі соціального процесу;

- розробка економіко-соціологічної моделі певного стану розвитку суспільства.

- обґрунтування соціально-економічної стратегії і тактики з урахуванням інтересів різних соціальних груп;

- соціолого-економічне вивчення соціальної структури населення як суб'єкта економічної діяльності;

- системне дослідження соціальних регуляторів економіки, конкретних механізмів впливу на неї з боку соціальних відносин;

- розробка категоріального апарату економічної соціології, спільних понять двох наук;

- вивчення економічної і споживчої діяльності, економічної і споживацької поведінки індивідів, соціальних груп і спільностей, почуття їх добробуту;

- інтеграція економічної соціології і соціології праці, соціології промисловості, соціології організацій, соціології управління і перетворення останніх в складові економічної соціології;

- вивчення причин зародження і розвитку економічних криз, вивчення шляхів виходу із них, можливість попередження, тенденції економічного занепаду і розквіту суспільства.

Значення економічної соціології полягає в тому, що до традиційних об'єктів економіки (праці, речей, фінансів) додаються феномени позаринкової природи - сфери послуг і цінностей культури, почуття добробуту. Економічна соціологія має стати методологічною основою для посилення соціологізації економічного життя, надання виробництву "людського обличчя", а економічній політиці - більш гуманної спрямованості.

Нині вітчизняна економічна соціологія спрямовує свою увагу до ще не вивчених соціальних наслідків переходу до ринкових відносин, відточує свій методологічний і методичний інструментарій, необхідний для вивчення цих наслідків, про що свідчить, зокрема, видання Інститутом соціології НАН України першого навчального посібника "Економічна соціологія".

6.2. Соціологія міста

Соціологію міста - галузь соціологічних знань, яка розкриває конкретні особливості розвитку і функціонування міста в певних історичних умовах, вивчає соціальні процеси, форми і інститути урбанізації. Вона виникла під впливом безпосереднього зростання міських поселень і внаслідок загострення соціальних проблем міста. Її становленню сприяли емпіричні дослідження, що проводились у США в 20-30-х рр. XX ст. (Р. Парк, Е. Берджес, Р. і Х. Лінд, Р. Маккензі).

Теоретичні засади соціології міста закладені працями М. Вебера "Місто", К. Бюхера і Г. Зімеля "Великі міста, їх суспільне, політичне та економічне значення", А. Вебера "Зростання міст в XIX столітті". М. Вебер визначав місто як велике поселення, в якому:

- відсутнє взаємне особисте знайомство один з одним;
- основне населення зайнято неземлеробною працею;
- має місце різноманітність промислу і наявність ринку;
- сконцентровані управлінські функції.

Г. Зімелю, вивчаючи особливості міських форм життя, основну увагу приділив розкриттю основних форм соціальної взаємодії (соціальне розселення, соціальна диференціація, конкуренція, безтурботне ставлення особистості до оточуючого світу тощо).

Соціологія міста виділилась в особливу галузь соціології в США в межах Чиказької школи (1918-1939 рр.). Представники цієї школи вбачали у місті природну соціальну лабораторію, в якій за допомогою емпіричних методів можна вивчати "людську природу" і зміст суспільного життя. Міська спільність розглядалась ними у вигляді складної мозаїки різних соціальних груп, кожна з яких мала претензію на певну територіальну зону.

Щодо соціологів колишнього СРСР, в тому числі України, то місто і процес урбанізації стає об'єктом їх інтересу ще з початку 20-х рр. XX ст. Так, Н. П. Анциферов розробив комплексний підхід до пізнання міста, як єдиного соціального організму. Широко відомими стали праці Л. А. Веліхова, Е. О. Кабо, Н. А. Мілютіна, С. Г. Струмліна та ін., в яких робився наголос на необхідності планування не лише окремих підприємств і галузей, але й розвитку міста. В післявоєнний час вітчизняними соціологами основна увага приділялась регулюванню зростання крупних і малих міст, активізації роботи міського транспорту і господарств, раціональному розміщенню продуктивних сил, ролі міграції в розвитку міст. Суттєвий внесок соціологами 70-80-х рр. зроблений у вивчення проблеми відмінностей між містом і селом (праці Н. В. Байкової, Н. А. Сероштаня, О. І. Семківа, В. У. Староверова та ін.), в теорію комплексного планування соціально-економічного розвитку міст (Н. А. Аїтов, С. З. Шкарот, Н. О. Победа, Л. О. Олесевич та ін.).

Об'єктом пізнання соціології міста є місто як соціально-територіальна (просторова) спільність, комплекс соціальних сфер і інститутів, як поселенська

структура, як основна підсистема в системі розселення людей, а предметом вивчення - соціальна сутність, генеза, функції, загальні, специфічні і емпіричні особливості міста як соціальної системи.

В основне коло проблем соціології міста входять такі:

- визначення ролі міста в суспільстві і системі розселення;
- основні причини появи міста і фактори, що впливають на його розвиток;
- визначення основних підсистем міста та їх взаємозв'язок;
- соціальна стратифікація міста та етнічний склад населення;
- особливості міського способу життя і спілкування;
- соціологія міста та ін.

Основними категоріями, якими оперує соціологія міста, є: "місто", "урбанізація", "міський спосіб життя", "соціальна структура міста", "специфіка міського спілкування", "етнічна інтеграція", "соціальна інфраструктура міста", "субкультура окремих верств" та ін. Як правило, під містом розуміють цілісну територіальну одиницю з високою компактністю населення і значним числом мешканців. Американський соціолог Л. Вірт (1897-1952 рр.) вважає, що для соціологічних цілей - місто може бути визначено як відносно велике, компактне і постійне поселення соціально гетерогенних індивідів. Місто на відміну від села забезпечує:

- високий ступінь різноманітності і інтеграції людської діяльності;
- в місті соціальна діяльність вимагає і більш високого культурно-освітнього рівня.

Місто - це одночасно і центр науки, освіти і найбільш розвиненої культури, це і центр промислового виробництва, це і місце, де сконцентровані основні соціальні групи і верстви населення. Саме тому суспільство розвивалось і розвивається через місто. Історичний досвід засвідчує: на різних етапах суспільного розвитку роль і значення міста як центра економічного, соціально-політичного і духовного життя суттєво змінювалось, але при цьому воно завжди зберігало за собою певну роль в соціальному прогресі.

На основі містоутворюючих і містообслуговуючих функцій виділяють такі функціональні групи міст:

- багатофункціональні столичні міста;
- багатофункціональні міста обласних центрів;
- міста - індустріальні центри;
- місцеві організуючі і обслуговуючі центри оточуючих територій;
- транспортні міста;
- міста-оздоровчі центри;
- міста з переважаючим значенням науково-експериментальних функцій.

В соціологічній літературі має місце спроба виділити основні типи міст за чисельністю їх мешканців:

- 1) найкрупніші міста (понад 1 млн. мешканців);
- 2) крупні міста (від 500 тисяч до 1 млн. мешканців);
- 3) великі міста (250-500 тисяч мешканців);
- 4) середні міста (100-250 тисяч мешканців);
- 5) невеликі міста (50-100 тисяч мешканців);
- 6) малі міста (20-50 тисяч мешканців);
- 7) найменші міста (до 20 тисяч мешканців);
- 8) міські селища.

Сутність другого важливого поняття, яким оперує соціологія міста, - "урбанізація", можна визначити як процес зосередження людей у великих містах, створення специфічної культури великих міст, характерного способу життя і відповідне їх розповсюдження на все суспільство. Сучасний етап урбанізації в Україні в цілому характеризується переважним зростанням великих і великих міст, міських агломерацій, формуванням урбанізованих зон.

Міський спосіб життя характеризується такими ознаками:

- переважання вторинних контактів: ділових, короткочасових, анонімних зв'язків;
- зниження значення територіальних спільностей і відмирання сусідських зв'язків і спілкування;
- наявність великої кількості груп за інтересами і багатоманітність культурних стереотипів, форм проведення вільного часу;
- зменшення соціального значення сім'ї і передача багатьох її функцій різним інститутам, падіння народжуваності, перетворення великої сім'ї в нуклеарну, перевищення смертності над народжуваністю, послаблення зв'язків і залежності між родичами;
- зниження ролі традицій в регулюванні поведінки особистості в результаті підвищення значення формального соціального контролю в цій галузі;
- нестійкість соціального статусу індивіда і підвищення соціальної мобільності.

В сучасній зарубіжній і вітчизняній соціології міста утверджується системний підхід до вивчення міського поселення. Це передбачає:

- дослідження міста як елемента суспільства і системи розселення;
- дослідження внутрішньої структури міста, розчленування його на підсистеми і, відповідно, їх взаємозв'язків і взаємообумовленості;
- дослідження закономірностей змін, розвитку і функціонування міста як цілого з певним складом компонентів, зв'язків і відносин.

Глибоке вивчення зазначених проблем українськими соціологами буде сприяти підвищенню ефективності управління соціальними і економічними процесами в містах в умовах перехідного періоду, зняттю соціальної напруги в великих містах.

6.3. Соціологія політики

Соціологія політики - галузь соціології, яка вивчає взаємовідносини політичної сфери з іншими сферами суспільного життя, політичних інститутів з іншими соціальними інститутами. Якщо наука про політику (політологія) досліджує політичне життя у всіх його багатоманітних проявах - від сутності влади, її природи і до конкретних форм її прояву і інституціоналізації, то соціологія політики - це наука про взаємодію соціальних спільностей, політичних інститутів і громадян з приводу відносин влади і політичного впливу в суспільстві. Основне завдання соціології політики полягає в тому, щоб виявити, за яких соціальних умов формується той або інший політичний порядок і які соціальні підвалини його відтворення. В коло цих умов попадають:

- взаємодії соціальних спільностей;
- структура соціальних інститутів, типи і форми соціальних рухів;
- характер традицій, який забезпечує відтворення даного соціального і політичного порядку.

Проте соціологія політики взаємодіє не лише з політологією, але й з іншими теоретичними дисциплінами - політичною психологією, економічною теорією, теорією держави і права, теорією міжнародних відносин, а також з політичною географією, політичною біологією, які набули визнання останнім часом.

Сучасні уявлення про соціологію політики склалися в процесі еволюції політичної думки, накопичення знань, вдосконалення методів політичної практики. Як спеціалізована галузь соціологія політики утверджується лише в 30-50-х рр. ХХ ст. Проте її предметна галузь і соціологічне бачення політики і влади були позначені ще давньогрецькими мислителями, перш за все Платоном і Аристотелем. Останній зробив особливо помітний внесок у створення підвалин соціологічної теорії держави. В подальшому різні аспекти соціологічного розуміння політики і держави розроблялись такими визначними теоретиками Нового часу, як Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель та ін. У формуванні соціології політики велику роль відіграли соціологічні праці М. Вебера, В. Парето, Г. Моска, М. Дюверже, Г. Лассуєла, С. Лінсега, А. Бенглі, Ч. Мерріам та ін. Вагомою є роль у становленні вітчизняної соціології політики таких українських науковців, як В. Липинського, І. Франка, С. Дністрянського, М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Бабкіна, Ю. Шемшученка, В. Андрущенко, В. Антопенка, В. Білоуса, І. Дзюбка, В. Пазенка, В. Буцєвицького, Л. Тупчієнка, М. Поліщука, Б. Кухти та ін. При цьому становлення соціології політики як на Заході, так і в Україні відбувалось у тісному зв'язку з розвитком загальної соціології і у взаємовпливі з політичною наукою і сьогодні знаходяться у відношенні комплементарності.

Загальнотеоретична частина соціології політики визначає у найзагальніших поняттях соціальні основи і соціальні дії (сили, мету, наслідки) влади, яка встановилася у суспільстві. Отже, тут вступають у силу закони і гіпотези, які пояснюють генетичні і функціональні залежності між політичними та неполітичними суспільними явищами. Ця частина соціології політики є саме **політичною соціологією**, яка розуміється як загальносоціологічна теорія політики. Вона знаходить застосування у спеціальних розділах соціології політики, які займаються описом і аналізом окремих галузей політичного життя.

До спеціалізованих розділів соціології політики належать:

- 1) соціологія політичних партій, громадських об'єднань і рухів;
- 2) соціологія держави та її окремих інститутів (наприклад, представницьких органів, армії та ін.);
- 3) соціологія політичної культури, в тому числі громадської думки і політичної ідеології;
- 4) соціологія політичної поведінки;
- 5) соціологія електорату;
- 6) соціологія влади;
- 7) соціологія міжнародних політичних відносин та ін.

Кожний з цих розділів можна було б трактувати як самостійну галузь, наприклад, як соціологію сім'ї, села, вільного часу тощо. Існують дослідження, присвячені соціології партії або армії, та наукові заклади, які спеціалізуються в даних галузях. Це водночас не змінює становища речей, якщо йдеться про статус таких дисциплін у межах соціології політики. Вони є частиною цілого, яке об'єднує загальносоціологічну теорію політики й окремі соціологічні піддисципліни, що аналізують політичні відносини.

Предметом вивчення соціології політики є такі питання:

- яким чином взаємодія соціальних спільностей відбивається на характері і способах функціонування політичних інститутів;
- в якій мірі політичне нормування впливає на усталеність структури;
- як характер процесів інституціоналізації спільності змінює її політичний статус в суспільстві;
- якою є соціальна база того чи іншого політичного порядку;
- якими мають бути соціальні підстави переходу від одного політичного ладу до іншого та ін.

Важливим аспектом соціології політики є дослідження соціального механізму влади та її впливів у суспільстві на різних етапах його розвитку і функціонування. Саме вивчення механізму перетворення соціального у політичне, зокрема, формування із соціальної спільності механізму суб'єкта, відрізняє соціологію політики від інших політичних дисциплін.

Основними поняттями соціології політики є: "політика", "політична влада", "політичний суб'єкт", "політичне життя", "політична культура", "політична свідомість", "політичні відносини", "політична діяльність", "політична система", "державна", "політична партія", "політичний процес", "політична соціалізація", "політичні рухи" та ін.

Політика є особливим видом діяльності, який пов'язаний із одержанням і здійсненням влади, насамперед, державної. Незважаючи на численність підходів до визначення суті політики, їх можна, узагальнюючи, звести до двох основних. Це, по-перше, розуміння політики як зіткнення та протиборства великих груп людей, соціальних спільностей, прагнення до панування одних над іншими, намагання мати перевагу у здійсненні інтересів. По-друге, це спосіб бачити у політиці засіб узгодження інтересів різних соціальних груп, підпорядкування їх спільному началу, досягнення визначеної мети. Кожна з цих позицій, які, здавалося б, виключають одна одну, не є хибною. Більше того, сформулювати повну, цілісну уяву про політику можна лише враховуючи обидві.

Політика - специфічна галузь людської діяльності, в якій виявляються відмінності інтересів соціальних груп, класів, націй тощо; вони стикаються, протиставляються чи збігаються, відбувається безпосереднє зіставлення позицій і пошук способів, які можуть привести їх до певного компромісу та узгодженості. Проте політика - не тільки сфера виявлення інтересів соціальних груп, їх зіткнення і протиборства, а й спосіб певної субординації даних інтересів, підпорядкування їх началу, яке є найбільш значущим, а отже, і обов'язковим для всього загалу. Йдеться про політичну владу. Боротьба за завоювання і здійснення влади - це основний зміст політики, а тому й основне питання, яким займаються науки, що вивчають її, в тому числі і соціологія політики.

Поняття влади взагалі, як і поняття політичної влади, трактується по-різному. У повсякденному житті ми говоримо про владу батька над дітьми, про владу пророка над послідовниками його вчення, про владу над людиною сил природи, про владу держави над своїми громадянами тощо.

Незважаючи на те, що політична влада, спираючись на систему інститутів на чолі з державою, вимагає організаційних дій, політичні відносини можуть мати як інституційний, так і неінституційний характер.

Отже, говорячи про політику, ми так чи інакше повертаємося до неї як до людської діяльності, пов'язаної з відношенням до влади.

Завдання соціології політики полягає в конкретному аналізі змісту політики і політичної діяльності різних соціальних груп, у дослідженні характеру їх політичних інтересів і відповідних політичних відносин, змісту діяльності політичних інститутів, у вивченні політичних партій та рухів, поведінки і свідомості електорату.

Соціологія політики вивчає суть влади, її природу і прояв з погляду конкретної людини, організацій та об'єднань. Саме тому для неї предметом особливої уваги є розгляд особистості як суб'єкта політичного життя, бо кожна людина в суспільстві - об'єкт політичних відносин.

Соціологи розглядають політику через призму аналізу соціальної структури і неформальних соціальних інститутів, громадської думки та поведінки, миру і стабільності, органів управління та їх апарату, політичних партій і рухів, профспілок, участі народних мас у виборах, діяльності керівників держави, політичної ідеології, взагалі держав та їх форм. Вони звертають увагу на необхідність вивчення конфліктів і змін, що відбуваються в суспільстві, бюрократизму та процедур прийняття рішень, усіх громадських організацій і рухів, неформальних об'єднань, різноманітних засобів залучення мас до політики, політичних лідерів різних рівнів, культур і традицій, систем і політичних режимів тощо.

Соціологи виділяють три вектори виміру простору політичної влади:

- перший вимір утворюється відносинами політичного суб'єкта і тієї соціальної спільності, інтереси якої він презентує - "вісь представництва";
- другий вимір являє собою багатоманітні відносини політичного суб'єкта і соціальних інститутів суспільства, владної еліти - "інституційна вісь";
- на третій вісі позначаються "технології" розв'язання політичним суб'єктом проблем, що постають перед суспільством - "вісь політичної діяльності".

Зміст політичного життя становить форму реалізації інтересів людей, верств, груп, класів, націй і тих, що їх представляють - партій та об'єднань. Якщо соціальні групи, класи враховують об'єктивний хід історичного процесу, то політичні відносини даної суспільно-політичної системи розвиваються без соціальних потрясінь. У протилежному разі виникає велика імовірність колізії та політичних конфліктів і конфронтацій.

Поняття "політичний суб'єкт" може позначати як окрему людину (наприклад, виборця, учасника мітингу, члена політичної партії), так і соціальну спільноту (наприклад, фракція, яка бореться за незалежність), соціальний інститут (наприклад, армія, яка здійснює переворот у державі). Основними ознаками політичного суб'єкта є:

- здатність приймати політичні рішення;
- здатність реалізувати ці рішення у політичній практиці або контролювати їх організацію;
- спроможність нести відповідальність за свої рішення.

Під політичною культурою розуміється сукупність зразків поведінки і діяльності, які забезпечують передачу накопиченого досвіду від покоління до покоління і тим самим сприяють сталості політичних відносин під впливом часу. Разом з тим політична культура виступає як нормативний механізм, який забезпечує регуляцію поведінки і діяльності.

Політична соціалізація - це залучення індивіда до цінностей, знань, рольових зразків, які дозволяють йому адаптуватися до політичного життя суспільства. Звичайні соціалізація здійснюється на основі загальноприйнятих норм і зразків, які увійшли у сферу **політичної культури**. Політична соціалізація - це двосторонній процес. З одного боку, вплив соціально-політичного середовища на індивіда, а з іншого - формування політичної індивідуальності, яка передбачає вільний вибір і відповідальність за прийняті рішення з боку індивіда. Результатом політичної соціалізації є готовність індивіда до участі у політичній акції, тобто певний рівень **соціальної мобілізації**. Ця готовність проявляється, зокрема:

- на рівні знань, уявлень про основні принципи функціонування політичної системи;
- на рівні прихильності до фундаментальних принципів суспільства;
- на рівні політичних навичок, які дозволяють індивіду переходити від слів до справи.

Політичний процес можна визначити як перехід від однієї політичної події до іншої за певний проміжок часу. Під подією розуміється деяке порушення регулярності звичайного стану речей, наприклад, референдум 1 грудня 1991 р. виявився подією, яка значно прискорила поступ України до незалежності.

Існують три підходи до визначення політичного процесу (політики):

- **функціонально-структурний аналіз** (Т. Парсонс, Р. Мертон) сприймає політичний процес як результат сукупного функціонування як всієї політичної системи, так і окремих елементів. Функціональні процеси переводять політичну систему із одного стану в інший;
- **теорія конфлікту** (Р. Дарендорф, Л. Козер та ін.) розглядає політичний процес перш за все як процес боротьби, суперництва і згоди стосовно матеріальних ресурсів і соціальних статусів у суспільстві. При цьому політичний процес розкривається з точки зору суб'єктів, які в ньому беруть участь;
- **в межах поведінкової моделі** (І. Мерріам, Г. Лассвел, Дж. Кетлін та ін.) політичні процеси інтерпретуються як поведінка і діяльність людей, які спрямовані на оволодіння і використання влади в особистих і суспільних інтересах. Основним показником політичних процесів тут виступає рівень включеності індивіда у політичні відносини.

Безумовно, що кожний із названих підходів має рівну цінність, свою мову опону і логіку аналізу політичних процесів.

Існують політичні процеси, які тривають протягом одного або декількох поколінь. Ці процеси носять історичний характер. Процеси, які розпочалися в Україні з початку 90-х рр. XX ст., за своїми масштабами і значенням - історичні, мають вивести нашу країну в XXI ст. на шлях правової держави і громадянського суспільства.

6.4. Соціологія культури

Соціологія культури - спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає закономірності функціонування культури в суспільстві. Сам термін культура ("cultura") з'явився у Стародавньому Римі і означав для римлян не що інше як обробку землі, вирощування. Увійшовши в буденну людську мову, в ході частого вживання, це слово втратило свій первісний зміст і стало означати найрізноманітніші аспекти людської поведінки, а також види діяльності. Універсалізація терміну культура, тобто використання його щодо процесів розвитку і

вдосконалення взагалі, розпочалось на рубежі XVIII-XIX століть, а разом з нею розпочалась і багатоманітна і заплутана сучасна історія слова культура. Тоді ж, в кінці XVIII ст., німецьким науковцем **І. Гердером** (1744-1803 рр.) була здійснена інновація стосовно вивчення культури: він повів мову не про культуру, а про **культури** (у множині). Іншим важливим нововведенням, запропонованим дещо пізніше, стало характерне для Німеччини протиставлення культури і цивілізації.

Але повернемося до витоків соціології культури. Хоча соціологічний аналіз культури започаткували ще **О. Конт, М. Вебер, Е. Дюркгейм, П. Сорокін, У. Самнер** та ін., самостійною галуззю соціології вона стає в 60-70-і рр. XX ст. Значним внеском в розвиток соціології культури **К. Маінгейма, Г. Зіммеля, Н. Еліаса, Ф.-Х. Тенбрука, В. Липп, А. Хаана, Х.-П. Турн, Ю. Штаглія, М. Р. Ліпсіуса, Й. Вайса, П. Бурд'є** та ін. В межах марксистської соціології соціологію культури розвивали такі російські соціологи, як **Л. Н. Коган, Н. І. Арпольдов, В. І. Болгов, Є. В. Соколов, В. І. Толстих, В. Б. Чурбанов, А. Л. Вахметс, В. І. Волков, Ю. А. Лукін, Л. Г. Юшін** та ін. В Україні протягом останніх декількох десятиліть активно розробляються прикладні проблеми соціології культури **М. В. Гончаренко, В. П. Івановим, Є. К. Бистрицьким, Г. М. Сивоконем, Л. А. Азою, Л. В. Сохань, О. М. Семашко, Н. О. Победюю** та ін. Певного розвитку набули дослідження окремих сфер культури - соціологія літератури, соціологія театру, соціологія кіно, соціологія музики, соціологія вільного часу, соціологія художньої культури, соціологія книги і читання та ін.

Для більшості представників соціології культури, яка існувала в радянські часи, характерним було те, що вона:

- досить вузько визначала свій предмет, обмежувалась аналізом діяльності установ культури, вивченням сприйняття художніх творів і смакових переважань різних груп і верств;
- або (в тому випадку, коли вони ставили більш масштабні завдання) у своїх теоретизуваннях не виходила за межі ідей про базис і надбудову, про первинність і вторинність, про відносну автономність культури і т. д.

В більшості праць зарубіжних і вітчизняних соціологів культура розглядалась як **епіфеномен соціального**. Панувала ідея про так званій **культурний лаг** - відставання культури від розвитку суспільства. Ця ідея приховано регулювала ставлення соціології до культури, відсувала на другий план всю пов'язану з культурою проблематику. На перший план висувались проблеми соціальної структури, соціальної стратифікації, економіки, системної будови суспільства.

Лише з початку 60-х рр. на Заході, а з 90-х рр. - в Росії, Україні, Чехії, Польщі та ін. країнах Східної і Центральної Європи відбуваються радикальні зміни в поглядах на культуру, її місце в житті суспільства, особистості, соціальних груп і верств, на її роль в регуляції людської поведінки. Відходять в минуле уявлення про вторинність, епіфеноменальність і відсталість культури. У постмодерністських концепціях соціальні зміни одержують в основному культурну мотивацію. За висловлюванням сучасного російського соціолога **П. Г. Юшїна** "культура прогресуючим чином переймає функції мотора, рушія суспільної зміни і розвитку". Змінюється само розуміння культури. Це вже не стільки пасивне віддзеркалення соціальної реальності, скільки активна її форма, індивіди свідомо використовують культуру для організації і нормалізації

власної діяльності. Тепер культура стає логічно і фактично попереду того, що відбувається в суспільстві. Як влучно сформулював німецький соціолог **Г. Берлінг**: "Там, де раніше було "суспільство" стала "культура".

В умовах названої трансформації соціологія культури й досі перебуває в стані конкретизації меж свого предмета - взаємодії культури і суспільства, визначення соціологічних підходів до вивчення культури, соціологічного визначення останньої, її функцій, закономірностей розвитку, особливостей сучасних соціокультурних змін, напрямів теоретичного і емпіричного аналізу культури.

Про багатоманітність, багатошаровість і багатофасетність культури як основного поняття соціологічного аналізу свідчить хоча б той факт, що лише в одному із американських довідників з соціології міститься понад 400 визначень культури. Американські соціологи **А. Кребер** і **К. Клакхон** у своїй книзі "Культура" розділили всі зібрані ними визначення культури на шість основних типів:

- **описові визначення**, в яких акцент робиться на перелік всього того, що охоплює поняття культура. Згідно **Е. Тейлора** (родоначальника такого типу визначення культури), культура складається в цілому із знань, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв і деяких здібностей і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства;
- **історичні визначення**, в яких акцентуються процеси соціального наслідування, традиція;
- **нормативні визначення**. Ці визначення діляться на дві групи. Перша з них - визначення, які орієнтуються на ідею способу життя. За визначенням, яке дає **К. Уіслер**, "спосіб життя, якого дотримується община або племя, вважається культурою". Друга група - визначення, які орієнтуються на уявлення про ідеали і цінності. Наприклад, соціолог **У. Томас** називає культурою матеріальні і соціальні цінності будь-якої групи людей (інститути, звичаї, установки, поведінські реакції) незалежно від того, чи йде мова про дикунів чи цивілізованих людей;
- **психологічні визначення**, в яких наголос робиться або на процес адаптації до середовища, або на процес навчання, або на формування звичаїв;
- **структурні визначення**, в яких увага акцентується на структурній організації культури. Тут характерні такі визначення: а) культура - це в кінцевому рахунку не більш, ніж організовані повторювальні реакції членів суспільства і б) культура - це поєднання навченої поведінки і поведінкових результатів, компоненти яких розділяються і передаються за спадщиною членам даного суспільства;
- **генетичні визначення**, в яких культура визначається з позицій її виникнення. Ці визначення поділяються на чотири групи:

1) перша розглядає культуру як продукт або артефакт. "В найширшому розумінні слова культура означає сукупність всього, що створено або модифіковано діяльністю двох або більше індивідів, які взаємодіють один з одним" (**П. Сорокін**);

2) друга наголос робить на ідеях. "Культура - це відносно постійний нематеріальний зміст, який передається в суспільстві за допомогою процесів усупільнення" (**Г. Беккер**);

3) третя підкреслює роль символів. "Культура - це ім'я для особливого порядку або класу феноменів, а саме: таких речей, явищ, які залежать від реалізації розумової здібності, специфічної для людського роду, яку ми називаємо "символізацією" (**Л. Уайт**);

4) четверта визначає культуру як щось, що виникає з того, що не є культурою. "Те, що відрізняє людину від тварини, ми називаємо культурою" (**В. Оствальд**).

Перераховані значення слова **культура** пов'язані між собою частково за походженням, частково за сенсом. Акумулюючи ці значення, під культурою можна розуміти одночасно і об'єкт зі своїми структурно-функціональними особливостями, і процес зі своїми етапами і законами розвитку. **Культура** являє собою не лише художньо-творчий процес (мистецтво), а перш за все звичай, цінності, погляди, норми, які панують в суспільстві. Це специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, представлений в продуктах матеріальної і духовної праці, це система відносин між людиною і природою, людиною і суспільством, людиною і людиною. Отже, **культура уособлює в собі як сукупність духовних і матеріальних цінностей, так і живу людську діяльність щодо їх створення, розповсюдження і збереження.**

В соціології виділяються такі основні функції культури:

- **гуманістична** (людинотворча), тобто розвиток творчого потенціалу людини, у всіх формах її життєдіяльності (головна функція);
- **пізнавальна** (гносеологічна), бо культура є засобом пізнання і самопізнання суспільства, соціальної групи і окремої людини;
- **інформаційна** - функція трансляції соціального досвіду, яка забезпечує зв'язок поколінь всіх часів;
- **комунікативна** - функція соціального спілкування, яка забезпечує адекватність взаєморозуміння;
- **ціннісно-орієнтаційна**, тобто культура задає певну систему координат, своєрідну "картку життєвих цінностей", в яких існує і на які орієнтується людина;
- **нормативно-регулююча** (управлінська), яка проявляється в тому, що культура виступає засобом соціального контролю за поведінкою людини.

Поруч з визначенням функцій культури важливим завданням сучасної соціології є аналіз механізму розповсюдження культурних зразків в умовах наявності сучасних засобів масової комунікації, які здатні долати всі фізичні кордони для передачі інформації і глобального розповсюдження будь-яких культурних зразків. На рис. 8 подаємо, на наш погляд, універсальну модель розповсюдження культури в сучасному суспільстві, яку запропонував французький дослідник культури **А. Моль**. За цією моделлю можна визначити різні етапи розповсюдження культурних зразків і бар'єри, які виникають на шляху цього процесу. Модель являє собою замкнений цикл, який починається із індивідуальної творчої діяльності і завершується створенням культурного зразка з масовою культурою суспільства.

Соціологія культури - це не просто галузь соціології. В широкому розумінні вона охоплює всю проблематику суспільного життя, розглядаючи його під своїм специфічним кутом зору. Культурний зміст можна виділити в будь-якій цілеспрямованій соціальній діяльності і побуті, політиці, бізнесі, менедж-

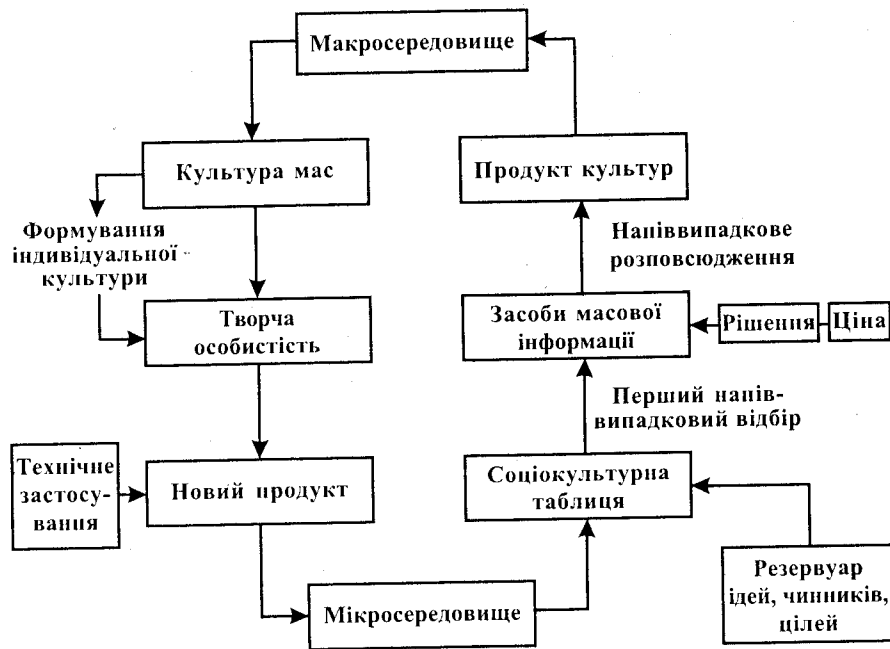

Рис. 8. Розповсюдження культури в сучасному суспільстві.

менті, освіті, охороні здоров'я і т. д. У вузькому розумінні соціологія культури локалізує свій інтерес на духовній сфері.

Емпіричний аналіз культурних цінностей може бути здійснений за такими аспектами:

за суб'єктом-носієм культури виділяються суспільство в цілому, нація, соціальні групи, окрема особистість;

за функціональною роллю культуру можна поділити на загальну, яка необхідна кожній людині, і спеціальну, яка необхідна людям тієї чи іншої професії;

за походженням виділяють народну культуру (наприклад, фольклор) і професійну, яка створюється професіоналами і має авторство;

за видами культури виділяють матеріальну (наприклад, культуру побуту, культуру виробництва матеріальних благ і т. д.) і духовну культуру (наука, освіта, мистецтво, політика, право, релігія і т. д.).

Крім розглянутих вище категорій "культура", "функції культури", "матеріальна культура", "духовна культура", "народна культура", "професійна культура" та ін. в систему основних понять, якими оперує соціологія культури, входять: культурні універсалії, культурний етноцентризм, культурний релятивізм, культурні дослідження, культурний капітал, закономірності розвитку культури, масова культура або популярна культура, індустрія культури, субкультура, контркультура.

Під культурними універсаліями, за Дж. Мердоком, розуміються загальні риси, які притаманні всім культурам. До них відносяться мода, спорт, спільна праця, танці, освіта, звичаї, мова, релігійні обряди - понад 60 елементів.

Культурний етноцентризм означає прагнення оцінювати інші культури з позиції своєї власної культури. Етноцентризм зв'язаний з ксенофобією - страхом і неприязню до чужих поглядів і звичаїв.

Культурним релятивізмом називається точка зору, згідно якої культуру можна зрозуміти лише на основі аналізу її власних цінностей, в її власному контексті (У. Самнер) і як єдине ціле (Р. Бенедикт). Культурний релятивізм сприяє розумінню тонких відмінностей між близькими культурами. Наприклад, у Німеччині двері в установах завжди щільно зачинені, щоб роз'єднати людей. Німці вважають, що інакше службовці відволікаються від роботи. Навпаки, в США двері кабінетів зазвичай відчинені. Американці, які працювали в Німеччині, часто жалілися, що закриті двері викликали у них відчуття неприязні і почуття відчуження. Закриті двері мають для них зовсім інший сенс, ніж для німців.

Культурні дослідження - це галузь досліджень на перетині соціології і інших соціальних і гуманітарних наук (культурології, філософії культури, історії, мистецтвознавства, етнографії, антропології та ін.). Їй не притаманна яка-небудь єдність, є еkleктичною як на рівні теорії, так і відносно свого предмета. Інтерес культурних досліджень спрямований на різні сфери від економіки індустрії культури до літературно-критичного аналізу телевізійних програм.

Культурний капітал - це міра засвоєння індивідами пануючої культури в суспільстві в процесі освіти і самоосвіти.

Індустрії культури - термін, який недостатньо визначений за своїм обсягом і який зазвичай використовується для описування організацій, які беруть участь у виробництві популярної культури, тобто телебачення, радіо, книг, журналів і газет, популярної музики тощо.

Масова культура (або популярна культура) - це культура, сутність якої полягає в тому, що вона створюється з метою споживання, для розваг. Вона є масовою за обсягом, тобто за охопленням аудиторії, і за часом, тобто виробляється постійно, кожного дня. Ідея масової культури виникає ще в 20-х рр. XX ст. в межах концепції масового суспільства. Критики масової культури, наприклад, представники Франкфуртської школи, визначають її як тривіальну: комерціалізовану і пасивну.

Субкультура - система цінностей, установок, способів поведінки і життєвих стилей певної соціальної групи, яка відрізняється від пануючої в суспільстві культури, хоча і пов'язана з нею. В сучасному суспільстві існує багатоманітність таких субкультур (це культури різних соціальних груп: вікових, професійних, територіальних, поселенських і т. д.), однак, в соціології це поняття знаходить найбільше застосування при дослідженні молоді і девіантності. Наприклад, вважається, що завданням деліквентних або злочинних субкультур є розв'язання проблем, з якими стикаються їх члени. В приналежності до субкультури вони вбачають деяку компенсацію своєї "невдачі" у звичайному суспільстві.

Молодіжні культури, які часто розглядають як девіантні, розвиваються на основі прийняття молоддю своєрідних стилей в одязі і музиці, які відрізняють її від інших членів суспільства. Деякі соціологи розглядають таку практику як вираз опозиції пануючій культурі. Серед найбільш важливих причин появи молодіжної культури можна вважати: зростання доступних для молоді випадкових доходів і збільшення періоду між дитинством і зрілістю, частково викликане більш пізнім закінченням школи. Молодіжну культуру відрізняє три моменти:

- це скоріше культура дозвілля, а не праці;
- в її межах соціальні відносини організовані не навколо сім'ї або окремих друзів, а навколо **рівних** групи;
- предметом особливої уваги молодіжних груп є **стиль**.

Контркультурою називається культура, яка знаходиться в стані відкритої конфронтації по відношенню до пануючої культури (термін контркультура був введений американським соціологом **Т. Роззаком**, який вивчив в 60-ті рр. XX ст. нетрадиційну поведінку молоді Заходу відносно політики, праці і сімейного життя). Характерними рисами контркультури були критика репресивності сімейного життя, заклики надати людям можливість "робити те, що вони хочуть", експерименти з різними наркотиками і пропаганда сексуальної свободи.

Соціологи виділяють декілька основних **закономірностей** в розвитку культури:

- **Спадкоємність в розвитку культури** (часова і просторова, позитивна і негативна).

- **Залежність типу культури від природних та штучних умов життя суспільства і її зворотній вплив на їх зміну.**

- **Нерівномірність розвитку культури**, яка виражається у двох аспектах: а) розквіт і занепад культури не співпадає з епохами розквіту і занепаду в інших сферах суспільного життя, наприклад, в економіці; б) самі види, елементи культури розвиваються нерівномірно. Сьогодні в занепаді, наприклад, знаходиться українське кіномистецтво, бібліотеки, клубні установи, книговидавництво.

- **Особлива роль особистості, людської індивідуальності в культурному процесі.**

Можна виділити декілька тенденцій в сучасній культурній ситуації, що склалися в Україні:

- деідеологізація культури і ліквідація державної монополії на культуру;
- приватизація і комерціалізація культури;
- зростання інтересу до історичної культурної спадщини, в тому числі до релігії і церкви;
- посилення культурно-комунікативної апатії, послаблення інтересу до читання на користь візуальних, видовищних форм (телебачення, відео), значне зниження відвідувань театрів, кінозалів, музеїв, бібліотек;
- зростання в побуті елементів антикультури (наркоманії, злочинності, корупції, рекету, проституції, порнографії, патологічних нахилів тощо);
- особливу занепокоєність викликає стан української мови, українського книгодрукування, бібліотечної справи, кіномистецтва.

Отже, культура не лише поступово стає для соціологів головним інструментом пояснення поточних соціокультурних трансформацій, але й важливою передумовою соціально-економічного зростання суспільства, мірою соціального прогресу чи регресу.

6.5. Соціологія науки

Соціологія науки - галузь соціології, яка досліджує закономірності виникнення, функціонування й розвитку науки, взаємодії її як соціального явища із суспільством та різними соціальними інститутами. Це нова галузь і водночас стара, оскільки її предмет сам по собі не є новим. Проте, лише у зв'язку з бурхливою науково-технічною революцією виникла нагальна потреба у спеціальному вивченні соціологічних проблем її розвитку. Наука нині вступила в стадію зрілості, перетворюється у розвинену й цілісну систему, в якій основні соціальні тенденції і закономірності проявляються досить чітко.

Соціологія науки має свої **витоки**. До них, насамперед, належить філософія, яка до останнього часу відіграла роль науки про науку. Соціологія науки неможлива без узагальнення всієї філософської спадщини. Водночас вона неможлива і без вивчення протосоціології, всієї історії соціального знання.

Інший виток соціології науки - історія природознавства і техніки. Істориками науки і техніки проведена значна кількість досліджень, в яких зібраний і певною мірою систематизований багатий фактичний матеріал. Дослідники ставили за мету узагальнити його із соціологічних позицій. Передусім необхідно назвати фундаментальні праці одного із засновників наукознавства **Дж. Берналя**, зокрема його книгу "Соціальна функція науки" (1938 р.).

Соціологія науки започаткована ще в кінці XIX ст. На неї значно вплинули позитивістські ідеї **Г. Спенсера**, **О. Конта**, **Е. Дюркгейма**; вона розвивалась під безпосереднім впливом праць **М. Вебера**, який у боротьбі з марксизмом обґрунтував тези про незалежність ідей (у тому числі наукових) в суспільстві.

В 20-30-і роки XX ст. соціологія науки почала формуватися як особливий напрям досліджень наукової діяльності, в 60-і склалась у спеціальну соціологічну дисципліну, яка розвивалась у взаємодії з філософією, методологією науки, соціологією пізнання, наукометрією, інформаційним і соціальним підходами до аналізу науки.

Спочатку соціологія науки розглядалась як частина і допоміжна сфера **соціології пізнання**, оскільки традиційно наука філософськи осмислювалася лише як первинний тип знання, як предмет теорії пізнання. В теоретичних будовах **М. Вебера**, **М. Шелера**, **К. Маннгейма** природничі і "формальні" науки користувались особливим епістемологічним статусом; їхня змістовна сторона вважалась такою, що не піддається дослідженню соціологічними методами.

Основні принципи соціології науки як особливої галузі знання були розвинуті **Р. Мертоном** у праці "Наука, техніка і суспільство в Англії XVII ст.", опублікованій у 1933 р. В ній Мертон висунув на перший план роль пуританської релігії і моралі в становленні науки Нового часу. Пізніше він сформулював соціологічну концепцію науки, яка в 60-і роки стала домінуючою парадигмою. Філософською основою цієї концепції були позитивістські ідеї соціальної нейтральності і кумулятивного характеру зростання наукового знання, а загальносоціологічною основою - **структурний функціоналізм**, варіант якого був розроблений самим Мертоном.

Соціологія, за Мертоном, вивчає науку як інститут соціальний, що зберігає автономію науки і стимулює діяльність, спрямовану на одержання нового та достовірного знання. Наукове відкриття є досягненням, яке вимагає винагороди й інституціонально забезпечується тим, що внесок вченого обмінюється на

визнання - фактор, що визначає його престиж, статус і кар'єру. Функціонування науки як інституту регулюється сукупністю обов'язкових норм і цінностей, які складають **етос науки**. Останній включає в себе:

- **універсалізм** (переконання в об'єктивності і незалежності від суб'єкта положень науки);
- **всезагальність** (знання має ставати загальним надбанням);
- **безкорисливість** (заборона на використання науки в особистих інтересах);
- **організований скептицизм** (відповідальність вченого за свої оцінки праці колег).

В 30-і роки соціологічні підходи до науки розроблялись також у працях **Дж. Бернала, У. Огборна, П. Сорокіна, Т. Парсонса, Б. Барбера** та ін. **Т. Парсонс**, як і Мертон, розвинув ідеї Вебера, Барбер видав перший підручник і ряд досліджень з соціології науки. Деякі сторони соціології науки висвітлювали у своїх працях **Г. Батерфілд, Б. Монсоров, Ф. Франк, Ж. Фурастьє, О. Полак, Л. Селк, Н. Сторер, С. Коул, Дж. Коул** та ін.

Серед численних концепцій західних соціологів яскраво виділяються два напрями. Представники одного з них (Парсонс, Мертон, Сорокін) акцентують увагу на ролі науки в духовній культурі, іншого (Огборн, Монсоров, Штенберг та ін.) - підкреслюють роль науки в матеріальній культурі, її взаємодію з технікою і виробництвом, виходячи з технологічного детермінізму.

Емпіричні дослідження і теоретичні розробки довшої соціології в 60-і роки тісно переплелися з дослідженнями більш практичного плану, в тому числі структури наукового співтовариства (У. Хегстром), "*небачених коледжів*" (Д. Крейн), мережі соціальних зв'язків і комунікацій (Н. Малінс), соціальної стратифікації в науці (С. Коул, Дж. Коул), науки як соціальної системи (Н. Сторер) та ін.

На початку 70-х років у соціології науки розгорнулася критика мертонівської парадигми з позицій, що сформулювалися під впливом постпозитивістської методології і науки, насамперед праці **Т. Куна** "Структура наукових революцій", в якій наука розглядається як парадигма, прийнята співтовариством. На цій філософській основі стала формуватися відмінна від нормативної, так звана **когнітивна соціологія науки**, в якій когнітивна (пізнавальна) сторона науки ставилась у пряму залежність від соціальної. Цей напрям соціології науки зародився в Англії, де були розроблені її концептуальні основи і дослідницькі програми, загальною рисою яких було прагнення розширити поле застосування соціологічних методів, включивши у сферу їхньої дії наукове знання (Б. Бранс, Д. Блур, Г. Коллінс, М. Малкей, С. Уолгар та ін).

Оскільки основною перешкодою для перетворення наукового (передусім природничого) знання у предмет соціологічного аналізу була його претензія на відносно істинне відображення реальності, то зусилля прихильників когнітивної соціології науки із самого початку були спрямовані на те, щоб позбавити наукове знання цього "*епістемологічного статусу*", оголосивши його звичайним "*увірванням*", яке нічим принципово не відрізняється від інших увірвань. Тим самим наука уявлялась продуктом соціальних умов, відносин, інтересів. Наукове знання пов'язувалося із соціальними умовами, і питання про його відношення до об'єктивної реальності відкидалось.

Значимо, що розвиток когнітивної соціології науки дав імпульс мікросоціологічним дослідженням конкретних ситуацій, що виникають у процесі пізнавальної діяльності вчених, які дають цінний емпіричний матеріал про взаємозв'язки когнітивних і соціальних аспектів науки. На рубежі 80-х років виник цілий спектр різноманітних, але близьких за своїми методологічними насадами концептуальних схем соціального дослідження науки. Набули поширення "**конструктивістська програма**" (К. Кнорр-Цетіна), яка розглядає науку як соціальну конструкцію, **релятивістська програма** (У. Коллінс), **епіметодологічні дослідження** (Г. Гарфінкель, С. Уолгар), **дискурсаналіз** (М. Малкей). Для всіх них характерна відмова від таких "традиційних" відмінностей, як когнітивне і соціальне в науці, тобто пізнавальне начало в науці більшою або меншою мірою підміняється соціальними діями, переговорами, відношеннями вчених.

Багатоманітність концепцій у соціології науки можна оцінити як наслідок суперечностей між об'єктивною необхідністю теоретичного осмислення змін, що відбуваються в процесах виробництва наукового знання, та ускладненням взаємодій між наукою і суспільством в сучасних умовах.

На жаль, на відміну від Заходу, в колишньому СРСР, у тому числі і в Україні, дослідження науки здійснювалося повільно. Лише окремі вчені займалися цією галуззю професійно і ще невелика група - час від часу. Це зумовлювалося загальною недооцінкою соціологічних досліджень. Правда, в 60-і роки був проведений ряд конкретних соціологічних досліджень наукової діяльності. Пізніше був зібраний багатий історичний матеріал про розвиток науки і техніки, з'явилися спроби його узагальнення із соціологічної точки зору. В 70-і роки з'явилися праці, присвячені соціальним наслідкам науково-технічного прогресу. В деяких з них ставилися і теоретичні проблеми розвитку науки й техніки в суспільстві. Це насамперед праці російських соціологів **Г. В. Осіпова, С. В. Шухардіна, С. Г. Струмліна, В. Я. Єльмєєва, М. М. Карпова, Г. М. Дєброва, Г. Н. Волкова** та ін.

Соціологічні проблеми науки характеризуються інтегральним, комплексним підходом до явищ, що вивчаються. Вони виникають на стику таких дисциплін, як філософія, історія науки і техніки, наукознавство, логіка і психологія наукової творчості. Останні користуються даними цілого ряду точних наук, прийомами математичного і статистичного аналізу.

Основні завдання соціології науки полягають у вивченні законів розвитку і функціонування науки як цілісної системи, що входить до більш широкої соціальної системи. Її практичною метою є розробка теоретичних основ організації й управління наукою, тобто системи заходів, які спираються на об'єктивну логіку розвитку науки і забезпечують оптимальні темпи її розвитку й підвищення ефективності наукових досліджень.

Соціологія науки зовсім не зводиться лише до емпіричних і наукометричних досліджень, хоча певною мірою й ґрунтується на них. Вона є передусім теоретичною дисципліною високого рівня узагальнень, оснований на всьому попередньому розвитку людської думки. Вчені-соціологи прагнуть показати науку як соціальне явище, подивитись на наукову діяльність як на своєрідне виробництво, розглянути, в якому історичному і логічному відношенні вона знаходиться з виробництвом матеріальних благ, які відносно складаються в

процесі духовного виробництва між людьми, які вимоги ставляться до системи освіти, виховання людини.

Одна з особливостей вивчення соціологічних проблем розвитку науки полягає в тому, що їх не можна розглядати відірвано від процесу розвитку **техніки**. Це явища однопорядкові, а соціологічні проблеми розвитку техніки і науки є, по суті справи, галузями єдиної теорії. Наука не може бути пізнана поза технікою, поза дослідженнями власних засобів її розвитку. Так само і техніка, будучи опредмеченою силою знання, може бути правильно пізнана лише у зв'язку з наукою. Якщо ж бути точним, то історично техніка є попередницею науки, логічно ж наука як розвинута система включає в себе техніку як підсистему.

Безпосередній зв'язок сучасної науки з технікою, матеріальним виробництвом є очевидним. Наука стає практичним перетворювачем світу, вона втручається сьогодні у всі галузі людської діяльності, стає безпосередньою продуктивною силою в сучасному суспільстві. Саме завдяки науці людство зможе контролювати народжуваність, переможе хвороби які залишило нам ХХ ст., продовжить тривалість життя людини. Досягнення науки будуть означати поступову перемогу людини над простором і часом; завдяки науковим досягненням стане можливим створювати нові умови існування, за яких життя наше буде ставати більш вільним і щасливим.

Нині у світі існують два підходи в оцінці наукових досягнень: **оптимістичний і песимістичний**. Але з якого б боку ми не підходили до оцінки науки - оптимістичного чи песимістичного, ясно одне - науці, більше ніж будь-якій сфері людської діяльності, належить визначати образ майбутнього людства.

Наука - багатогранне суспільне явище, її можна розглядати під різним кутом зору: вона виступає як сукупність знань про світ, основа світогляду, як форма суспільної свідомості, як форма відображення світу у свідомості, як елемент духовної культури, як засіб суспільно-практичного перетворення світу.

Наука не виникла раптово. Вихідною умовою її появи (або переднауки) була праця, ті аспекти духовної діяльності людини, які були тісно пов'язані з працею, постійно, найбезпосереднішим чином брали в ній участь. Це - інформаційно-пізнавальна та ідеально-конструктивна діяльність, тобто та сторона духовної діяльності, яка слугувала історичною попередницею і сферою розвитку науки, була переднаукою.

Доцільна діяльність (сама праця), знаряддя праці (техніка) і предмет праці (якщо це сирій матеріал, опосередкований людською діяльністю) є носіями, втіленням знань: наукових або донаукових. Останні характерні для всієї трудової діяльності у всіх її проявах. **Знання**, як елементарна форма науки та її елемент, історично народжувались у процесі трудової діяльності людини.

Під поняттям "**наука**", яка є основною категорією в соціології науки, треба мати на увазі всі наукові дисципліни, взяті в органічній єдності: суспільні, природничі, теоретичні, загальні, технічні. Причому ця цілісність системи науки розглядається у своєму найрозвинутішому вигляді. Поняття "наука" не можна зводити лише до системи знань, ототожнювати з наявними теоріями, математичними формулами, проектами, тобто з готовим науковим знанням. Знання не є ще наукою, оскільки людина, яка багато знає ще не є вченою. Лише створюючи нове знання, людина наближається і залучається до "Олімпу науки".

Знання - це продукт, сирій матеріал науки, який знову вводиться (втягується) в наукову діяльність, подібно продукту і сирому матеріалу матеріального виробництва. Тому знання можна розглядати як елемент науки, її невід'ємну частину. Однак зводити науку тільки до знання не можна.

Сутність науки полягає не в пізнаних вже істинах, а в пошуку їх, в експериментально-дослідницькій діяльності, спрямованій на пізнання і використання законів природи і суспільства. Наука - це не знання самі по собі, а діяльність суспільства щодо виробництва знань, тобто наукове виробництво.

Соціологія науки, як вже згадувалося, займається вивченням соціологічних аспектів **техніки**, аналізом зв'язків і взаємовідносин її з наукою. Проте соціологія науки не замикається лише на техніці, вона націлена і на людину, виступаючи в якості науки, зорієнтованої на особистість, на розвиток її інтелекту, культури мислення. Зв'язуючим ланцюгом між наукою і людиною виступає система освіти, виробниче навчання. Проте, структурні ланки системи "**наука - людина**" менш розвинуті, ніж структурні ланки системи "**наука - техніка**".

Ще одним важливим аспектом **предмета соціології науки** є аналіз **взаємодії науки і виробництва**. Йдеться про аналіз того, як взаємодіє з матеріальним виробництвом і технікою на різних етапах свого розвитку не "наука взагалі", а ті чи інші її структурні ланки.

Соціологія науки має своїм предметом і виявлення **взаємодії науки і суспільства**. Наука впливає на суспільство насамперед через свої технічні втілення. Техніка може розглядатися як в системі продуктивних сил, так і в більш ширшій - соціально-економічній системі. В першому випадку має місце технологічний аспект її розгляду, у другому - соціально-економічний.

Взаємодія техніки із соціальними інститутами має складний і неоднозначний характер. Техніка впливає на суспільство різними шляхами, в різних формах. Цей вплив може посилюватися або послаблюватися в залежності від соціально-економічних умов застосування техніки. Розвиток техніки зазнає великого впливу з боку економічних, політичних та інших інститутів суспільства, які можуть або стимулювати науково-технічний прогрес, або гальмувати його.

В аналізі "**механізму**" соціального впливу техніки **передусім виділяються три моменти**:

- 1) підвищення рівня продуктивності праці;
- 2) спеціалізація засобів праці;
- 3) міра заміщення технічними засобами трудових функцій людини.

Перший напрям соціального впливу техніки на людину можна охарактеризувати як опосередкований, оскільки підвищення продуктивності праці відбивається на соціальних інститутах через певні виробничі відносини. Другий і третій напрями характеризують безпосередній вплив техніки на людину в трудовому процесі і на зміст її праці.

Проте **вплив техніки на суспільство** відбувається в наш час не лише через сферу матеріального виробництва. Система освіти, мистецтва, культури, побуту значною мірою перетворюється під безпосереднім впливом "своїх" техніки. Техніка програмованого навчання, наприклад, обумовлює переворот в методах

викладання. Кіно, телебачення, радіо, магнітофон, грамзапис покликали до життя нові види мистецтва, форми дозвілля, здійснили глибокий вплив на всю людську культуру, зробивши її надбанням всіх. Техніка революціонує й умови побуту, впливає на світогляд людини, її психологію, інженерне мислення і т. д.

Наукові досягнення в галузі військової техніки безпосередньо впливають на світову політику. Наявність у ряді країн ядерної зброї, можливість застосування якої загрожувало існуванню всього людства на землі, вимагає особливої обережності у розв'язанні міжнародних та регіональних конфліктів.

Помітне місце в соціології науки займає проблема визначення **соціальних функцій науки**. Основними серед них є:

- вироблення і теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність;
- підвищення ефективності всіх видів діяльності соціальних суб'єктів, насамперед у сфері виробництва;
- прогнозування науково-технічного прогресу і його соціально-економічних наслідків, вияв перспективних проблем, що підлягають розв'язанню та ін.

Предметом соціології науки є також різного роду механізми і процеси, які забезпечують: інтеграцію індивідів або колективів, що беруть участь у виробництві знань, тобто формування наукових співтовариств, різні форми включення їх до системи матеріального виробництва, освіти і соціального управління; взаємодію науки з соціальними процесами; диференціацію та інтеграцію наукових дисциплін тощо.

Зміни, що відбулися в Україні після проголошення незалежності, реформування політичної й економічної системи суспільства, викликали до життя багато нових явищ, у тому числі і в науці, які здатні впливати як на зміну напряму конкретних досліджень, так і на формування теоретичних концепцій соціології науки. До них належать питання, пов'язані з економікою науки (перехід більшості наукових установ прикладного характеру на самофінансування), зміни організаційної будови наукових підрозділів (наприклад, орієнтація на розв'язання конкретних проблем), поява недержавних, приватних науково-дослідних підрозділів, демократизація управління (виборність керівництва, новий порядок атестації), гласність (зняття обмежень з даної тематики, доступність багатьох архівів та статистичних даних), без якої розвиток багатьох наукових, передусім соціальних дисциплін, у тому числі й соціології науки, було утруднено.

Основними напрямками соціологічного дослідження науки є:

- вивчення соціальних факторів інтенсифікації наукової діяльності;
- проблеми формування вченого і наукових колективів;
- забезпечення розвитку нових наукових напрямів у науці;
- соціальна структура наукових колективів;
- шляхи вдосконалення умов і організацій науково-дослідницької праці;
- соціальний статус наукового працівника і наукових дисциплін;
- мотивація наукової діяльності;
- професійна мобільність у науці;
- критерії оцінки наукової діяльності;
- співвідношення науки і культури.

Важливою проблемою є **управління наукою**, розвитком науково-технічного потенціалу. **Науково-технічний потенціал** - це сукупність засобів і можливостей для постановки і розв'язання наукових та науково-практичних проблем (у тому числі й нових) національного, регіонального і міжнародного значення. У зміст цього поняття входять такі показники:

- 1) чисельність вчених та інженерів у країні;
- 2) кількість та оснащеність дослідних інститутів;
- 3) виробництво наукових приладів, вимірювальних інструментів і спеціального обладнання;
- 4) мережа центрів наукової документації;
- 5) обсяг і чисельність національних наукових публікацій;
- 6) наукова термінологія (словники наукової термінології).

При визначенні поняття науково-технічного потенціалу необхідно враховувати такі важливі показники: рівень організації самої науки і рівень організації її взаємозв'язку з виробництвом, а також склад наукових кадрів, їх використання, час реалізації наукових ідей, розподіл фінансових витрат, співвідношення між витратами на науку і прибутком тощо.

Соціологія науки виявила, що в даний час наукова революція (її слід відрізнити від революції в науці, яка являє собою процес докорінної зміни уяв, що склалися в тій або іншій галузі знань) здійснюється в трьох основних напрямках:

- різко підвищується роль науки в суспільстві, її питома вага в суспільно-му виробництві;
- долаються перепони між наукою і виробництвом;
- зникають безодні, "білі плями" між галузями наукового знання.

Процес подолання "білих плям" у вищому ступені досить суперечливий. Зв'язуючі ланки виникають на основі подальшої диференціації знань, все більшого дроблення і без того роздріблених галузей наук. За даними **Д. Прайса**, спеціалізація в науці подвоюється приблизно кожні 10 років.

Зазначимо, що процес сучасної диференціації в науці зовсім інший, ніж той, який мав місце в минулому. Починаючи з античності диференціація означала деінтеграцію, вела до відокремлення від колись цілісного, синкретичного знання все нових галузей. Розвиток окремих наук можна було б зрівняти з радикальними проміннями, які все більше розходяться один від одного з віддаленням від центру.

Нині диференціація науки стає одним із основних шляхів до інтеграції науки. Кожна наука перекидає місток над безоднею "нічийних земель". Всі вони служать зв'язуючою ланкою між двома і більше науками.

Вивчення проблем управління наукою, критеріїв розвитку науково-технічного потенціалу, процесів диференціації та інтеграції в науці, типологізації наукових знань - це лише деякі напрями соціологічного дослідження науки як соціального інституту. Важливим напрямом соціологічного дослідження науки є проблема формування сучасного вченого і наукових колективів. Від її успішного розв'язання залежить підвищення соціальної ефективності науки взагалі.

Серед інших аспектів дослідження соціології науки визначаються такі, як етика науки; прогнозування наукових досліджень, винаходів; методи аналізу соціальних проблем науки; лідерство в науці, проблеми її комерціалізації тощо.

Характерною рисою нашого часу є посилення соціальної ролі науки, перетворення її у провідну сферу соціальної діяльності, у сферу виробництва наукових знань і методів раціональної зміни світу, посилюється взаємозв'язок науки і суспільства, науки та різних підсистем суспільства, що й зумовлює появу спеціальної галузі соціологічних знань - соціології науки.

Розвитку науки притаманний кумулятивний характер. Сучасна наука все глибше зв'язується зі всіма без винятку соціальними інститутами. Сьогодні в єдиній системі "наука - техніка - виробництво" науці належить провідна роль. Соціологія науки бачить майбутнє науки в подоланні жорстких меж між її окремими галузями, у зближенні змісту науки з іншими формами духовного освоєння світу.

6.6. Соціологія освіти

Соціологія освіти - галузь соціологічної науки, в межах якої вивчається освітній процес, механізм оволодіння людьми накопиченими наукою і соціальною практикою знаннями і узагальненим досвідом, передача цих знань через інститут освіти, його взаємодію із суспільством (виробництвом, соціальною стратифікацією, політикою, мораллю, ідеологією і т. д.).

Виникла соціологія освіти на початку ХХ ст. головним чином у зв'язку з концепціями соціальної стратифікації, розподілу праці, освіти, виховання і пізнання як соціального процесу (Л. Уорд, Е. Дюркгейм, М. Вебер, Дж. Дьюї та ін.). Інтерес до соціології освіти в індустріально розвинених країнах різко зріс в 60-70-і рр. у зв'язку із відставанням систем освіти, що склались, від нових вимог науково-технічної революції і на фоні масових виступів студентів і інтелігенції західних країн за демократизацію вищої і середньої школи. Ситуація, визначена американським соціологом Ф. Кумбсом як "криза освіти", викликала до життя багаточисельні дослідження доступності різних ступенів освіти, взаємовідносин учнівської молоді з педагогічним колективом, становища в системі суспільних відносин, інтересів і очікувань. Почалось широке вивчення ролі освіти як чинника "вирівнювання життєвих шансів"; каналу соціальної мобільності. Велика увага надається аналізу впливу соціального становища учня на його успіхи в системі освіти, зв'язку освіти і соціальної стратифікації (Н. Гросс, У. Бруокер, Р. Будон, Р. Коллінс), її взаємовідносини з процесами в економіці і політиці (П. Бурд'є, М. Ханнан).

В радянський період на початку 60-х праці з соціології освіти фактично відсутні. Але в наступні п'ять років їх чисельність різко збільшується. Однак, з 70-х до кінця 80-х рр. число праць стабілізується. Приблизно за кожні п'ять років в цей час з'являється від 180 до 200 публікацій, з проблем освіти захищаються десятки кандидатських і докторських дисертацій.

Об'єктами досліджень в соціології освіти ставали учні і студенти. Помітний інтерес проявляється до загальних досліджень системи освіти як соціального інституту. Особлива роль надається вивченню ціннісних орієнтацій і, зокрема, вивченню професійних орієнтацій молоді. У 80-і рр. зросла увага до

соціальних проблем безперервної освіти, ефективності різних форм перепідготовки і підвищення кваліфікації працівників. В російській і вітчизняній соціології освіти її різні аспекти представлені в працях В. І. Астахової (освіта як фактор формування соціальної структури і соціальних переміщень, вплив освіти на виробничу діяльність), Н. А. Аїтова, В. М. Димова, Л. Н. Когана, М. Х. Тітми, В. А. Нечасва, В. Г. Харчевої, В. Т. Лісовського, Ф. Е. Шереж, Л. М. Герасіної (роль системи освіти у професійному самовизначенні молоді, формування студентства і його соціального обличчя), І. В. Бестужева-Лади, Ф. Р. Філіпова, В. Н. Шубкіна, Ю. А. Чернецького (соціальні функції освіти, освіта і життєві шанси молоді, підвищення якості освіти) та ін.

До свого виокремлення в самостійну соціологічну дисципліну соціологія освіти розвивалася в межах соціології культури, концептуально вона нерозривно пов'язана із філософією освіти і соціологією культури (освіта є частиною культури), а у своїй практичній спрямованості - із соціологією виховання, педагогічною соціологією, соціальною психологією і соціальною педагогікою. Соціологія освіти, на відміну від загальної, спеціальної і соціальної педагогіки, вивчає не лише специфіку освітнього процесу, але й певну сукупність взаємозв'язків системи освіти з іншими соціальними системами суспільства, його соціальними інститутами, зв'язок освіти з іншими процесами, вплив освіти на вдосконалення соціальної структури і розвиток соціальних відносин, на ефективність трудової та інших видів соціальної діяльності. Якщо загальна і спеціальна педагогіка визначає зміст освіти, її організаційну основу, то соціологія освіти вивчає ефективність діяльності відповідних соціальних інститутів по формуванню у людей науково-практичного світогляду в результаті підвищення їх загальноосвітньої підготовки. Якщо педагогіка вивчає людину в процесі навчання, то соціологія освіти вивчає її в інтроспективі і перспективі, в процесі включеності її у всі сфери соціальної діяльності і форми суспільних відносин у зв'язку із одержанням певної освіти, виявляє, як змінюються соціальні ролі людини в залежності від рівня освітньої підготовки.

В предмет досліджень соціології освіти входять:

- проблеми соціального пізнання і соціального виховання, функцій і розвитку системи освіти, освітньої політики;
- стан і динаміка соціально-культурних процесів у сфері освіти;
- закони, принципи, механізми, технології навчання соціокультурної дійсності;
- проблеми життєвого самовизначення, самореалізації і самоутвердження учнівської та студентської молоді;
- проблеми вибору учнівської молоддю моральних та інших цінностей життя, визначення свого місця в ньому, свого власного призначення;
- пошук джерел розкриття пізнавальних можливостей особистості, її виховання і навчання в реальних умовах життя людей, більш вдосконалених способів розкриття закладених в учнях здібностей;
- взаємодія системи освіти з іншими сферами суспільного життя, процеси, що виникають під час такої взаємодії, вплив освіти на цілісний, гармонійний розвиток соціального суб'єкта та його підготовленість до включення у діяльність, що становить суспільне буття.

За своєю *структурою* соціологія освіти поділяється на:

● **теоретичну соціологію освіти**, яка займається розробкою теоретично-методологічних проблем реформування освіти, виявом соціально-культурних факторів пізнання і виховання, взаємообумовленістю соціальних і духовних процесів в освіті, ролі в ній традицій і інноваційної діяльності, взаємодії державної соціальної політики і громадянського суспільства у справі виховання підрастаючого покоління, співвідношенням філософського, наукового, релігійного та інших видів знання, розробкою моделі освіти на ближчу і подальшу перспективу, визначенням шляхів оптимізації освітньої системи у відповідності із загальною соціальною стратегією та тактикою;

● **прикладну (емпіричну) соціологію освіти**, завданнями якої головним чином є діагностика соціально-педагогічної ефективності різних типів і стилів життя, традицій культури, форм соціального спілкування і взаємодії соціальних груп (дітей, батьків, вчителів, ровесників, друзів, членів дворових компаній і т. д.);

● **експериментальну прикладну соціологію освіти**, яка виступає зазвичай у нерозривному зв'язку із соціальною педагогікою і спрямована на розробку нових соціально-педагогічних, соціально-культурних центрів; форм і методів виховної роботи: адаптації, реабілітації, педагогічної корекції, соціалізації, ресоціалізації, соціальної допомоги, соціальної роботи на вулицях і дитячих майданчиках, гуманізації соціального середовища.

У відповідності з проблемно-тематичним змістом предмету соціології освіти можна визначити такі її **основні функції**:

● **теоретично-пізнавальна**, яка спрямована на відкриття нових закономірностей соціально-культурних процесів в освіті, розробку нових теорій і парадигмальних підходів до вивчення освіти;

● **інформаційна**, яка спрямована на відкриття нових соціальних фактів;

● **прогностична**, яка передбачає розробку соціальних прогнозів в галузі розвитку освіти на основі теоретико-методологічного аналізу одержаних соціальних фактів, впливу на них змін, що відбуваються в самому суспільстві;

● **реформування освіти**, створення її нових соціальних моделей, адекватних основам організації життя громадянського суспільства, ринковим відносинам.

Методологічною основою соціології освіти є: 1) **концепція єдності** процесів пізнання, навчання і виховання як видів соціально-культурної діяльності і 2) **теорія соціалізації**, тобто включення індивіда в той або інший соціально-культурний простір життєдіяльності.

В соціології освіти напрацьовані певні **принципи пізнання** освітніх процесів. *Серед них*:

1. Обумовленість освіти станом розвитку культури праці, суспільних відносин, станом науки, виробництва, політики, сфери побуту, дозвільної та іншої соціокультурної діяльності.

2. Відносна самостійність внутрішньої соціокультурної організації освіти як системи та її вплив на соціальний процес.

3. Закони поширення сфери дії освіти і опанування галуздей культурної діяльності; зростання ролі навчання та освіти у розвитку продуктивних сил та соціальних відносин.

4. Закономірності розподілу характеристик серед різних соціальних груп, пов'язаних з рівнем освіти, особливостями орієнтацій на її певні різновиди та динаміку опанування.

5. Закон побудови взаємовідносин між навчанням, вихованням та пізнанням, визначений насамперед соціальною спрямованістю освіти.

6. Закономірності саморегуляції та управління у навчальній діяльності та галузі освіти в цілому, у функціонуванні соціальних інститутів освіти.

Ключовими поняттями соціології освіти є: *освіта, система освіти, освітня діяльність, навчання, виховання, пізнання, соціальні функції освіти, освіта як соціокультурний інститут, самоосвіта, безперервна освіта, загальна освіта, професійна освіта, вища освіта, гуманізація освіти, демократизація освіти, соціальні вимоги до освіти, соціальні принципи освіти, функції освіти, ефективність освіти.*

Основними *концептуальними підходами* до соціологічного аналізу освіти є:

● **функціональний підхід** (Дюркгейм, Парсонс, Кларк, Хері), згідно з яким надається особливе значення позитивній функції освіти. Дюркгейм, наприклад, підкреслював, що головна функція освіти - передавати цінності пануючої культури, але у зв'язку з тим, що культурні цілі та цінності різних суспільств (і навіть всередині одного суспільства) суттєво різняться, у змісті освіти також мають місце глибокі відмінності. Виховання молоді у дусі конформізму (визнання культурних цінностей та ідеалів, що склалися в суспільстві) допомагає підтримувати існуючий соціальний порядок. Водночас освіта сприяє соціальним змінам, зумовленим втіленням нових технологій та науковою персеціною існуючого знання.

У межах зазначеної теорії освіта постає як засіб **соціального контролю**: знання подаються на основі стандартизованих підручників, виховання також чітко організоване. Таким чином, освіта разом з релігією, сім'єю та законодавством є одним з інститутів, що сприяє підтримці стабільності суспільства. Водночас освіта діє і як фільтруючий механізм, значно впливає на всі засоби діяльності людини. Завдяки напряму та рівню професійного вибору, освіта сприяє поділу людей в суспільстві згідно з їх здібностями і досягненнями, створює рівні можливості щодо мобільності, сприяє розвитку демократії, захищає права соціальних та національних меншин.

● **Теорія людського капіталу** (Хелсі, Флауд, Джастер, Андерсон) побудована на іншому підході до освіти. Згідно з нею освіта не є продуктом негайної віддачі, це швидше - капіталовкладення у майбутню людину, яке згодом принесе прибутки. Виходячи з цього соціологами пояснюються рішення певного соціального статусу дорослих громадян, що зумовлене кількістю і типом капіталовкладень, витрачених у процесі їхньої освіти. Теорія людського капіталу, безумовно, має раціональне зерно, коли стверджує, що витрачені у минулому зусилля обов'язково будуть нагороджені у майбутньому, що існує зв'язок між капіталовкладеннями та винагородами.

Прихильники **теорії конфлікту** (радикальної теорії) та **неомарксистів** (Колінз, Боулз, Гінтіс, Іаліх) вважають, що між різними соціальними угрупованнями виникають конфлікти з приводу змісту освіти. Вони наполягають, що саму освіту можна розглядати як втілення різних групових конфліктів, бо

вона сприяє експлуатації та пригніченню верств, які знаходяться у менш сприятливих умовах. Процес поширення системи освіти у розвинених країнах вони пов'язують не тільки з потребою у кваліфікованих фахівцях, а й з боротьбою різних "статусевих груп" за оволодіння багатством, владою, престижем і привілеями.

На думку **Н. Смелзера**, лише поєднавши раціональні елементи названих та інших (діяльнісного, аксіологічного, феноменологічного, екзистенціального) підходів можна сформулювати теорію, яка б всебічно і реалістично пояснила складний процес освіти.

Розглядаючи освіту як соціокультурний елемент, як частину культури відповідного суспільства, як результат соціокультурної взаємодії людей, що проявляється у формі пізнання і його кінцевих результатів (знань, досвіду, вмінь і навичок), соціологія визначає такі **соціальні функції освіти**:

- трансляція культури, знань і навичок;
- наслідування соціального досвіду і в цілому духовної спадкоємності поколінь;
- соціалізація особи та окремих верств населення;
- регуляція соціально-класового балансу суспільства;
- інтеграція з наукою та виробництвом;
- опосередкований вплив на політичні та соціальні процеси тощо.

Вітчизняними соціологами (**В. І. Астахова, Л. М. Герасіна, Ю. А. Чернецький, Л. Й. Гуменюк** та ін.) зроблена спроба визначити систему **соціальних принципів**, на яких побудовані освітянські системи сучасності. Серед них:

- Принцип **загальності освіти**, або демократизації школи визначає доступність освіти для будь-яких соціальних та етнічних верств населення.
- Принцип **безперервності освіти** демонструє наслідування, вертикальний та горизонтальний зв'язки між всіма ступеннями у навчанні, стимулює процеси підвищення кваліфікації та відновлення освіти. Він безпосередньо пов'язаний з принципом спадкоємництва в освіті, що опановує її наскрізний та інтегрований характер.
- Принцип **освіти широкого профілю** тягнє до гуманітарного змісту навчання, його фундаменталізації та багатопрофільності.
- Принцип **поєднання навчання з вихованням** посилює гуманістичну компоненту освіти, відбиває координацію дій через школу всіх навчальних, виховних, культурних, комунікаційних та інших соціальних інститутів у їх впливі на особу.
- Принцип **інтенсифікації нагромадження знання** вимагає від сучасної системи освіти переробки наукової, економічної та соціально-політичної інформації, її ретельного відбору відповідно до потреб навчання, отже, й певної структурної мобільності та механізмів внутрішнього самооновлення.
- Принцип **полікультурності освіти** відбиває певні аспекти побудови плюралістично інтегрованих освітніх систем у етнічно неоднорідних суспільствах.
- Принцип **інституційної рефлексії** означає здатність системи освіти до соціальної та змістової адаптації під впливом науково-технічного та соціального прогресу.
- Принцип **випереджуючого розвитку освіти** закладається у порівнянні з динамікою соціального руху, він гостро відстоюється сучасною соціологією як провідний фактор соціогенезу освіти.

● Принцип **інноваційності в освіті** сучасна наука вважає за доцільне сполучити з принципами зваженого консерватизму в освітянській політиці для збереження інституційної цілісності та цінносних надбань в освіті.

● Принцип **елітарності** набуває нового змісту, що пов'язане як з якісним відбором учнів за рівнем їх здібностей і таланту, так і з диверсифікацією формалізованих інститутів, що становлять структуру системи освіти.

● Принцип **формування "вільного освітнього середовища"** закладає поширення демократичних можливостей вибору форм, засобів, рівнів та напрямів у навчанні.

Разом з тим, сучасні соціологи (**А. Печчеї, Ф. Кумбас** та ін.) звертають увагу на перебіг в останній чверті ХХ ст. **глобальної кризи освіти** і прагнуть виявити основні шляхи її подолання. Вказується, зокрема, на такі ознаки цієї кризи: зростання "*функціональної неосвіченості*", зростання розриву між освітою та культурою, відставання освіти від науки, збереження дисфункцій сучасних освітянських систем, послаблення впливу освіти на соціалізацію молоді та ін. Слід відмітити, що й Україна не запобігла освітянській кризі, наслідуючи як набутки й досягнення, так й невирішені проблеми й суперечності радянської системи навчання і виховання.

Освітянська криза у нашій державі була зумовлена не тільки глобальними, а й деякими національними факторами:

- крахом головних принципів та догм радянської освіти, спричинений падінням минулої політико-ідеологічної системи;
- одержавленням та бюрократизацією освітянської системи;
- викривленням цілеспрямованості та соціальних функцій школи;
- залишковим принципом фінансування освіти і культури;
- відсутністю нових моделей освіти, наукової та формальної альтернативи;
- соціальним та етичним розривом між викладацьким корпусом, студентами та учнями;
- зниженням соціального престижу освіченості й інтелекту у кризовому соціумі, яким залишається українське суспільство.

Спроби подолання глибокої кризи освіти в нашій державі сконцентровані у Державній національній програмі "Україна ХХІ століття: стратегія освіти" (1993 р.), що визначила інноваційні цілі, напрями й антикризові завдання реформи національної освіти на найближче десятиріччя. Цей комплекс дій та заходів концептуально відповідає світовій практиці, що понад 10-15 років впроваджує реформацію освітянських систем, як найважливіший засіб подолання глобальної кризи: міжнародні проекти "Освіта для 2000 року" (ФРН); "Освіта американців для ХХІ сторіччя" та "Нація у небезпеці" (США); "Освіта майбутнього" (Франція); "Модель освіти для ХХІ ст." (Японія) та ін.

Серед загальних тенденцій, що характеризують вихід освіти із кризи, спеціалісти називають такі:

1. Демократизація всієї змістовної системи навчання і виховання та інституційної структури освіти шляхом залучення до загальнолюдських цінностей та дійсна реалізація прав особистості.
2. Структурна реформація: демонополізація та роздержавлення монопольних систем освіти; формування альтернативного (позабюджетного) сектора та

передумов "вільного освітянського середовища"; диверсифікація (вертикальна та горизонтальна) освітніх систем.

3. Прагнення змістовно оновити освіту підвищенням фундаменталізації, гуманізації та гуманітаризації, посиленням екологічного й психологічного компонента в освіті, впровадженням комплексної інформації.

4. Використання провідних, найновітніших технологій навчання, що насамперед розвивають методологію пізнання, саморефлексію та мотивують подалше і поглиблене навчання.

5. Інтеграція та глобалізація освіти як на національному, так і на світовому рівні. Збільшується міжнародна освітня мобільність, йдеться про сумісність різних форм і систем навчання, що гарантує, з одного боку, його спадкосмість, а з другого - найефективніші комплексні рішення інформаційно-методичного забезпечення.

6. Нарешті, провідною ідеєю реформ освіти є її розвиток за принципом безперервності, створення єдиної системи неперервної освіти, що становитиме органічний комплекс державних і громадських (приватних) освітніх установ, який забезпечить організаційну єдність додержання змістових стандартів в освіті, буде здатний відтворювати інтелектуальний потенціал та духовність суспільства у всьому розмаїтті громадських потреб.

Спеціалісти вважають, що в сучасній Україні реалізація наведених провідних тенденцій поки що гальмується дією визначальних об'єктивних і суб'єктивних факторів:

- катастрофічне матеріальне та фінансове становище освітніх установ на фоні загальної соціальної кризи в державі;
- втрачання інтелектуалів та загальної якості кадрового потенціалу викладацького корпусу української освіти, спричинене дією розбійницьких законів ринку епохи "початкового нагромадження капіталу";
- нерозвиненість соціологічних механізмів та правового забезпечення самостійності, ініціативи й експериментування в освіті;
- слабкість альтернативного сектора освіти як в організаційних формах та стабільності, так і (у більшості випадків) в якості набуття державних освітніх стандартів;
- відсутність у навчальних закладів свободи, необхідної для реалізації власних моделей підготовки фахівців, систем оплати праці тощо.

За подоланням цих проблем - майбутнє освіти в Україні. Необхідно сприйняти реформу освіти як складну соціокультурну дію, що вимагає впровадження особливої політики, державної та громадської підтримки, програмування новачій, соціальних проєктів, експериментів у цілому комплексі безпосередніх соціальних дій.

Для формування зрілого суспільства, до якого ми прагнемо, потрібний високий економічний і освітній потенціал. Хоча ми й говоримо про наш освітній потенціал, він нижчий, ніж у високорозвинених країнах. Приміром, у них середні терміни навчання становлять 18-20 років, а в нас - 14, а можливо, і 13 років. (День, 31.XII.98). А головне, у нас немає системи цінностей, відповідної суспільству зрілого капіталізму.

Отже, вітчизняна соціологія разом із освітянськими спеціалістами покликана шукати і розробляти оптимальні моделі структури освіти в масштабах не лише країни, а й регіонів, міст і т. п. Відсутність на місцях науковорозробле-

них освітянських структур призводить до того, що в одних сферах через надмірність високоосвічених працівників відбувається девальвація освіти (наприклад, інженерної) як соціальної якості людини, а в інших, навпаки, через дефіцит спеціалістів спостерігається незадоволеність функціонуванням освітньої системи. В масштабі регіонів і міст визначальне значення має структура виробничого комплексу, їх матеріально-речова і соціальна база. Нині, наприклад, є очевидною зайвість, скажімо, у м. Тернополі, відносно невеликому місті, функціонування шести вищих навчальних закладів, випускники яких з року в рік поповнюють армію безробітних або працюють не за спеціальністю. Або ж наявність в стінах державного університету "Львівська політехніка" понад двадцять тисяч студентів, яких після одержання диплому майже нікуди не розподіляють.

Вважається, що неможливо раз і назавжди створити постійно діючу ефективну систему освіти. Вона має безперервно вдосконалюватися, розвиватися, змінюватися під впливом вимог часу. А все це неможливо забезпечити без належного соціологічного аналізу, в тому числі без розробки соціальних проєктів розвитку освіти і діагностики негативних явищ, які гальмують процес поступу освіти. Це завдання повинно розв'язуватися диференційовано **соціологією загальноосвітньої школи, соціологією професійної школи і соціологією вищої школи**, але висновки і рекомендації, тенденції і закономірності повинні все ж таки зводитися до єдиного соціального знаменника: визначення перспектив розвитку цілісної системи безперервної освіти.

6.7. Соціологія сім'ї

Соціологія сім'ї - це спеціальна соціологічна теорія, галузь соціології, яка вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї, шлюбно-сімейних відносин у конкретних культурних та соціально-економічних умовах.

На відміну від інших галузей соціології, соціологія сім'ї розвивалась в останні роки досить успішно. Найбільш відомими спеціалістами в галузі соціології сім'ї на Заході є І. Най, Дж. Хілл (США), Ф. Мішель (Франція), З. Тшипка (Польща), Л. Чех-Сомбаті (Угорщина), А. Г. Харчев, М. С. Мацковський, І. В. Бестужев-Лада (Росія) та ін. Українськими соціологами (Л. Р. Аза, Н. В. Лавришенко, М. Й. Боришевський, С. О. Войтович, І. С. Дьоміна, В. М. Піча, Г. О. Ковтун, В. Ф. Рибаченко, Б. О. Татенко, В. І. Зацепін, Л. М. Бучинська, О. Д. Цимбалюк, Ю. М. Якубова та ін.), вивчається ряд важливих проблем, пов'язаних із репродуктивною поведінкою сім'ї, поєднанням професійних і сімейних ролей працюючих жінок, розподілом влади та обов'язків у сім'ї тощо.

Найважливішими **об'єктами** вивчення соціології сім'ї є шлюб і сім'я. **Шлюб** - це соціальна форма відносин між чоловіком і жінкою, яка історично змінюється. Через шлюб суспільство впорядковує і санкціонує їх статеве життя, встановлює подружні і батьківські права й обов'язки. При оформленні шлюбу практикується укладання **шлюбного контракту**. За процедурою шлюбної церемонії шлюби поділяються на громадський і церковний. На фоні загального зростання соціальної напруги у нас поширюються такі феномени шлюбно-сімейних відносин, як *фіктивний шлюб, фіктивне розлучення, конкубінат* та ін.

Залежно від форми шлюбу виділяють: **моногамію і полігамію**, яка, у свою чергу, існує у формі **полігамії** (шлюб між одним чоловіком і кількома жінками),

або **поліандрії** (шлюб однієї жінки з кількома чоловіками). Крім того, відрізняють шлюби **ендогамні** (укладаються в межах власної, але більш широкої спільності) і **екзогамні** (в силу необхідності змушені укласти шлюб з партнером, який належить до інших груп).

Сім'я є більш складною системою відносин, ніж шлюб, оскільки вона, як правило, об'єднує не тільки подружжя, але й їх дітей, а також інших родичів та близьких. Крім того, сім'я виступає як соціальна клітина суспільства, є дуже близькою до "оригіналу" моделі всього суспільства, в якому вона функціонує.

У зв'язку з тим, що сім'я, як зазначалось, є об'єктом вивчення різноманітних наук, у літературі існують різні її визначення. Не претендуючи на абсолютну точність і вичерпну достатність, за основу можна прийняти визначення, за яким *сім'я - це суспільний інститут (з точки зору суспільного санкціонування шлюбно-сімейних відносин) і водночас мала соціальна група, що має історично означену організацію, члени якої пов'язані шлюбними або родинними відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю, соціальна необхідність якої зумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення.*

Щодо **типів сім'ї**, то найбільш поширеною є **проста**, або **нуклеарна сім'я** (від лат. nucleus - ядро). Вперше така назва вжита в 1949 р. американським соціологом **Ж. П. Мурдоком**. Така сім'я складається з подружжя та дітей, які не перебувають у шлюбі. При одруженні дітей утворюється інший тип сім'ї - **розширена** або **складна сім'я**. Вона включає три і більше поколінь або дві і більше нуклеарних сімей, які проживають разом і ведуть спільне господарство. Залежно від наявності в сім'ї батьків виділяють **повну** сім'ю (коли є обидва члени подружжя) і **неповну**, де один із батьків відсутній. Отже, тип сім'ї визначається станом родинних зв'язків.

Досліджуючи шлюбно-сімейні відносини, соціологія сім'ї використовує такі категорії: *умови та спосіб життя, структура сім'ї, її функції, спосіб мислення (сімейна ідеологія), етапи життєвого циклу сім'ї.*

Умови життя сім'ї - це сукупність факторів макросередовища (загальні соціальні умови) і мікросередовища (найближче соціальне оточення).

Фактори мікросередовища впливають на умови життєдіяльності сім'ї у межах її домогосподарства. Тип останнього визначається через такі характеристики:

- склад і родина (кревна) структура сім'ї;
- характеристика помешкання (розмір площі, кількість кімнат, наявність побутових зручностей тощо);
- предмети побутового та культурного призначення, присадибної ділянки.

Під **структурою сім'ї** розуміється сукупність відносин між її членами, включаючи, крім родинних, систему духовних, моральних відносин, у тому числі відносин влади, авторитету та ін. Виділяють так звану авторитарну структуру і у зв'язку з цим **авторитарні сім'ї**, які характеризуються жорстким підкоренням дружини - чоловікові, а дітей - батькам. **Демократичні сім'ї** засновані на розподілі ролей згідно не з традиціями, а з особистісними якостями і здібностями подружжя, на рівній участі кожного з них у прийнятті рішень, добровільному розподілі обов'язків у вихованні дітей тощо. Важливу роль у сучас-

них сімейно-шлюбних відносинах відіграють правові відносини, які регламентують закріплені в юридичних нормах взаємні права й обов'язки подружжя, батьків і дітей один до одного.

Важливим зрізом структури сім'ї є **структура комунікації**, при вивченні якої найбільш вагомим вважається встановлення міжособистісних каналів комунікації і характеру їх функціонування. Структура комунікації суттєво впливає на всі сторони функціонування сім'ї, оскільки характер питань, що обговорюються, культура та інтенсивність духовного спілкування між подружжям як на стадії формування сім'ї, так і на більш пізніх етапах сімейно-шлюбних відносин багато в чому впливають на згуртованість сімейної групи і задоволеність шлюбом, а адекватна структура комунікацій між батьками і дітьми є важливою передумовою успішного виконання сім'єю її виховних функцій.

Існує також **рольова структура сім'ї**. Вона пов'язана з виконанням кожним членом сім'ї певних ролей, а також із системою їх рольових сподівань. Така структура характеризує систему взаємодій і відносин членів сім'ї відповідно до традицій та звичаїв, що існують у суспільстві в цілому, найближчому соціальному оточенні і закріплених в особистісному досвіді членів сім'ї.

Можна виділити **чотири основні ролі індивіда - члена сім'ї**: щодо суспільства в цілому (роль члена суспільства), виробничої діяльності індивіда (роль виробника), за його неформальними контактами з друзями, знайомими, сусідами (роль товариша) і з родичами (сімейна роль). У вивченні сімейно-шлюбних відносин доцільно конкретизувати роль членів сім'ї і розглядати їх зв'язок з іншими, позасімейними ролями.

Соціологія сім'ї та шлюбу вивчає досить широке і різноманітне коло питань:

- типи соціальних відносин, характерні для сім'ї;
- фактори, що визначають чисельність і структуру сімейної спільності;
- зв'язок сім'ї з іншими соціальними спільностями та сферами соціального життя;
- суспільні функції сім'ї, її структуру та особливості як соціального інституту, психологічної групи;
- мотивацію шлюбів і розлучень, а також соціальні та психологічні фактори, які сприяють плануванню сімейного життя, виникненню та подоланню внутрішньосімейних конфліктів;
- інтеграцію та дезінтеграцію сім'ї;
- історичні типи та форми шлюбно-сімейних відносин, тенденції та перспективи їх розвитку;
- умови життя сім'ї та ін.

Як основні соціологічні підходи до дослідження сім'ї виступають соціальний інститут і мала соціальна група. Ці підходи з'являються у специфічному баченні предмета дослідження і виборі понять.

Сім'ю як соціальний інститут ми аналізуємо тоді, коли особливо важливо з'ясувати, наскільки спосіб життя сім'ї, її функціонування в певних межах відповідають чи не відповідають тим чи іншим сучасним потребам суспільства. Модель соціального інституту дуже важлива для прогнозування майбутніх змін сім'ї.

При розгляді сім'ї як соціального інституту вивчаються:

- суспільна свідомість у сфері шлюбно-сімейних відносин, узагальненні характеристики сімейної поведінки груп населення в різних економічних і культурних умовах, вплив суспільних, потреб та характер відносин та спосіб життя сім'ї;
- причини та наслідки недостатньо високої ефективності функціонування інституту сім'ї в тих чи інших умовах;
- соціальний механізм зміцнення сімейних норм і цінностей;
- ефективність реалізації інститутом сім'ї своїх основних функцій в різних ідеологічних, політичних, соціально-економічних і культурних умовах;
- співвідношення зразкових сімейних норм і цінностей, а також реальної поведінки членів сім'ї тощо.

При аналізі сім'ї як малої соціальної групи доцільно виділяти три основних типи характеристик:

• Характеристики групи в цілому: цілі та завдання сімейної групи, склад і структура сім'ї, соціально-демографічний склад сім'ї, групова згуртованість, групова діяльність і характер групової взаємодії сімейної групи, структура влади, комунікації в сім'ї тощо.

• Характеристики зв'язків і відносин сімейної групи з більш широкими суспільними системами в межах соціальної структури суспільства. Тут насамперед слід виділити функції сім'ї щодо суспільства.

• Цілі, завдання і функції стосовно до індивіда, групова регуляція поведінки та взаємодії індивідів у сім'ї, груповий контроль, групові санкції тощо, сімейні цінності, норми та зразки поведінки, включення індивіда в сім'ю, його задоволеність перебуванням у сім'ї, її функціональними вимогами та ін.

Як у вітчизняній, так і в зарубіжній соціологічній літературі відсутня єдина типологія функцій сім'ї. Залежно від сфер життєдіяльності можна виділити **основні суспільні та індивідуальні функції сучасної сім'ї** (див. рис. 9).

Сім'я проходить ряд етапів, послідовність яких складається у сімейний, або **життєвий цикл сім'ї**. Виділяється різна кількість фаз цього циклу:

- утворення сім'ї - вступ у перший шлюб;
- початок дітонародження - народження першої дитини;
- завершення дітонародження - народження останньої дитини;
- "порожнє гніздо" - вступ у шлюб і виділення із сім'ї останньої дитини;
- припинення існування сім'ї - смерть одного із подружжя.

Сучасні тенденції в розвитку сім'ї характеризуються такими соціальними особливостями:

• Шлюб, який є основою сім'ї, стає рівноправним, добровільним, вільним від примусу, матеріальних розрахунків, втручання або тиску третіх осіб, союзом жінки і чоловіка.

• Додержання принципу егалітарності на противагу патріархальності, чоловічої авторитарності, які не обмежують права і гідність чоловіка та жінки, забезпечують кожному з них рівні можливості професійного та духовного зростання.

• Нині створюються реальні передумови для подолання суперечностей між коханням і обов'язком, індивідуальним та суспільним інтересом в інтимному житті людини.

• Суспільна цінність сім'ї все більше визнається її роллю в примноженні і передаванні в спадковість приватної власності, організації виробництва (у фермерів і ремісників), організації споживання і побуту тощо.

Сфера сімейної діяльності	Суспільні функції	Індивідуальні функції
Репродуктивна	Біологічне відтворення	Прагнення мати дітей
Виховна	Соціалізація молодого покоління. Підтримка культурної безперервності суспільства	Задоволення потреби в батьківстві, контактах з дітьми, їх виховання, самореалізації в дітях
Господарсько-побутова	Підтримка фізичного здоров'я членів суспільства, догляд за дітьми	Одержання господарсько-побутових послуг одним членом сім'ї від інших
Економічна	Економічна підтримка неповнолітніх і непрацездатних членів	Одержання матеріальних засобів одними членами сім'ї від інших (у випадку непрацездатності або в обмін за послуги)
Сфера первісного соціального контролю	Моральна регламентація поведінки членів сім'ї в різних сферах життєдіяльності, а також відповідальність і зобов'язання у відносинах між подружжям, батьками і дітьми, представниками старшого і середнього покоління	Формування і підтримка правових і моральних санкцій за негативну поведінку і порушення моральних норм взаємовідносин між членами сім'ї
Сфера духовного спілкування	Розвиток особистості членів сім'ї	Духовне взаємозбагачення членів сім'ї. Зміцнення дружніх основ шлюбного союзу
Соціально-статусна	Надання певного соціального статусу членам сім'ї. Відтворення соціальної структури	Задоволення потреб у соціальному просуванні
Дозвільна	Організація раціонального дозвілля. Соціальний контроль у сфері дозвілля	Задоволення потреб у сумісному проведенні дозвілля, взаємозбагачення дозвільних інтересів
Емоційна	Емоційна стабілізація індивідів та їх психологічна терапія	Одержання індивідами психічного захисту, емоційна підтримка в сім'ї. Задоволення потреб у особистісному щасті і любові
Сексуальна	Сексуальний контроль	Задоволення сексуальних потреб

Рис. 9. Суспільні та індивідуальні функції сім'ї

До специфічних обставин, в яких формуються, живе, функціонує сім'я, належать: місце проживання (регіон, вид поселення); соціально-класова та етнічна належність; матеріальне становище; рівень освіти і культури членів сім'ї; традиції, цінності, на які орієнтуються у своїх життєвих планах і прагненнях члени сім'ї; стартова позиція, тобто та моральна й економічна база, на якій будується кожна сім'я і від якої багато в чому залежить її здатність до консолідації, згуртування, інтеграції.

В Україні налічується понад 17 млн. сімей, з яких понад 11,2 млн. - в міських поселеннях і 5,8 млн. - в сільській місцевості. Кількість сімей зростає швидше чисельності населення, що відбиває тенденцію до відокремлення молодих сімей і скорочення її величини як серед міського, так і сільського населення. Частка сімей з однією дитиною становить 30,4%, з двома - 49,3%, з трьома - 7,4%, багатодітних - 2,9%, бездітних - 10%.

Нині в Україні переважають прості сім'ї, які у своєму складі мають подружжя з дітьми (будь-якого віку) або без них. На сім'ї такого типу припадає майже 75%. А от сім'ї, які складаються з двох і більше подружніх пар, становлять лише 4,8%. Це в основному сім'ї, в яких діти, що одружились, живуть разом з батьками. Значна категорія сімей, у складі яких немає подружньої пари.

Процеси етнічної асиміляції приводять до утворення етнічно змішаних сімей, які об'єднують осіб різних національностей. У міських поселеннях, де більше можливостей міжнаціонального спілкування, частка їх майже у три рази більша, ніж на селі.

В 90-х рр. в Україні розширилась тематика наукових досліджень сім'ї. Цьому в значній мірі сприяли створення у 1990 р. перший в країні приватний науково-дослідний інститут "Проблеми людини" і Центр досліджень сім'ї та жінок, що функціонує з 1995 р. при Українському інституті соціальних досліджень. Основними напрямками досліджень визначені такі:

- етноправові особливості розвитку сім'ї у багатонаціональній державі;
- економіка та здоров'я сім'ї;
- реалізація виховної функції сім'ї;
- соціально-демократичний портрет студентської сім'ї;
- соціальні орієнтації сімейної молоді;
- сім'я та шлюб очима молоді та ін.

Перебуваючи у тісному взаємозв'язку із соціальним організмом, будучи його невід'ємною частиною, сім'я неминує реагує на будь-які позитивні й негативні зміни у всій соціальній системі, підпадаючи під її вплив. Водночас вона сама впливає на її функціонування і розвиток. Спад виробництва, інфляція, безробіття, невпевненість у завтрашньому дні, що стали прикметами нашого життя, сприяють виникненню деяких негативних моментів у функціонуванні і розвитку сім'ї; послабленню її стабільності. Радикальні реформи щодо оздоровлення економічного, соціально-політичного та духовного життя нашого суспільства позитивно впливатимуть на зміцнення сім'ї, збагачення її соціальних функцій.

Водночас розвиток сім'ї, зміцнення її і стабілізація - справа не тільки держави і суспільства, а й кожної подружньої пари, оскільки суспільство не може передбачити всі конкретні нюанси обстановки в сім'ї тієї чи іншої людини.

6.8. Соціологія вільного часу

Соціологія вільного часу - галузь соціології, яка вивчає життєдіяльність, відносини й орієнтації людей у сфері вільного часу.

Интерес до проблем вільного часу на Заході проявився в кінці XIX - на початку XX ст. Однією з перших у цій галузі була книга засновника технократичного напрямку в соціології Т. Веблена "Теорія бездіяльного класу" (1899 р.). Поштовхом до подальшого вивчення вільного часу став швидкий розвиток у 20-і роки конкретних емпіричних досліджень, насамперед у США. Вільний час тісно пов'язувався з індустріальною соціологією. Проте починаючи з початку XX ст. аж до 50-х років дослідженнями займалися окремі напрями емпіричної соціології. Вільним часом цікавились не лише індустріальна соціологія, але й соціологія сім'ї, побуту, освіти, культури. Проблема вільного часу стає однією із значущих, з'являється перспективний напрям досліджень - "соціологія дозвілля". Значний внесок в її розвиток зробили Ж. Фрідман, Ж. Дюмазіде, М. Каплан, Г. Віленський, Г. Клуга, А. Заломек, Дж. Ландберг, В. Хавірсст, З. Стайков, З. Скужинський та ін. Хвиля досліджень охопила майже всі країни. В 60-х роках було проведено міжнародне дослідження бюджетів часу міського населення 14 країн. У 1969 р. почав видаватися міжнародний журнал "Суспільство і дозвілля".

Хоча дослідження проблем вільного часу в колишньому СРСР започаткував ще в 20-х роках акад. С. Г. Струмлінін, і вони активно проводилися на початку 30-х років, систематичними вони стали лише з кінця 50-х років і пов'язані перш за все з ім'ям відомого економіста Г. А. Пруденського. Під його керівництвом були проведені великі дослідження бюджетів часу в Новосибірську і Москві, а пізніше за тією ж методикою і в інших регіонах, у тому числі і в Україні. Зокрема, в 60-80-х роках спеціальні дослідження з проблем вільного часу проведені соціологами в Донецькій, Харківській, Миколаївській, Полтавській, Волинській областях, в містах Києві, Львові, Маріуполі, Керчі та ін. Розвиток соціологічних досліджень в Україні супроводжувався вдосконаленням соціологічної теорії, типології вільного часу, методики і техніки досліджень, про що свідчать публікації Л. А. Ази, М. А. Андрєєва, Г. В. Говорун, Є. І. Головахи, М. В. Захарченка, О. В. Ковтун, А. О. Кроїника, А. Я. Лойя, В. М. Пічі, Л. В. Сохань, Н. О. Победи, А. Н. Стояна, З. І. Тимошенка та ін. Все ширше стали проводитися небюджетні, анкетні методи дослідження, що дозволило виявити не лише реальну структуру вільного часу, але й суб'єктивні орієнтації, задоволеність вільним часом. Чимало зроблено у вивченні вільного часу як соціального феномена, його джерел і функцій.

Якщо в початковий період вивчалися головним чином економічні аспекти проблеми, то в останні 15-20 років помітно посилилась увага науковців до соціологічної проблематики вільного часу, робляться спроби дати загальне визначення вільного часу, як соціального феномена, його джерел і функцій.

Необхідність дослідження тенденцій і проблем розвитку вільного часу, підвищення культури його використання визначається такими факторами:

- самою логікою розвитку вільного часу, яка вимагає постійного теоретико-методологічного аналізу, оскільки освоєння вільного часу для кожної людини, кожного покоління є процесом постійного пошуку і винайдення раціональних форм та засобів його використання;

● невирішеними проблемами матеріально-технічного та організаційного забезпечення більш ефективного, раціональнішого використання вільного часу;

● загостренням суперечностей, що виникають у сфері вільного часу в результаті недооцінення особистості, людського фактора, технократичним підходом до самого вільного часу, які переважали в радянському суспільстві;

● зростаючими потребами демократизації, гуманізації, підвищення культури вільного часу, "дозвільної кваліфікації", вдосконалення механізму соціального регулювання і саморегулювання вільного часу;

● наявністю у певної частини громадян незадоволеності способами й умовами використання вільного часу;

● важливістю виявлення причин і масштабів прояву антикультури у сфері дозвілля, шляхів і засобів їх подолання;

● практичними завданнями щодо створення сучасної "індустрії дозвілля і розваг", прогнозування і моделювання раціональних бюджетів вільного часу, здійснення у межах соціальної політики на рівні як суспільства, так і регіонів та окремих трудових колективів диференціації в розподілі робочого і вільного часу, організації оптимальних режимів праці і відпочинку трудівників;

● постійним зростанням ролі фактора вільного часу в житті суспільства й окремої людини, що знаходить своє відбиття, з одного боку, в неухильному поступовому збільшенні його величини протягом ХХ ст., а з другого - у посиленні в останні два-три десятиліття його дефіциту або надлишку певної частини населення.

Соціологічний аналіз вільного часу, як соціального і духовно-морального феномена, дозволяє не лише теоретично поставити, але й практично вирішити питання, пов'язані з розробкою загальнонаціональних програм раціонального використання вільного часу, подолавши невинправдану в недалекому минулому ідеалізацію характеру його засвоєння людьми.

Основними поняттями, якими оперує соціологія вільного часу, є: "соціальний час", "позаробочий час", "вільний час", "час дозвілля", "час більш піднесеної діяльності", "культура вільного часу", "вільний час особи", "вільний час соціальної групи", "вільний час суспільства", "регулювання вільного часу" та ін.

Соціальний час є часом існування, функціонування і розвитку сукупності систем, часом зміни якісних станів суспільства та його підсистем, свого роду ресурсе, яким володіє будь-який соціальний суб'єкт. Він виступає і як календарний час, і як цінність, і як функція тощо, тобто цілісним утворенням, знаменником безмежної кількості часових характеристик суспільних процесів. Соціальний час - це єдність обсягу діяльності людей та їх результатів у вигляді явищ, подій, процесів, предметів. При цьому соціальний час є часом, який пов'язаний із людською діяльністю, а не просто "часом людської діяльності".

У своїй сутності соціальний час є об'єктивними відносинами доцільної діяльності людини. Взаємоперехід з однієї форми доцільної діяльності в іншу утворює структуру соціального часу. **Робочий час** і **неробочий час**, у тому числі і **вільний час**, - основні сфери життєдіяльності людини, об'єктивні міри її суспільного буття, які складають структуру соціального часу.

Робочий і позаробочий, у тому числі і вільний, час, що становлять структуру соціального часу, виражають всезагальний характер відносин необхідності і свободи. Кожен із вказаних компонентів структури соціального часу утво-

рює відносно самостійну сферу життєдіяльності зі своїм особливим змістом, зі своєю специфікою, цілеспрямованою активністю.

Вільний час можна визначити як ту частину соціального, в тому числі і позаробочого, часу, яка вивільнена від невідкладних справ і є "часом свободи", простором вільної діяльності і вільного розвитку особистості. Сутність вільного часу полягає у вільній діяльності, яка означає, насамперед, наявність часового простору, вільного від необхідних, невідкладних справ, свідоме прагнення людини опанувати цей час, самостійно (з певною мірою розумності) вибрати варіант імовірної дії, вміння досягти поставленої мети і, безумовно, саму дію, що є об'єктивним змістом діяльності.

Сутність вільного часу становить усталена якість, яка зберігається у всіх змінах вільного часу; його ж зміст за обсягом ширше поняття, ніж сутність, він включає в себе не лише сутність вільного часу, але й усі інші зв'язки, притаманні даному феномену. **Зміст вільного часу** є більш плинним і змінним, ніж його сутність. Єдність і співвідношення сутності і змісту вільного часу полягає в тому, що вільна діяльність може бути справжнім виразом свободи, якщо вона спрямована на розвиток особистості, а остання можлива лише в умовах вільної діяльності.

Вільний час - це таким же зайнятим часом, як, скажімо, і робочий. Але вільним ми називаємо його тому, що:

- цей час відносно вільний від трудових обов'язків;
- він належить самій людині, яка може за певних умов відносно вільно розпорядитися ним за своїм бажанням;
- він вільний від невідкладного задоволення людиною тих потреб, які пов'язані лише зі збереженням її життєдіяльності і працездатності;
- при його використанні людина має можливість змінювати величину конкретних затрат часу і черговість видів діяльності, порядок задоволення тих чи інших потреб;
- на відміну від вільного уся поза ним частину часу людини можна було б назвати "невільним часом". При цьому у невольній частині позаробочого часу можна виділити три групи затрат часу, одна з яких - час для задоволення фізіологічних потреб, а дві інші - час, пов'язаний із роботою на виробництві чи підприємницькою діяльністю, і час на домашню працю та інші побутові потреби (див. схему 1).

Позаробочий час

Вільний час:

Час дозвільної діяльності
Час більш піднесеної діяльності
Інші затрати вільного часу

Невольний час:

Час, пов'язаний з роботою на виробництві
Час на домашню працю та інші побутові потреби
Час на задоволення природних фізіологічних потреб

Схема 1. Класифікація затрат позаробочого часу працюючого

Вільний час суспільства - це загальна кількість вільного часу індивідів плюс робочий час працівників галузей, де створюються умови для використання індивідом свого вільного часу. Вільний час суспільства - необхідна умова розширеного духовного відтворення суспільства.

Вільний час соціальної групи характеризується загальною спрямованістю в його використанні, спільністю занять та інтересів. Величина вільного часу соціальної групи складається з індивідуальних затрат вільного часу. Доцільно розрізняти вільний час робітників, селян, службовців, інженерно-технічних працівників, студентів, учнів, а також інших категорій населення (домогосподарок, пенсіонерів тощо).

Особистий вільний час знаходиться в розпорядженні людини, однак він пов'язаний з вільним часом соціальної групи і напрями його освоєння залежать як від належності особи до даної соціальної групи, так і від рівня соціалізації, розвитку особистості, від її соціально-психологічних особливостей. Вільний час дає людині можливість не лише нагромаджувати нові знання й сили для включення у свідому діяльність, але й розвивати свої здібності в професійній праці.

За способом використання людьми свого вільного часу можна виділити цілий ряд типів, кожний з яких, звісно, у "чистому" виді не існує, оскільки вони взаємопересікаються, взаємодіють.

- Перший тип представляють люди, які прагнуть у вільний час максимально задовольнити свої духовні потреби.

- Другий тип характеризується пошуком у вільний час передусім розваг.

- Третій тип використання вільного часу представляють люди, які значну частину його віддають домашнім справам, сім'ї, дітям.

- До четвертого типу належать люди, які присвячують основну частину вільного часу спорту.

- П'ятий тип використання вільного часу репрезентує порівняно нечисленна група людей. Його представників можна назвати "*суспільниками*", бо увесь свій вільний час вони прагнуть віддати суспільній діяльності.

- Представники шостого типу присвячують вільний час насамперед набуттю матеріальних благ.

- Сьомий тип освоєння вільного часу об'єднує людей, діяльність яких має відкрито виражений антисоціальний характер. В структурі їх вільного часу панують явища антикультури (пияцтво, алкоголізм, наркоманія, злочинність).

- Восьмий тип - люди, які сприймають вільний час як час "*втечі від життя*". До них можна віднести тих, хто живе у примаренному світі, залучається до неформальної групи типу "хіппі", "панки", "біле братство" та ін., хто для "втечі від життя" застосовує такі засоби, як наркотики, секс, порнографія тощо. Аналіз цих типів при врахуванні пануючих ціннісних орієнтацій людини, їх спрямованість має важливе наукове значення при проведенні диференційованої роботи щодо організації і регулювання вільного часу різних груп населення. В цілому типологізацію можна розглядати як важливий метод соціологічного дослідження, в основі якого лежить виявлення подібності і відмінності соціальних суб'єктів за характером використання ними вільного часу.

Особливе місце в соціології вільного часу займає **проблема класифікації (групування) видів діяльності у вільний час**. Класифікація ця можлива перш за все на основі принципу залежності способів використання вільного часу від виробничої діяльності людини, неподібності завдань і функцій робочого й вільного часу, значущості і цінності тих або інших видів діяльності для життя людини і суспільства. Головне у визначенні ієрархії видів діяльності - не про-

тиставлення їх один одному, адже всі вони є об'єктивно необхідними з точки зору вільного волевиявлення особи. Однак різні види діяльності у вільний час не рівноцінні і багато в чому непорівняльні.

Для вирішення питання про класифікацію занять у вільний час принципове значення має положення про те, що вільний час представляє собою дозвілля і "більш піднесена діяльність" - дві найважливіші частини вільного часу, близькі, але не рівнозначні одна одній. **Дозвілля** - це час занять, за допомогою яких відбувається в основному відновлення фізичних, розумових та психічних сил людини, витрачених у сфері праці. **До часу більш піднесеної діяльності** слід віднести заняття, які найбільшою мірою сприяють розвитку істотних сил особи, її вдосконаленню. Порівняно з дозвіллям час більш піднесеної діяльності - це переважно творення, прояв соціальної активності, підвищеного цілеустрімління, напруги духовних і фізичних сил, більшої ініціативи й енергії. Разом з тим заняття в години дозвілля і більш піднесеної діяльності - це єдиний процес розвитку особистості, їх межі рухомі, вони можуть взаємопроникати одне в одне.

Запропонована нами класифікація вільного часу (див. схему 2) охоплює лише найбільш поширені заняття, але в принципі вона може включати будь-яке число видів діяльності, з будь-яким ступенем їх дроблення й повноти.

Вільний час

Час дозвільної діяльності:

Індивідуальне споживання культури

Публічно-видовищне споживання культури

Спілкування

Фізичні заняття

Розваги та ігри

Пасивний відпочинок

Інші види дозвільної діяльності

Час більш піднесеної діяльності:

Навчання без відриву від виробництва

Самоосвіта

Підвищення кваліфікації і перекваліфікація

Соціально-політична діяльність

Творча діяльність і любительські заняття

Участь у вихованні дітей

Спортивні заняття, туризм

Інші види більш піднесеної діяльності

Схема 2. Класифікація затрат вільного часу працюючого

Особливістю даної класифікації є те, що вона, об'єднуючи заняття на більш ширшій основі, дозволяє відбити усю багатоманітність проведення часу (їх соціологи налічують понад 500) у порівняно невеликій кількості основних типів, форм життєдіяльності.

Однією з найважливіших категорій соціології вільного часу є поняття "*культура вільного часу*". Культура вільного часу - це не що інше як проблема змісту вільного часу, спосіб і міра його якісного освоєння з точки зору реалізації й збагачення людських сутнісних сил. Основою культури вільного часу є свідомо вільна творча діяльність, яка духовно і фізично розвиває особистість. **Культура вільного часу** передбачає:

- розвиненість його структури, яка визначається кількістю елементів і домінуючою роллю тих з них, які мають найбільш розвинений характер;

- оптимальне співвідношення елементів його структури;
- певну міру поєднання рекреаційної і розвиваючої функцій вільного часу, активних і пасивних форм споживання духовних цінностей, спілкування й творчої діяльності;
- певну послідовність і тривалість видів діяльності, їх періодичність, частоту, ритм, насиченість, інтенсивність певного проміжку часу людської діяльності;
- вміння економити час, вивільняти його від нераціональних затрат і досягати оптимального обсягу вільного часу; наявність "надлишкового" вільного часу, так само як і його "нестача", може негативно відбитися на його структурі і змісті.

Виходячи із соціологічних даних про витрати часу і ступінь впливу того або іншого заняття, виду діяльності на розвиток особистості людини, можна виділити **три рівні культури використання вільного часу**:

- *високий*, який характеризується значною питомою вагою суспільно-корисної творчої діяльності;
- *середній*, для якого характерне в основному споживання культури в поєднанні з її творенням;
- *низький*, у структурі якого поряд із споживанням культури мають місце **елементи явної антикультури**.

У відповідності з цим визначаються і **три типи особи**:

- *конструктивний* (діяльний) тип, для якого характерне пріоритетне ставлення до більш піднесеної діяльності;
- *раціонально-споживацький* тип, який обмежується в основному споживанням культури, а в питанні співвідношення дозвілля і більш піднесеної діяльності пріоритет віддає дозвіллю;
- *деструктивний* (руйнівний) тип, для якого притаманне утилітарне ставлення до дозвілля, наявність в останньому деструктивних елементів, явищ антикультури. У структурі вільного часу цього типу майже відсутні види більш піднесеної діяльності. І ще одне зауваження: у кожного з вказаних типів особи складається певний спосіб використання вільного часу протягом доби, тижня, місяця, року і всього життя, типове проведення вільного часу, яке характеризується певним набором, тривалістю видів діяльності і часу доби, в якій вони здійснюються.

Особливе місце в соціології вільного часу займає аналіз **суперечностей**, що виникають у процесі його освоєння. Мають місце суперечності, які безпосередньо пов'язані з величиною, структурою, змістом і місцем проведення вільного часу. Щодо їх розв'язання, то, наприклад, суперечності між реальною величиною вільного часу і його суспільно необхідним обсягом можна розв'язати шляхом збільшення вільного часу за рахунок скорочення робочого часу (особливо жінок) і часу, який йде на задоволення побутових потреб, шляхом диференційованого зростання матеріального добробуту, оптимального регулювання відпусток тощо. Зростаючу суперечність між тенденцією до комерціалізації вільного часу й основним лейтмотивом останнього бути фактором розвитку особистості можна значно пом'якшити, якщо з боку держави вжити ряд ефективних заходів щодо гуманізації і демократизації вільного часу.

Суперечності у сфері вільного часу мають як об'єктивні, так і суб'єктивні основи. Функціонування деяких з них є результатом незгодженості орієнтаційно-діяльної і матеріально-організаційного компонентів структури вільного часу. Цього можна уникнути шляхом більш повного творчого використання можливостей комплексного розвитку соціально-культурного життя України. Несвоєчасне ж розв'язання цих суперечностей призводить у кінцевому підсумку до перетворення їх в антагонізм, виникнення соціальної напруги, кризових ситуацій. Пізнання суперечностей у сфері вільного часу, засобів і шляхів їх подолання ми розглядаємо як спосіб вияву механізму перетворення життєдіяльності людей у позаробочий час.

У соціології вільного часу актуалізується питання регулювання й організації вільного часу. Регулювання останнього має об'єктивний характер, є складовою частиною організації життя суспільства і людини. Але якщо завдання регулювання й організації робочого часу порівняно широко розглядається в науковій літературі, то проблеми регулювання та організації вільного часу порівняно нові.

Регулювання вільного часу можна визначити як процес цілеспрямованого впливу на нього з метою розширення меж, створення умов для вдосконалення його структури і змісту відповідно до постійно зростаючих виробничо-технічних і соціальних вимог, які ставляться до людини. Регулювання вільного часу повинно бути обґрунтованим; воно має враховувати наявні ресурси і реальні можливості, ґрунтуватися на таких принципах: *диференційованість, послідовність, спадкосмість і безперервність регулювання, скоординованість, всебічність, планомірність* та ін.

У найзагальнішому виді процес регулювання вільного часу починається з визначення завдань і завершується досягненням передбачуваного результату. Цьому циклу притаманні: вироблення цілі; складання програм дій; безпосереднє здійснення наміченого; контроль за виконанням; корегування програми дій згідно з обстановкою, що міняється. При цьому слід розрізняти вільний час, який регулюється суспільством (соціальними інститутами) і особистістю (саморегулювання). Методологічною основою такого поділу є два взаємопов'язані критерії: форма організації вільного часу і характер самої діяльності у вільний час.

Суспільне регулювання і саморегулювання розглядаються нами як дві сторони впливу на вільний час, єдність яких утворює "механізм" взаємозв'язку суспільства й особи. Межі суспільного регулювання вільного часу визначаються діалектикою суспільної необхідності і можливостями становленням соціально значущих видів діяльності у вільний час. **Суспільне регулювання використання вільного часу особи** - це, головним чином, забезпечення об'єктивних умов для прояву активності людини, знаходження оптимальних форм впливу на нього, цілеспрямоване формування потреб, інтересів, ціннісних установок особи. Здійснення суспільного регулювання вільного часу можливо через систему взаємодіючих певним чином соціально-економічних, правових, нормативно-ціннісних та ідейно-виховних засобів.

Важливо зазначити, що загальний напрям використання вільного часу задається соціальним середовищем, а якісний зміст його в кінцевому підсумку за-

лежить від самої людини. Активність, яка проявляється особою у вільний час, може бути поділена на два види: **перший** (наприклад, навчання без відриву від виробництва, суспільно-політична діяльність, регулярні заняття в технічних, художніх колективах, гуртках, спортивних секціях) може бути підданий значному і безпосередньому впливу суспільства; **другий** (наприклад, самоосвіта, індивідуальна творчість, заняття фізкультурою, спілкування тощо) менше піддається безпосередньому суспільному впливові або ж не піддається зовсім.

У соціологічній літературі виділяються **три рівні регулювання вільного часу**:

1) **адміністративний** або **авторитарний**, тобто такий, який засновується на примусі, зовнішньому авторитеті, нав'язаний людині ззовні, навіть якщо бажання або інтереси людини суперечать тому, що від нього вимагають;

2) **стимулюючий**, при якому ззовні нав'язана людині діяльність (поведінка) поєднується з частковим використанням її інтересів, але коли діяльність (поведінка), яка вимагається, ще не стала для людини її внутрішнім переконанням, потребою. Це свого роду "соціальний контроль", який використовує всі важелі впливу на регулювання діяльності людини у вільний час;

3) **мотиваційний**, сутність якого полягає в тому, щоб регулювати використання вільного часу через внутрішні інтереси і переконання особи.

Всі ці рівні взаємопов'язані, вони рідко виступають у чистому виді. Співвідношення між ними залежить від конкретних умов, "ситуації регулювання". Природно, найбільш прийнятним є третій рівень регулювання.

Пріоритетне становище *саморегулювання* вільного часу в порівнянні з суспільним регулюванням обумовлене, насамперед, процесом демократизації і гуманізації способу життя людей, зростанням ролі вільного часу як ресурсу, умови розвитку особи. Людина розглядається нами не як якийсь епіцентр, навколо якого і довільно розташовується минуле, сучасне і майбутнє, а як суб'єкт свого життя та його організації, що передбачає регулювання, організацію вільного часу самою людиною.

Саморегулювання вільного часу слід розглядати як властивість особи, як показник її зрілості, потенціалу її розвитку, сформованої здібності до організації свого *біографічного часу*.

На саморегулювання вільного часу впливає ціла система факторів. Серед них: реальна поведінка людини, усвідомлення нею сенсу свого життя, соціальна активність особи, її потреби та інтереси, соціальні орієнтації, сприйняття вільного часу як цінності, життєві плани-цілі, почуття відповідальності, рівень загальної культури, стан здоров'я, адекватне визначення (оцінка) особою своїх можливостей та ін.

Саморегулювання вільного часу може набирати оптимального або неоптимального характеру. Це залежить від здібностей особи несуперечливо поєднувати всі рівні регуляції дозвільної і більш піднесеної діяльності. Якщо ті чи інші види діяльності є життєво значущими, регуляція вільного часу не вимагає тих вольових зусиль, які необхідні при низькій значущості діяльності.

Назрілою є проблема **самоменеджменту вільного часу** - розробки певних прийомів та методів (технологій) індивідуального освоєння вільного часу, його організації. В системі самоменеджменту вільного часу певне значення має впровадження людиною планування використання свого вільного часу. Планування реального (хронологічного) часу своїх дій на майбутнє є стратегією ак-

тивного перетворення вільного часу в умову свого розвитку, реалізації своїх життєвих цілей.

Ті або інші види людської діяльності можуть здійснюватися з різним ступенем інтенсивності. На основі параметрів активності особи, а також деяких її загальних характеристик можна виділити *чотири типи саморегуляції вільного часу*:

1) **творчо-перетворюючий тип**, коли людина пролонговано здійснює регуляцію свого вільного часу, дов'язуючи його з виконанням важливих життєвих планів;

2) **споглядально-пролонгований тип**, коли людина пасивно ставиться до свого вільного часу, у неї відсутнє чітке його регулювання;

3) **функціонально-діючий тип**, коли людина активно організовує свій вільний час лише в окремі періоди своєї життєдіяльності або лише в здійсненні окремих видів діяльності;

4) **стихийно-буденний тип**, коли людина знаходиться в полоні стихії часу, не спроможна організувати послідовність дозвільної і більш піднесеної діяльності, пасивна в регуляції свого вільного часу.

Перспективними напрямками подальших досліджень проблем регулювання вільного часу є прогнозування тенденцій його використання на ближче майбутнє, розробка механізму суспільного та індивідуального регулювання, альтернативних моделей раціональних бюджетів вільного часу для окремих професійних, статеві-вікових та інших демографічних груп населення.

6.9. Соціологія релігії

Соціологія релігії - одна із галузей соціології, об'єктом дослідження якої є **різні релігійні феномени**. Її виникнення і розвиток пов'язаний перш за все з іменами **Е. Дюркгейма** і **М. Вебера**. Від Дюркгейма йде традиція функціонального вивчення релігії як "*колективного уявлення*". Релігія за Дюркгеймом, є основним засобом інтеграції і згуртування суспільства, встановлення зв'язку між індивідом і соціумом. Традиція, що йде від М. Вебера, трактує релігію перш за все як мотив соціальної дії, виявляє її роль в процесі тих або інших соціальних змін. Зокрема, в праці "*Протестантська етика і дух капіталізму*" (1904 р.) він з'ясовує роль протестантської "*господарської етики*" в генезі західноєвропейського капіталізму, а також зв'язок господарського життя суспільства і інтересів різних соціальних груп з релігійною свідомістю.

В сучасній соціології релігії можна виділити два рівня вивчення релігійних феноменів:

- **теоретичний**, який розглядає релігію як цілісну підсистему і виявляє її взаємодію з іншими соціальними структурами, визначає її соціальну природу, місце і роль в суспільстві, "соціальні функції" і її внутрішню структуру;

- **емпіричний**, на якому вивчається релігійність соціальних і демографічних груп, окремих особистостей, норми і цінності різноманітних релігійних спільностей, їх організацій, вплив приналежності до тієї чи іншої конфесії на життєві позиції і спосіб життя людей, процеси сакралізації і секуляризації та ін.

В межах теоретичної соціології релігії існує декілька течій, серед яких аж до 70-х років ХХ ст. панувала **функціональна школа** (**Т. О. Діа**, **Л. Шнайдер**, **М. Йінгер** та ін.). В кінці 60-х на початку 70-х років більш помітні позиції в

соціології релігії стали займати представники феноменологічного напрямку (П. Бергер, Т. Лукман).

За часів існування СРСР ця галузь соціології вітчизняними соціологами майже не досліджувалася, якщо не рахувати деякі дослідження наукових атеїстів з історії релігії та емпіричні соціологічні дослідження, які мали підтвердити марксистсько-ленінську ідею про об'єктивну необхідність так званої соціальної атеїзації радянського народу. Лише з початку 90-х років українські соціологи посилюють увагу до проблем соціології релігії. Проте, релігія є об'єктом дослідження цілого ряду суспільних наук (соціальної філософії, історії, релігієзнавства, культурології, естетики, мистецтвознавства і т. д.). Соціологію релігії цікавить як соціальне явище, як важливий структурний компонент суспільства в найрізноманітніших його соціальних проявах і на різних рівнях, тобто як соціальний інститут.

Предметом соціологічного аналізу, який здійснює соціологія релігії як галузева соціологічна дисципліна, може бути як релігія в цілому, так і окремі її елементи: релігійні групи і організації, релігійна свідомість, релігійна діяльність, релігійна психологія, громадська думка про релігію і церкву, церковно-громадські рухи, конфесійно орієнтовані політичні партії, вплив релігії на поведінку людей в різних сферах суспільного життя і т. д.

З соціологічної точки зору під релігією розуміють систему вірувань і ритуалів, на основі яких група людей пояснює те, що вважає надприродним і священним. Можна виділити п'ять основних елементів, які допомагають зрозуміти чи є релігією система вірувань:

- наявність групи віруючих (соціологів цікавить релігійні групи і те, чим вони відрізняються від інших груп суспільства, а не особистісні почуття віруючого);

- інтерес до явищ, які вважаються священними і надприродними;

- віросповідання або специфічна система вірувань і ритуали, або зразки поведінки стосовно священних і надприродних сил;

- уявлення про "праведний" спосіб життя (наприклад, десять християнських заповідей);

- ритуали, або зразки поведінки стосовно священних і надприродних сил.

Соціологи релігії виробили декілька способів класифікації релігій:

- перший систематизує релігії за назвами, які дали їх представники (католики, православні, протестанти, іудаїсти, синтоїсти, індуїсти і т. д.);

- другий спосіб (його називають системою Беллаха) орієнтується на ступінь примітивності або складності певного типу релігії. Беллах виділив п'ять таких категорій релігій: примітивну, архаїчну, історичну, ранньомодерну і модерну;

- третя система, запропонована Вебером, акцентує увагу на характер вірування про спасіння душі - чи треба обрати пасивний (містицизм) чи активний (аскетизм) спосіб спасіння душі в цьому або іншому світі.

Суттєвими компонентами релігії як соціального інституту є релігійні організації, для яких характерна ієрархічність соціальних статусів, що займають її члени. Так, в православній церкві клір поділяється на нижче, що не мають сана ("церковнослужителі"), і вище, що має сан ("священослужителі"), духовенство. Для вищого духовенства встановлені три ступеня священства: диякони, священники, архієреї.

До релігійних організацій відносять церкву, деномінацію і секту. Церква тісно пов'язана з суспільством і діє всередині нього. В Україні як основні функціонують такі церкви: греко-католицька, римо-католицька, православна (з трьома її гілками: УПЦ Московського патріархату, УПЦ Київського патріархату і УАПЦ) церкви. Секта відкидає цінності, які панують у суспільстві і, як правило, вимагає від своїх віруючих відмови від багатьох сторін суспільного життя, непримиренного ставлення до іншодумців, додержання суворої дисципліни і виконання всіх наказів секти і ритуалів. Деномінація - проміжна форма між церквою і сектою. Вона підтримує нормальні стосунки із суспільством, але мусять конкурувати з іншими деномінаціями для залучення нових членів. Виникла деномінація внаслідок розповсюдження ідей релігійного плюралізму як найбільш адекватних потребам людей в сучасному складно структурованому суспільстві. Якщо церква вимагає безумовної відданості від своїх прихильників, то сучасні деномінації реалізують скоріше прагнення різних віровчень завоювати як найбільше прихильників, незалежно від "чистоти" їхньої віри. До протестантських деномінацій, які діють в Україні, відносяться: свідки Єгови, баптисти, адвентисти сьомого дня, євангельські християни та ін.

У функціонуванні релігії як соціального інституту важливе значення мають релігійна свідомість, релігійна психологія, низка морально-етичних правил, релігійна діяльність.

Релігійна свідомість - це сукупність вірувань, які встановлюють зв'язок між людиною, навколишньою природою і надприродними силами, які вважаються священними. Наприклад, християнство ставить людину над створеним світом, бо лише вона створена "за образом і подобою Божою". Будисти вірять, що душі людей можуть досягти досконалості шляхом безперервних перевтілень, тому в будистській системі світотворення жук не менш важливий, ніж людина.

Релігійна психологія - своєрідна спрямованість психічних процесів (пізнавальних, емоційних, вольових) віруючих людей, їх почуттів, очікувань, надій на надприродні об'єкти - Бога, Духа і т. п.

Низка морально-етичних правил - це уявлення про праведний спосіб життя. Більшість релігій приписують віруючим систему заповідей чи норм, що регулюють поведінку людей, наприклад, заповіді Моїсея у Вітхому Заповіті, шариат в ісламі.

Релігійна діяльність - це реальна поведінка віруючих, в якій реалізується релігійна свідомість (молитва, богослужіння, відзначення релігійних свят, релігійна пропаганда і т. д.).

Релігія виконує ряд соціальних функцій:

- регулятивну. Будь-яка релігія регулює соціальну поведінку своїх прихильників за допомогою зведених моральних норм, заборон і приписів;

- світоглядну. Релігія організує систему світогляду людини, визначає її розуміння світу;

- компенсаторську. З. Фрейд (1856-1939 рр.) вважав, що релігія пов'язана з тим почуттям психологічної захищеності від життєвих негараздів, яке вона дає людям;

- інтегруюча полягає в здатності релігії об'єднати своїх прихильників на засадах спільних для них релігійних цінностей, об'єктів поклоніння, ритуалів, норм поведінки, інтегрувати їх в спільність.

Специфіка функціонування релігії проявляється у тих релігійних відносинах, які складаються в процесі релігійної діяльності людей у відповідності з їх релігійною свідомістю. Найважливішою характеристикою стану релігійних відносин у суспільстві є **релігійність**. Соціологи називають три фактори, які характеризують даний феномен:

- **релігійна віра**, відданість релігії, прийняття її віровчення;
- **релігійна поведінка** (відвідування богослужінь, участь у здійсненні обрядів тощо);
- **приналежність** до певної релігійної конфесії.

Деякі соціологи до цих факторів додають ще **релігійний досвід**, рівень релігійної інформованості (знання індивідом основних положень віровчення), ступінь впливу релігії на поведінку особистості і груп.

Під **рівнем релігійності** прийнято розуміти відсоткове відношення респондентів, яким притаманні ознаки релігійності, до всієї сукупності опитаних. Поняття **“ступінь релігійності”** віддзеркалює інтенсивність прояву основних ознак релігійності (міцна чи слабка віра у надприродне, в Бога, постійне чи епізодичне відвідування богослужінь і т. п.). Можливі випадки, коли дослідження зареєструють однаковий рівень релігійності на різних об'єктах, але різний ступінь її прояву, тобто глибини релігійної свідомості і релігійних переживань віруючих, інтенсивності додержання ними релігійних приписувань.

В понятті **“характер релігійності”** на перший план виходить якісна характеристика явища, в ньому інтегрується інформація про рівень і ступінь релігійності, але до неї додаються такі якісні характеристики, як конфесійна визначеність, особливості, обумовлені своєрідністю історичного періоду і національною специфікою, соціальним контекстом.

Найбільш загальною характеристикою релігійності досліджуваного об'єкта (від соціальної групи до суспільства в цілому), в якій в якості змінних задіяні всі три названі характеристики є поняттям **“стан релігійності”**. Воно синтезує якісно-кількісну визначеність рівня, ступеня і характеру релігійності в їх єдності і сталому поєднанні протягом певного періоду часу, що фіксується на момент дослідження. Для характеристики релігійності важливо врахувати процеси, які відбуваються в масовій релігійній свідомості і релігійній психології, конфесійну структуру населення, спрямованість, характер та інтенсивність діяльності релігійних організацій, об'єднань віруючих, їх вплив на оточуюче соціальне середовище.

В соціологічній літературі дуже часто поняття **“стан релігійності”** і **“релігійна ситуація”** вживаються як синоніми. Однак між ними є і деякі відтінки. Поняття **“релігійна ситуація”** фіксує явище більш конкретно, більш локалізоване у часі і просторі, в його змісті дещо більше значення має характеристика діяльності релігійних організацій і віруючих.

За часів комуністичного тоталітаризму релігія в Україні, як відомо, знаходилась в ситуації **вживання**, а нерідко гоніння і заборони (як, наприклад, стосовно греко-католиків). Штучний процес **секуляризації** вів до поступового витіснення релігії і церкви із громадського життя, до послаблення їх впливу на людей, на послаблення зв'язків з масами.

За роки незалежності релігійна ситуація в нашій країні докорінно змінилась. Відбувалась нормалізація державно-церковних відносин, усунені дефор-

мації недалекого минулого у вирішенні релігійного питання, прийнято ряд законодавчих актів, за якими релігійні організації одержали право юридичної особи, право володіння власністю, повну свободу пропаганди своїх віровчень. Держава повернула церкві значну частину вилучених у неї храмів, монастирів, церковне начиння. Стаття 35 Конституції України проголошує право кожного громадянина “на свободу світогляду і віросповідання..., свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безпосередньо відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність”.

Сучасна релігійна ситуація в Україні характеризується таким чином:

- всі без виключення релігійні конфесії відновлюють і широко використовують права на дійсне і істинне слідування свободі совісті;
- виріс громадський престиж релігії і церкви, серед населення різко зріс інтерес до релігійних вірувань, хоча цей інтерес для багатьох викликаний скоріше впливом моди, ніж проникненням в сутність релігійного вчення;
- активно відроджуються народні звичаї, традиції релігійних свят і ритуалів;
- небувалый розмах одержало видання релігійної літератури, висвітлення в засобах масової інформації діяльності різних конфесій;
- масовий інтерес до релігійної свідомості супроводжується широким розповсюдженням нетрадиційних релігій і форм вірувань, містики, оккультизму, усілякого роду марновірства;
- тенденція на досягнення більш глибокого співробітництва і взаєморозуміння між різними конфесіями і віровченнями, їх прагнення до **єкуменізму** нерідко супроводжується міжрелігійними конфліктами, що викликані партикуляризмом. Має місце також внутріцерковний конфлікт.

Важливими напрямками досліджень соціології релігії є:

- виявлення в сучасній релігійній ситуації нових явищ (“**нової релігійності**”, “**квазірелігійної свідомості**”, деатеїзації, сакралізації тощо);
- вивчення впливу конфесійної приналежності віруючих на їх ціннісні орієнтації і соціальну поведінку;
- визначення взаємозв'язку релігійності населення, її еволюції із соціальними умовами і процесами, що відбуваються у суспільстві;
- вивчення шляхом організації конкретних емпіричних замірів громадської думки з питань релігії і атеїзму, поліконфесійності в Україні.

Ряд соціологічних теорій релігії і в минулому (**О. Конт, К. Маркс, М. Вебер**) і нині (**Н.Смелзер, П. Бергер, Т. Лукман** та ін.) при аналізі феномена **секуляризації** гранично драматизують постановку питання про майбутнє релігії, пов'язуючи його із баченням історії як неухильного руху шляхом від “сакрального до світського”, “втрати сакрального”. **Н. Смелзер**, наприклад, відмічає, що “в сучасному житті релігія втрачає свою роль і посилюється тенденція до секуляризації. Люди стають все більш байдужими до релігії”. Але, йдучи за **Е. Дюркгеймом**, можна, мабуть, стверджувати, що релігія - це притаманний людині спосіб сприйняття суспільства, в ній міститься щось вічне, щось таке, що лежить в основі скороминаючих символів. Людина зустрічає трансцендентне і поклоняється йому. Релігійний досвід служить їй джерелом тієї енергії, яка розширює кордони її особистого досвіду і породжує в ній сили любові, самопожертвування і самовідданості.

Відповідаючи на запитання: "Якою ви бачите роль релігії в суспільстві майбутнього?", відомий мислитель академік Микола Амосов дав, на наш погляд, досить слушну відповідь: (див.: "День", 31 грудня 1998 р.):

"Сьогодні замкнуті на релігію майбутнє якої-небудь країни чи всього людства дуже важко. **Технічний прогрес і зростання рівня освіти є могутніми чинниками, які руйнують релігію.** Не випадково релігійний фундаменталізм охоплює країни з досить низьким рівнем розвитку економіки й освіти. І хоча православна чи, скажімо, католицька держава виглядала б вельми пристойно, але вона просто нереальна. Однак точка дотику майбутнього й релігії є. У людини є біологічна потреба вірити. Бог, зафіксований в ідеях, книжках, так само реальний, як гени в нашому геномі. І суспільству, яке прагне зрілості, не варто відмовлятися від релігії, а тим паче боротися з нею. Адже головні світові релігії проповідують моральні, поведінкові цінності високого гатунку. Регулююча функція цих цінностей особливо необхідна незрілому капіталістичному суспільству. От тому нам так важко тепер: відповідальність перед суспільством і колективом зруйнована, а відповідальність перед Богом ще не виникла, бо віри справжньої немає. За цих умов пропаганда беззастережного пріоритету особистості над суспільством і державою дуже небезпечна. Я розумію, що це реакція на гіпертрофованій колективізм минулого. Та за відсутності сталої системи моральних цінностей, які ґрунтуються на Заповідях, нестримне прагнення до верховенства особистості може призвести до побудови дикого суспільства індивідуалів, конкуруючих у досягненні примітивних цілей влади та багатства".

Питання про майбутнє релігії - це й питання про її нові прояви, про її нові обличчя (згадаймо нову релігійну свідомість) в майбутньому суспільстві, про її вклад в пошуку відповіді на питання, що означає бути людиною.

❖ ❖ ❖ Конфесійна карта Львівщини

На початок 1999 р. у львівській області діяло 38 релігійних конфесій, напрямів та рухів, які об'єднані в 2567 громадах. Найбільш представницькою в області і далі є Українська греко-католицька церква (УГКЦ), вірні якої мають 1424 громади. Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ-КП) представлена 359 громадами, Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) нараховує 352 громади, а Українська православна церква (УПЦ) - 59. Таким чином, роз'єднане православ'я на Львівщині всього має 770 громад.

Досить солідні позиції в області посідає Римсько-католицька церква (РКЦ) в Україні, яка нараховує 118 громад. Церква християн віри євангельської (ХВЕ) має 63 громади. Львівське обласне об'єднання євангельських християн-баптистів (ЄХБ) - 56, а західна конференція адвентистів сьомого дня (АСД) в області має 16 громад. Релігійна організація Свідків Єгови нараховує 87 зборів.

Далі йдуть нечисленні за кількістю громад релігійні конфесії та напрямки, а саме: 3 громади має церква Повного Євангелія "Джерело життя", по 2 - "Благодать" (незалежні ХВЕ), церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони) та іудеї і, на решті, по одній - Вірменська апостольська церква (ВАЦ), Вірменська католицька церква (ВКЦ), Братство милосердя "Добрий самарянин", Веселітня апостольська церква, ХВЕ в душі апостолів, "Явлення Христа" ХВЕ, Братство "Нове життя", Гесфиманія, Христове спілкування, Більшої благодаті, Епіфанія, Вільні дослідники Святого Письма, Братня лютеранська церква в Україні, Новоапостольська церква, Нова церква, мусульмани, буддисти, Міжнародне товариство Свідомості Крішні (МТСК), місія "Чайтани" та РУНвіра.

Таким чином, якщо порівнювати цифровані дані упродовж 1992-1998 років, то за цей період масмо значний кількісний приріст релігійних конфесій, напрямків та рухів. А вже станом на 1 січня 1992 року в області нараховувалося лише 9 релігійних конфесій.

6.10. Соціологія громадської думки

Соціологія громадської думки - галузева соціологічна наука, предметом вивчення якої є **закономірності і механізми формування і функціонування оцінюючого ставлення великих соціальних груп, верств, класів, народу в цілому до актуальних проблем дійсності, які викликають суспільний інтерес.**

Термін "*громадська думка*" виник в Англії в другій половині ХІІ ст., з кінця ХVІІІ ст. став загальноприйнятим. Під громадською думкою розуміється **сукупність думок людей відносно питань, які мають суспільний інтерес.** Громадська думка завжди пов'язана з ціннісними відносинами, тож в дуже різних випадках вона може розглядатися через єдиного суб'єкта - носія. Спеціалісти зауважують, що те, що ми називаємо громадською думкою, розуміючи під цим цілісного суб'єкта і теоретично і практично не відповідає дійсності, оскільки в суспільстві ніколи не було, немає і не може бути єдиного інтересу як і єдиної оцінки та цінностей. Отже, і суб'єкт-суспільство не може мати єдиної громадської думки, оскільки воно таким виступає лише в абстракції, тоді як у реальному житті воно є диференційованою сукупністю системоутворюючих елементів, кожен з яких відрізняється власними інтересами, потребами, цінностями, оцінками і т. д. Тому і громадська думка є "*середньоарифметичним*" віддзеркаленням оцінок, суджень і уявлень різноманітних елементів соціальної структури.

При розв'язанні проблеми суб'єкта громадської думки необхідно розрізнити поняття "*суб'єкт*" і "*виразник громадської думки*". В якості виразника можуть виступати окремі особи, групи людей. Що ж стосується суб'єкта громадської думки, то в даній якості виступає суспільство в цілому, народ, партія, міжнародна громадськість і т. п. Отже, не будь-яка групова, колективна думка стає чи є суспільною, а лише та, що відповідає критеріям - соціальний інтерес, дискусійність, компетентність. А її виразники - соціальні групи, верстви, класи, народ. Думку можна класифікувати: індивідуальна, групова або загальна; думка громадськості, або суспільна.

Визначний німецький філософ Г. Ф. Гегель виділив цілий ряд структурних елементів громадської думки:

- умови існування громадської думки;
- об'єкт (зміст) громадської думки;
- носій громадської думки;
- характер судження, яке виступає в якості громадської думки;
- співвідношення "*всезагальної*" і "*особливої*" думки, послідання і "проти-лежність" в "явищі" елементів істини і брехні.

Різномірність у суспільній думці, її багатоклірність, пластичність і мінливість зумовлюють соціальні потреби в постійному і оперативному її вимірі.

Відомий російський соціолог Б. Грушин вважає, що дослідження об'єкта громадської думки треба вести з таких позицій:

- аналіз **загальної здатності судження** громадської думки з точки зору специфіки віддзеркалення в ньому дійсності;
- виділення деяких **критеріїв**, перш за все формальних, в силу яких те або інше явище незалежно від його конкретного змісту стає об'єктом громадської думки.

Перші спроби прикладного вивчення громадської думки виникають в США в XIX ст. у зв'язку з потребами в одержанні інформації з **проблем ринку і політичних питань**, пов'язаних з виборами, конкуренцією партій і т. д. Започаткували їх власники журналів і газет з особистою ініціативи. У 1824 р. журналісти газет "Херрісберг Пенсільвеніс" та "Ролей старт" у штатах Делавер та Північна Кароліна незалежно одні від одних провели опитування громадян і політичних діячів стосовно кандидата, який переможе в даному регіоні з чотирьох претендентів, на крісло президента США. У 1851 р. в штаті Місісіпі було проведено обстеження громадської думки в 17 округах і опитано 800 чоловік. На цій підставі зроблено прогноз наслідку виборів, які засвідчили, що у 15 округах він виявився правильним. Отже, ще тоді зароджується так звана **псефологія** - наука, що займається прогнозуванням голосування людей на виборах.

Масове вивчення громадської думки у США та інших країнах розгортається у XX ст. після виходу у світ праці німецького соціолога Ф. Тьонніса "Критика громадської думки" (1922 р.). Всесвітньо відомою стала, наприклад, діяльність в цьому плані журналу "Літерарі дайджест" (США), який розсилає мільйон бюлетенів своїм передплатникам і правильно передбачав результати виборів у 1924, 1928 і 1932 рр. В 30-х рр. з відкриттям Інституту Д. Геллапа у вивченні громадської думки посилюються професіоналізм, вводиться у практику науково обґрунтована вибірка, більш ретельно розробляються анкети, створюються спеціальні соціологічні центри, котрі займаються збиранням інформації з проблем ринку, реклами, споживання тощо. У 60-х рр. в США створюється Інститут С. Харріса, який проводить цілий ряд не лише загальнонаціональних, але й серію міжнародних опитувань.

Щодо вивчення вітчизняної громадської думки, то до 60-х рр. воно майже не проводилось, хоча в межах радянської соціальної науки в 20-х рр. було проведено ряд опитувань громадської думки з проблем побуту, використання позаробочого часу, читацької діяльності і т. п. Наприклад, в роботі В. Кузьмичова "Організація громадської думки" (1929 р.) були поставлені проблеми діалектичного зв'язку і взаємовпливу суспільної, групової і індивідуальної думок, переходу кількісних змін у становленні громадської думки в якісні, стрибкоподібності в її розвитку, свідомого впливу на її формування, боротьби з незрілою, хибною думкою.

В працях 60-х рр. громадська думка характеризувалася як:

- один зі станів свідомості суспільства (А. Уледов);
- масова свідомість (Б. Грушин).

Ці два підходи, які одержали широке поширення у вітчизняній зарубіжній літературі, продовжують залишатися предметом дискусій й обговорень. Це пов'язано з тим, що громадська думка має складну природу, пов'язану з різними станами та духовними принципами, містить цілу гаму раціональних, емоційних, вольових елементів і одночасно є оцінювальним і ціннісним судженням.

В сучасній науковій літературі підкреслюється, що соціологічний підхід до вивчення громадської думки повинен базуватися як на розумінні її в якості структурного елемента свідомості, так і на фіксації її ролі в системі соціальних відносин і розгляду всього контексту "*свідомість - соціальне середовище*". (В. Осовський, М. Чурілов, Є. Хмельно, О. Якуба, Є. Головаха, Н. Паніна). Цей підхід відбиває духовно-практичний характер громадської думки, як свідомості, що переходить у дію, реально активність, норму поведінки і відіграє роль регулятора.

Українськими науковцями сформульовані деякі концептуальні положення щодо особливостей розвитку громадської думки в умовах перехідного періоду і формування громадянського суспільства, її рівнів, типів, функцій, методики і техніки вивчення. Можна говорити про три основні етапи розвитку громадської думки: виникнення, формування і функціонування.

● **На першому етапі** знання про нове явище ситуації співставляється з власним інтересом та інтересами інших членів суспільства (тобто відбувається ідентифікація себе з соціальною спільнотою).

● **На етапі формування** в процесі спілкування, зіткнення різних думок виникають єдині спільні судження, позиції.

● **На третьому етапі** громадська думка орієнтує, регулює, диктує певну поведінку, дію і взаємодію.

На розвиток громадської думки впливають найрізноманітніші фактори:

- рівень розвитку демократії;
- рівень інституціоналізації громадської думки;
- стан соціально-економічних відносин в країні;
- моральна атмосфера в суспільстві;
- наявність реальних свобод, прав особистості, свобода слова, друку, мітингів, страйку і т. д.

Як багатосуб'єктивне явище громадська думка характеризується **плюралізмом**. Тому для соціології важливим завданням і напрямом є вивчення і аналіз думок різних соціальних груп, класів, верств, категорій населення, визначення її видів, рівнів, показників зрілості, функцій.

Думки можуть бути: *панівними і опозиційними, публічними та анонімними, офіційними та неофіційними, істинними і хибними, чіткими і розмитими, мати повсякденний та науковий характер. Побутовують також новаторські і консервативні думки, прогресивні і реакційні, зрілі і незрілі та ін., породжені суперечливістю інтересів соціальних груп.*

Основними рисами громадської думки є: стабільність, вагомість, інтенсивність, поширеність, результативність, компетентність, соціальна спрямованість та ін.

Щодо основних функцій громадської думки, то серед них такі: оцінювальна, орієнтовна, виховна, регулятивна, соціального контролю, регламентації, захисна та директивна. Всі ці функції тісно пов'язані між собою і є моментами головної функції регулювання.

Інтенсивне вивчення громадської думки в Україні розпочалося в 90-і рр., що було обумовлено створенням і зміцненням правових основ вираження громадської думки, конституційними гарантіями прав і свобод громадян. Значно розширилось поле і напрями досліджень громадської думки, зникли теми, які раніше були закриті для вивчення громадської думки. Активно вивчають громадську думку Інститут соціології НАН України, Центр "Соціальний моніторинг" Українського інституту соціальних досліджень, "СОЦІС-Геллап", Фонд "Демократичні ініціативи", соціологічні лабораторії провідних університетів країни (Київського національного, Харківського, Одеського, Волинського, Чернівецького, Львівського та ін.).

Головними тематичними напрямками досліджень українських соціологів в цій галузі соціології є теоретичне і прикладне вивчення громадської думки у зв'язку з: діяльністю засобів масової інформації, переходом до ринкової економіки, діяльністю основних гілок влади, політичних партій, введенням нової виборчої системи, а також з проблем злочинності, екологічної безпеки, відносин з Росією, приватизації землі, електоральної поведінки громадян тощо.

Основними каналами вивчення громадської думки є: референдуми, листи виборців до народних депутатів, вивчення питань, що надходять під час прямої телефонної лінії до представників влади, політичних і економічних оглядачів, форумів, нарад, засоби масової інформації, прикладні конкретно-соціологічні дослідження.

Аналіз громадської думки має не лише вагомим практичне, але й теоретичне значення, сприяючи розвитку наук про суспільство. Соціологія, юридичні і політичні науки, економічні і етичні теорії не можуть обійтися без такого аналізу, намагаючись знайти відповідь на питання: "Що з того чи іншого приводу думас народ, українська нація?" і т. п. Правильна відповідь на подібні питання допомагають пов'язувати наукову роботу з життям, теорію з практикою, гарантує від помилок в узагальненнях, оцінках.

Активне вивчення, формування і використання на практиці громадської думки є невід'ємним атрибутом громадянського суспільства. Без вмілого вловлювання, глибокого аналізу громадської думки неможлива ніяка мало-мальська серйозна політика.

6.11. Соціологія книги і соціологія читання *

Соціологія книги і соціологія читання — це споріднені соціологічні дисципліни, які відокремились в процесі диференціації соціологічного знання із соціології культури. Вони тісно взаємодіють, одна одну взаємозбагачують.

Соціологія книги — це галузь соціології культури, яка вивчає книгу як вияв людської діяльності, як соціокультурний феномен, закономірності функціонування соціальних зв'язків у системі «книга — суспільство», а також місце і роль книги в культурному просторі, духовному житті суспільства, її соціальній функції.

Хоча спроби дослідити книгу та закони її буття були зроблені ще в XVI ст., як окрема галузь соціологія книги починає формуватися на початку XX ст. Бельгійський бібліограф і книгознавець **П. Отле**, засновник і перший директор Міжнародного бібліографічного інституту в Брюсселі (1908 р.), першим увів у науку цей термін. Вагомим є внесок в розробку проблем соціології книги таких зарубіжних науковців, як **Л. Живні, Р. Хогарт, Р. Баркер, Р. Ескарні, Дж. Владжич, М. Алєн, Е. Кінг, К. Мінголь, Ф. Функе, Я. Анкудович, Л. Шюккінг, М. Ковач, Я. Дртіна** та ін. Німецький науковець **Л. Шюккінг** у книзі «Соціологія літературного смаку» (Мюнхен, 1923 р.), розглядає питання соціологічного аналізу процесу створення і життя наукової, навчальної, популярної, дитячої та інших різновидів книги. Польський соціолог **Я. Мушковекі** визначає соціологію книги як науку, яка досліджує групи людей, загальним критерієм виділення яких є їхнє відношення до книги.

* Цей підрозділ написаний разом з Р. М. Садовою.

На фоні зарубіжних помітними є соціологічні дослідження книги українських і російських науковців. Соціологічні студії книги у 20-х рр. XX ст. в Україні спиралися на традицію досліджень, закладену ще в 60-х рр. XIX ст., коли у 1866 р. було проведено перше соціологічне вивчення обігу книги в Київській публічній бібліотеці. Особливо плідно ця традиція втілювалася в діяльності Українського науково-дослідного інституту книгознавства, що функціонував з 1926 р. у м. Харкові. Українські соціологи **Д. Балака, М. Куфасєв, К. Довгань**, наприклад, вивчали соціальні функції книги, особливості її сприйняття представниками різних соціальних груп і верств. В центрі уваги інших дослідників книги були питання:

- взаємозв'язку книги і людини, книги і суспільства в цілому (**А. Кіриччи́ков**);
- еволюції книги в якісно-кількісному відношенні (**М. Лісовський**);
- комплексного підходу до вивчення книги як соціального явища (**Х. Христина**) та ін.;
- генетики, статистики та динаміки книги (**О. Ловягин**).

Цінним внеском у соціологію книги є науковий доробок відомого російського книгознавця **М. О. Рубакіна**, який заснував і був директором Міжнародного інституту бібліопсихології в Лозані. В його працях книга і читач утворюють своєрідну соціально-психологічну вісь, навколо якої концентрується книжкова справа, книжкові процеси, книжкова політика, книжкові дослідження. Якщо в його праці «Серед книг» соціологія книги лише заявлена, то в бібліопсихологічній теорії автор достатньо глибоко проникає в соціальну сутність книги, впливу книг. При цьому ним вивчається взаємодія з книгою на трьох рівнях: особистості, колективу і маси («Етюди про російську читацьку публіку», «Психологія читача і книги»).

Нова хвиля зацікавленості соціологічними студіями книги починається в Україні в 60-ті рр. Цьому, крім інших чинників, сприяло, зокрема, видання в 60-70-х рр. праць західних соціологів книги **Дж. Шира, Р. Баркера, Р. Ескарні** та інших в російському перекладі. В цей час проводяться численні дослідження книги в різних регіонах і областях України за такою тематичною спрямованістю:

- книга і читання в житті невеликих міст;
- книга і читання в житті радянського села;
- книга і читання в зеркалі соціології;
- динаміка читання і читацького попиту в масових бібліотеках;
- соціологія і психологія читання;
- книга в системі засобів масової комунікації та ін.

З 90-х рр. вся координація і організація соціологічного вивчення книги в Україні зосереджується в таких головних інституціях, як Українська академія друкарства (м. Львів), Національно-парламентська бібліотека, Інститут української книги Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, Інститут українознавства, Українська книжкова палата, Українське товариство книголюбів. Різні аспекти соціології книги досліджуються в працях таких сучасних соціологів, як **О. Семашко, В. Ніконенко, П. Голобуцький, Ж. Ковба, З. Савіна, Л. Петрова, Р. Садова, Е. Жлудько, Г. Глотова, В. Савчук, О. Антопик, Н. Чепелєва** та ін. Захищаються кандидатські і докторські дисертації з соціологічної проблематики, проводяться наукові конференції і симпозіуми, видаються наукові збірники і монографії, щомісячний часопис «Соціологічні дослідження в бібліотеках» тощо.

Отже, можна з впевненістю констатувати, що в Україні відбувається інституціоналізація соціології книги як галузі соціологічного знання. **Об'єктом** цієї галузі є сама книга, середовище, в якому вона функціонує, та система зв'язків книги з елементами соціальної структури, з якими вона взаємодіє. **Предметне коло** соціології книги включає в себе наступні питання:

- розкриття сутності поняття «книга», «журнал», «газета», «динаміка книги», «функції книги», «соціальний статус книги»;
- аналіз динаміки книги та чинників, які обумовлюють її динаміку;
- вивчення особливостей та якісно-кількісних характеристик книги;
- виявлення закономірностей її функціонування в просторі (тобто у взаємності одне з одним) та в часі (тобто в їх послідовному розвитку);
- дослідження механізму прояву цих закономірностей в певному суспільстві;
- виявлення проблем, пов'язаних з функціонуванням книги, та пошук шляхів щодо їх вирішення.

При вивченні книги соціологи використовують різноманітні підходи. Серед них, зокрема, **соціологічний** (книга вивчається через призму її взаємодії із суспільством), **культурологічний** (книга вивчається як явище культури, феномен цивілізації), **структурно-функціональний** (аналізується зміст, форма, динаміка книги та чинників, які на неї впливають) та інші. Серед методів вивчення книги широко використовуються: соціологічні (анкетне опитування, спостереження, експеримент); аналізу та синтезу, індукції і дедукції та інші.

Соціологи вивчають книгу на макро-, мезо-, мікрорівнях. На **макрорівні** їх цікавлять закономірності функціонування книги на рівні суспільства. На **мезорівні** вони вивчають динаміку цих зв'язків на рівні соціальних груп, соціальних інститутів, організацій. На **мікрорівні** аналізуються взаємовпливи та взаємовідносини між книгою та читачами в процесі читання; досліджується **читацька культура, читацька активність, читацька поведінка**.

Одним з основних понять у цій галузі соціології є «книга». Книга не є явищем природи, вона є витвором суспільства. Отже, вона є явищем соціальним, тому не може існувати поза суспільством. Книга є засобом формування духовного світу особистості, засобом передачі інтелектуального та емоційного досвіду від покоління до покоління, а значить — є явищем культурним. **Соціальна роль книги** визначається місцем, яке вона займає у суспільстві, в структурі вільного часу та в системі засобів масової комунікації. Поява нових засобів масової комунікації, таких як радіо, кіно, телебачення, відео, комп'ютерів не призвели до «відмирання» книги, а лише перебрали на себе частину її функцій. Функції, які виконує книга, можна розглядати в різноманітних аспектах, узагальнено і детально, в історичній перспективі і в сучасних умовах, у зв'язку з різними сферами діяльності людини та суспільства. Серед **основних функцій книги** можна назвати: *комунікативну, інформативну, інтегративну, ціннісно-орієнтуючу, освітню, виховну, навчальну, гедоністичну, моделюючу, кумулятивну, історичну, утилітарну* та багато інших. Усі функції книги взаємопов'язані і обумовлюють одна одну. Книга і сьогодні залишається найефективнішим засобом людини в її спілкуванні з минулим, сучасним і майбутнім. Можливо, під впливом INTERNET змінюватиметься форма, матеріал, спосіб виготовлення, але книга не зникне.

Під динамікою книги треба розуміти функціонування книги в суспільстві, тобто усі взаємозв'язки, взаємовідносини та чинники зовнішнього середовища, які обумовлюють її динаміку. Аналізуючи динаміку книги, можна виділити наступні **взаємозв'язки її з оточенням**:

- книга і людина (читач, автор, редактор книги, художник-оформлювач книги, друкар, видавець, книгопродавець і т. п.);
- книга і група людей;
- книга і різноманітні соціальні інститути та організації (наприклад, книга і освіта, книга і наука, книга і сім'я, книга і культура і т. п.);
- книга і суспільні витвори, тобто продукти матеріальної та духовної праці людини (мова, письмо, мода, технологія, техніка, в т. ч. засоби масової комунікації);
- книга і чинники природного оточення.

Кожен такий взаємозв'язок має свою спрямованість, характер, форму. Вступаючи в таку взаємодію, книга зазнає впливу певних чинників, що накладає свій «відбиток» не лише на неї (змінюється її форма, матеріал, інструмент, спосіб виготовлення і оформлення і т. п.), але й на її динаміку (змінюючи її якісно-кількісні характеристики). Характер впливу чинників на книгу та її динаміку змінюється в пропорційній залежності від кількісно-якісних характеристик самого чинника та його впливу.

Книга сама по собі, якого б змісту і оформлення вона не була, не може виконати свою головну функцію доти, поки вона не буде спожитою, прочитаною людиною. Вона набуває свого соціокультурного буття лише в процесі її читання, ознайомлення рецензентом з її текстовим змістом. Процес взаємодії між книгою і читачем, споживання друкованих матеріалів та інших аспектів читацької діяльності, є однією з основних проблем соціології читання.

Соціологія читання — соціологічна теорія, одна із галузей соціології, тісно пов'язана з іншими її складовими: *соціологією культури, соціологією засобів масової комунікації, соціологією книги, соціологією науки, соціологією освіти, соціологією виховання* і т. п.

Об'єктом соціології читання виступає читач, текст у будь-якій його формі (книга, журнал, газета, дискета) та зв'язки між ними, а предметом її є все те, що знаходиться в межах даного об'єкта. Серед основних питань, над якими працюють дослідники, можна назвати наступні:

- розробка основних базових понять соціології читання як науки (наприклад, «читання», «читач», «динаміка читання», «соціологія читання», «об'єкт соціології читання», «предмет соціології читання» та ін.);
- дослідження окремого читача, його **читацької культури**, її компонентів, **читацької поведінки, читацької активності**, соціально-демографічних характеристик груп читачів (великих чи малих);
- дослідження соціальних зв'язків на: а) макро-, мезо-, мікрорівнях; б) індивідуальному та груповому рівнях; в) рівнях впливу особистісних чинників та чинників зовнішнього середовища.

Виходячи із сказаного вище, можна дати таке визначення соціології читання: **соціологія читання — це наука, яка вивчає читання як форму опосередкованої комунікації в суспільстві, особливості, закономірності динаміки читання та механізм прояву цих закономірностей в конкретних умовах**. Вона ставить перед собою завдання інтеграції досягнень різноманітних наукових галузей (книгознавства, культурології, історії, праксеології та ін.) і носить міждисциплінарний характер.

Спеціалісти цієї галузі соціології основну увагу приділяють не вивченню процесу читання та закономірностям його динаміки, обумовленої чинниками різних рівнів, а дослідженню читача (його якісно-кількісним характеристикам) та тексту.

Вагомий внесок в інституціоналізацію цієї галузі соціології внесли такі науковці, як С. Холл, К. Гломбовські, І. Кобліц, Б. Вар'яш, Т. Боров, М. Васильєва, П. Бурд'є, С. Лібрович, А. Бахтіаров, А. Кіріпніков, О. Ловягін, І. Банк, В. Люблінський, С. Трубніков, Л. Беляєва, В. Немировський, Л. Доблаєв, Т. Дрідзе, І. Кон, Х. Алчевська, Л. Биківський, К. Довгань, В. Бабич, В. Стельмах, О. Чубар'ян, О. Семашко, Г. Воронцов, А. Примаківський, О. Біленський, Т. Сивокінь, О. Беловіцька, та багато інших. Значну роботу в галузі соціологічних досліджень читання проведено кафедрою книгознавства Української академії друкарства, Українською книжковою палатою, центральними бібліотеками України.

Теоретична спадщина соціології читання багата і вимагає ґрунтовного вивчення, доповнення новими даними, що дозволить їй чітко визначити межі своєї науки та зайняти провідне місце в системі соціальних наук. На жаль, більшість сучасних досліджень носять епізодичний характер, досліджуються лише окремі аспекти цієї проблеми, відеутні праці, які б досліджували читання з усіх сторін і у всій цілісності. Соціологічні дослідження читання в Україні викликані: по-перше, соціальною природою читання і тою специфікою, якою наповнюється соціальна роль читання в сучасних умовах; по-друге - недостатньою розробленістю даної проблеми. Вивчаючи процес читання, соціологи використовують такі наступні соціологічні методи, як: анкетування, контент-аналіз, спостереження, порівняння, абстрагування, методи відбору, фіксації, перевірки соціальних фактів та систематизації, аналізу вихідних даних, загальні та спеціальні (моделювання, індукції і дедукції, аналіз і синтез, типологізація, статистично-математичні та ін.). Серед підходів можна назвати: системний, проблемний, генетичний, структурно-функціональний, діяльнісний, номотетичний, психологічний, демографічний, соціальний, культурний та ін.

Соціологія читання оперує рядом понять, основними серед яких є: *читання, соціальний статус читання, динаміка читання, читач, вид читання, читацька культура, читацька діяльність, читацька поведінка, читацький інтерес, читацькі потреби, мотиви читання* та ін.

Соціологія визначає читання, як досить складне, багатогранне явище, що і дозволяє розглядати його різнопланово. Багато дослідників визначають читання як культурне явище (П. Бурд'є) чи як явище соціальне (О. Чубар'ян). Отже, читання сприймається як явище соціокультурне. Інші дослідники (М. Рубакін, Р. Хоггарт, Н. Ченелєва) розглядають читання як специфічну форму людської діяльності. Дехто досліджує читання як комунікаційний акт (О. Чубар'ян, М. Каган, П. Сорокін, Р. Баркер, Р. Ескарпі, Я. Анкудович, О. Беловіцька). Одночасно Р. Ескарпі, Р. Баркер, О. Чубар'ян, Дж. Владжич та інші трактують читання як потребу. Відомо, що у суспільному житті діє загальносоціологічний закон зростання потреб, який підтверджується і у нашому випадку. Так, задоволення потреби у появі усної мови сприяло появі потреби у її занотуванні, тобто у письмі. Задоволення цієї потреби спричиняється до появи потреби у її декодуванні, тобто читанні. Дж. Владжич, М. Ален, Е. Кінг та інші, визнача-

ють читання як звичку, вказуючи при цьому на взаємозалежність звички читати і потреби у читанні. Адже, виникнувши як потреба в розшифруванні текстів, читання з часом «переростає» у звичку. А закріплення цієї звички спричиняється до росту тієї ж таки потреби. Р. Баркер, Р. Ескарпі, М. Рубакін, О. Чубар'ян, Я. Анкудович, П. Бурд'є та ін. детермінують читання як спосіб: а) функціонування тексту, б) декодування інформації, в) передачі інтелектуального та емоційного досвіду. М. Шаповал вважає читання однією з складових мови. Як бачимо — усі дефініції вірні. Кожна з них висвітлює лише певну грань цього складного явища, взаємодоповнюючи одна одну.

«Соціальний статус читання» — це місце, яке займає воно в житті суспільства чи в структурі вільного часу особистості.

Під «динамікою читання» розуміємо функціонування соціальних зв'язків в системі «читач— текст».

Специфіка читання в умовах його функціонування знаходить своє конкретне вираження у функціях, які воно виконує. Під «функціями читання» розуміємо певні соціальні ролі, які визначають його призначення у суспільстві. Серед функцій можемо виділити наступні: *функцію передачі інтелектуального та емоційного досвіду, ідеологічну, функцію соціальної орієнтації, інформаційну, комунікативну, кумулятивну, інтегративну, історичну, утилітарну, гедоністичну, регулятивну* та багато ін. Усі вони взаємопов'язані і взаємообумовлюють одна одну.

«Вид читання» — певний поділ способів читання за тією чи іншою ознакою. Основними критеріями поділу виступають: особистісні ознаки, такі, наприклад, як вік, фах, особливості тексту, особливості читацької поведінки, міра активності.

«Соціальний статус соціології читання» — місце, яке займає ця галузь соціології в системі суспільно-гуманітарних наук.

«Читацька культура» — якісний показник читацької поведінки. Її складовими є культура мислення, сприйняття читача та культури читацької поведінки.

«Рівень читацької культури» визначається розвиненістю її компонентів.

«Культура читання» — якісний показник читацької поведінки в процесі самого читання.

«Читацька поведінка» — поведінка людини, яка пов'язана з пошуком, вибором, читанням, сприйняттям, використанням тексту.

Основними завданнями і одночасно напрямками досліджень вітчизняної соціології читання в умовах соціокультурної трансформації, що відбувається в нашому суспільстві, є:

- з'ясування причин спаду читацької активності людей, особливо в молодіжному середовищі;
- з'ясування стану задоволення читацьких потреб в умовах комерціалізації книжкової справи;
- аналіз впливу телебачення, системи INTERNET та інших засобів масової комунікації на читацьку поведінку особистості;
- вивчення впливу читання на духовний розвиток особистості;
- прогнозування читацької поведінки до 2010 р. з метою вироблення державної програми книгодрукування;
- з'ясування особливостей змін якісних характеристик особистості сучасного читача, його типологізація.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА. МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В попередніх розділах мова йшла в основному про загальносоціологічні, спеціальні і галузеві соціологічні теорії. Третім важливим рівнем в структурі соціологічних знань є знання, які одержують в результаті первинного узагальнення даних конкретно-соціологічних досліджень. Всі три рівня доповнюють один одний, що дозволяє одержати при вивченні соціальних явищ і процесів науково обгрунтовані результати.

Про те, що таке соціологічне дослідження, як його краще підготувати, організувати і провести, а зібравши за існуючою технологією об'єктивний емпіричний матеріал, правильно обробити, проаналізувати його і оформити отримані результати у відповідних документах, і йдеться в цій частині посібника.

Розділ 7. Соціологічне дослідження: поняття, етапи, види	187
7.1. Що таке соціологічне дослідження	187
7.2. Етапи соціологічного дослідження	188
7.3. Види соціологічного дослідження	189
7.4. Соціальний моніторинг	190
Розділ 8. Програма і робочий план соціологічного дослідження.	
Вибірка	193
8.1. Програма соціологічного дослідження	193
8.2. Робочий план дослідження	198
8.3. Вибірковий метод в дослідженні	199
Розділ 9. Методи соціологічних досліджень	202
9.1. Аналіз документів	202
9.2. Анкетне опитування	205
9.3. Соціометричне опитування	209
9.4. Соціологічне інтерв'ю	212
9.5. Фокусоване групове інтерв'ю	215
9.6. Соціологічне спостереження	215
9.7. Соціологічний експеримент	217
Розділ 10. Статистична обробка і аналіз емпіричної інформації	219
10.1. Статистика як інструмент обробки даних	219
10.2. Підготовка емпіричних даних до обробки і аналізу	219
10.3. Обробка і аналіз первинної інформації	221
10.4. Підсумковий документ аналізу соціологічної інформації	224

Розділ 7.

СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ: ПОНЯТТЯ, ЕТАПИ, ВИДИ

7.1. Що таке соціологічне дослідження

Під соціологічним дослідженням зазвичай розуміють систему логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, підпорядкованих єдиній меті: отримати точні об'єктивні дані про соціальне явище чи процес, що вивчається. В цьому розумінні поняття "соціологічне дослідження" було б некоректно пов'язувати лише з прикладною соціологією, наприклад, з вивченням ціннісних орієнтацій особистості, проблем сім'ї, споживання або формування громадської думки. Такий підхід, на наш погляд, звужує можливість соціологічного пізнання, залишає в тіні його теоретико-методологічну спрямованість, апіорі обмежує можливості соціології як науки, ігнорує одну із важливіших сторін емпіричного пізнання - роль теоретичних концепцій в прикладних дослідженнях. Останні в значній мірі визначають не лише якість соціологічного аналізу, але й висновки самих конкретно-соціологічних досліджень. Тому можна стверджувати, що в соціологічному дослідженні не повинно існувати суворої дихотомії: теорія і емпірія. Формальний поділ, який виник в науці, може лише спричинити розрив між теорією і прикладними дослідженнями в соціології, завалити соціологам-практикам теоретично осмислити власні дані, примушуючи представників теоретичного напрямку "працювати" на рівні абстракції, ідеалізованих об'єктів, що віддаляє їх від соціальної реальності.

Отже, соціологічне дослідження - це процес, в якому в єдності представлені теоретико-методологічні і емпіричні рівні пізнання, тобто мова йде про діалектичний процес, в якому поєднуються дедуктивний і індуктивний методи пізнання, що забезпечує цілісність пізнання і уявлень про соціальні явища. В цьому контексті не слід ототожнювати і протиставляти одне одному такі різновиди соціологічного дослідження, як прикладне і емпіричне, кожне з яких має свій гносеологічний статус і методологічну роль в структурі соціологічного дослідження.

В сучасній соціологічній літературі дуже часто поняття "соціологічне дослідження" вживається із сполученням слів "теоретичне", "фундаментальне", "прикладне", "емпіричне" і т. д. Це одне й теж, чи це принципово відмінні різновиди соціологічного дослідження? Не вдаючись до їх детального аналізу, відзначимо тут так:

- для теоретичного соціологічного дослідження вирішальне значення має глибоке узагальнення нагромадженого матеріалу в галузі соціального життя;
- в центрі емпіричних соціологічних досліджень знаходиться саме нагромадження, збір фактичного матеріалу у вказаній галузі (на основі опитування, аналізу документів, спостереження, даних статистики і т. д.) і його первинна обробка, включаючи і початковий рівень узагальнення.

Що стосується відмінностей між фундаментальними і прикладними соціологічними дослідженнями, то основою для такого поділу є відмінність в цілях і завданнях, які ставляться перед ними: одні із них спрямовані на побудову і вдосконалення теорії і методології, на збагачення основ самої соціологічної науки, а інші - на вивчення практичних рекомендацій в цій галузі. І ту і іншу спрямованість можуть мати як теоретичні, так і емпіричні дослідження.

Соціологічне дослідження треба відрізнити від соціального дослідження. Останнє ширше першого. Соціологічні дослідження складають "ядро" більш широких соціальних досліджень - суспільствознавчих досліджень. Соціальними є дослідження, які проводяться і в інших суспільних науках - в економічній науці, в політології, правознавстві, етнографії, демографії, культурології, психології і т. д. Соціологія ніколи не була і не є монополістом на такі дослідження, в тому числі і на конкретно-соціальні, емпіричні. На рівні емпіричних, конкретно-соціальних досліджень в інших суспільних науках і емпіричних соціологічних студій виявляється тісний зв'язок і взаємодія цих наук і соціології (перш за все, безпосередньо із спеціальними і галузевими соціологічними теоріями).

7.2. Етапи соціологічного дослідження

Соціологічне дослідження має ряд етапів свого здійснення, які різняться один від одного характером і змістом, формами і процедурами дослідницької діяльності.

Підготовчий етап складається з уточнення теми дослідження, осмислення мети і завдань, розробки теоретичної концепції, програми дослідження, встановлення вибірки, розроблення і тиражування методичних документів для збору інформації, визначення інструментарію дослідження, формування групи дослідників, складання графіків роботи, плану, визначення засобів, строків, способів обробки соціологічних даних і т. д.

Етап збору первинної соціологічної інформації (або польовий етап). Це зібрані в різній формі неузгалянені відомості - записи дослідника, виписки з документів, окремі відповіді опитуваних осіб і т. д.

Етап підготовки і обробки інформації. Як правило, зібрана на польовому етапі інформація підлягає перевірці й упорядкуванню, особливо з точки зору точності, повноти і якості заповнення методичних документів, відповідності вибірки розрахованим параметрам. На цьому етапі математики-програмісти готують одержану інформацію до обробки на ЕОМ, складають програми обробки, здійснюється обробка на ЕОМ. Якщо збір інформації проходив на невеликому масиві і з використанням незначного за обсягом інструментарію, то обробка інформації здійснюється механічно.

Аналіз інформації і підготовка підсумкових документів (або заключний етап). Методологією аналізу слугує програма дослідження, яка була складена на підготовчому етапі. В ході аналізу робляться висновки відносно сформульованих гіпотез, виявляються соціальні зв'язки, тенденції, протиріччя, нові соціальні проблеми, здійснюється підготовка наукового звіту за підсумками дослідження, формулюються висновки і рекомендації щодо розв'язання проблеми, вивченню якій й було присвячено дослідження.

Зазначимо, що в методологічній літературі кількість етапів різна. Так, відомий російський соціолог А. Г. Здравомислов вважає, що в будь-якому дослідженні можна виділити п'ять етапів: 1. Складання програми дослідження. 2. Здійснення вибірки. 3. Розробка методики дослідження. 4. Збирання матеріалу. 5. Аналіз матеріалу і його узагальнення.

А соціологи із Німеччини виділяють три етапи дослідження: 1. Підготовка й організація дослідження. 2. Проведення дослідження. 3. Опрацювання та узагальнення емпіричних даних. Розробка рекомендацій.

Етапи дослідження, як правило, відображаються в програмі дослідження і робочому плані. У межах кожного з названих етапів можуть бути виділені свої послідовні фази - проміжні етапи, але суть справи від цього не змінюється.

7.3. Види соціологічного дослідження

Вид соціологічного дослідження визначається характером поставлених мети й завдань, глибиною аналізу соціального процесу і т. д. Розрізняють три основні види соціологічного дослідження: розвідувальне (пілотажне), описове і аналітичне.

Розвідувальне (або пілотажне, зондажне) дослідження - найпростіший вид соціологічного аналізу, який дозволяє розв'язувати обмежені завдання. По суті йде випробування інструментарію, тобто методичних документів: анкети, бланк-інтерв'ю, опитувального листа, карток спостереження, карток вивчення документів та ін. Програма такого дослідження спрощена, як й інструментарій. Сукупності, що обстежуються, невеликі: від 20 до 80-100 чоловік.

Розвідувальне дослідження, як правило, випереджає глибоке вивчення проблеми. В ході його уточнюються мета, гіпотези завдання, питання, їх формулювання. Проводити таке дослідження особливо важливо у тих випадках, коли проблема вивчена недостатньо або ж взагалі постала вперше. Розвідувальне дослідження дозволяє отримати оперативну соціологічну інформацію.

Описове дослідження - більш складний вид соціологічного аналізу. З його допомогою отримують емпіричну інформацію, яка дає відносно цілісне уявлення про соціальне явище, що вивчається. Воно зазвичай проводиться в тому випадку, коли об'єкт аналізу - відносно велика сукупність, яка відрізняється різними характеристиками, наприклад, трудовий колектив великого підприємства, де працюють люди різних професій, статі, віку, стажу праці і т. д. Виділення в структурі об'єкта вивчення відносно однорідних груп (наприклад, за рівнем освіти, віку, професій) дає можливість оцінити, порівняти характеристики, що цікавлять дослідника, виявити наявність або відсутність зв'язків між ними. В описовому дослідженні може бути застосовано один або декілька методів збору емпіричних даних. Поєднання методів підвищує достовірність і повноту інформації, дозволяє зробити більш глибокі висновки і обґрунтовані рекомендації.

Найвагомішим видом соціологічного дослідження є **аналітичне** дослідження. Воно не лише описує елементи явища або процесу, що вивчається, але й дозволяє виявити причини, які лежать в його основі. Пошук причинно-наслідкових зв'язків - головне призначення цього дослідження. Якщо в описовому дослідженні встановлюється зв'язок між характеристиками явища, що вивчається, то в аналітичному з'ясується, чи має цей зв'язок причинний характер і що є

основною причиною, яка визначає те або інше соціальне явище. В аналітичному дослідженні вивчається сукупність багатьох чинників, що обумовлюють те або інше явище. Зазвичай їх класифікують як *основні і неосновні, постійні і тимчасові, контрольовані і неконтрольовані* і т. д.

Аналітичне дослідження неможливе без детально розробленої програми і відпрацьованого інструментарія. Воно переважно завершує розвідувальне і описове дослідження, в ході яких збираються відомості, які дають попереднє уявлення про певні елементи соціального явища або процесу, що вивчається. Аналітичне дослідження найчастіше носить комплексний характер. За методами, які використовуються, це дослідження багатше, різноманітніше, ніж розвідувальне і описове дослідження.

Для визначення видів соціологічного дослідження використовуються й інші критерії, пов'язані з формою і характером проведення дослідження. Так, в залежності від того, чи вивчається соціальне явище в статичній або в динамічній, виділяють два види соціологічного дослідження: разове і повторне.

● **Разове дослідження** дає інформацію про стан об'єкта аналізу, про кількісні характеристики якогось явища або процесу в момент його вивчення. Таку інформацію називають статичною, оскільки віддзеркалює нібито моментальний "зріз" характеристик об'єкта і не дає відповіді на питання про тенденції його змін в часі.

● **Повторне дослідження** - це дослідження одного й того ж або різних контингентів, які проводяться декілька разів, через певні проміжки часу, в однакових або відмінних соціальних умовах. Головне в повторних дослідженнях - співставленість досліджень.

Повторні дослідження також діляться на: трендові, панельні і лонгітюдні.

● **Трендові дослідження** здійснюються на аналогічних вибірках або в межах однієї генеральної сукупності з інтервалами у часі з метою аналізу змін на рівні певної групи, сукупності. Розрізняють **когортні тренди**, коли об'єктом дослідження є певна вікова група (когорта), яка залишається постійною в часі повторних досліджень, і **історичні тренди**, коли об'єктом дослідження є певна вікова група, яка обстежується через певні проміжки часу. В цьому випадку постійною залишається вікова група, а когорта і час проведення обстеження змінюється.

За умов **панельного** дослідження обстежуються одні й ті ж люди через однакові часові інтервали (через певну кількість років, за умов здійснення якогось соціального заходу тощо).

Лонгітюдним називають дослідження, момент повторення якого визначається з врахуванням генези сукупності, що вивчається, тобто з досягненням певної сукупністю певної стадії свого розвитку.

7.4. Соціальний моніторинг

Новою і перспективною формою організації соціальної інформації є **соціальний моніторинг**. Під останнім розуміють цілісну систему, яка дозволяє фіксувати, зберігати і здійснювати первинний аналіз одержаних даних про динаміку соціальних процесів, що відбуваються в конкретному пункті, регіоні, країні в цілому. Збір даних у формі моніторингу передбачає наявність теоретичної бази і технічних засобів його здійснення.

Теоретичною базою моніторингу слугує програма збору інформації, розробка форм представлення і збереження цієї інформації, **технічною** - розгалужена мережа каналів зв'язку, яка охоплює всі об'єкти спостереження, крупний головний обчислювальний центр і більш дрібні (обласні, районні, міські) обчислювальні центри.

Як правило, в системі моніторингу виділяють дві підсистеми: соціологічний і статистичний моніторинг. **Соціологічний моніторинг** являє собою цілісну систему визначення змін в суспільстві на основі аналізу масових уявлень про них. Для цього проводяться щомісячні і щоквартальні експрес-опитування з найбільш актуальних проблем. **Статистичний моніторинг** - це система одержання кількісних характеристик - статистичних показників і коефіцієнтів про різні сфери суспільного життя. Мова тут йде про збір набору показників соціальної, моральної і економічної статистики, необхідної для ефективного аналізу явищ в економічній, соціальній, політичній та інших сферах.

Спеціалісти виділяють такі основні риси соціального моніторингу:

- охоплення найбільш значних соціальних явищ в суспільстві;
  - наявність певного постійного складу показників і індикаторів (соціологічних і статистичних);
  - наявність тимчасових показників, які доповнюють основну систему і які змінюються в залежності від потреб користувача, що забезпечує гнучкість системи моніторингу;
  - передача даних каналами зв'язку на центральній обчислювальній центр, їх обробка і збереження;
  - проведення моніторингу з єдиного організаційного центру;
  - організація доступу споживачів до наявної інформації.
- Основними правилами проведення соціального моніторингу є:*
- проведення соціологічних опитувань і статистичного спостереження на одних і тих же територіях або адміністративних одиницях;
  - узгодженість термінів збору соціологічних і статистичних даних;
  - одноманітність висхідних форм для одержання даних;
  - відпрацювання критеріїв кореляції соціологічних і статистичних даних;
  - наявність, збереження і поповнення єдиного банку соціальної інформації.

Дуже важливе значення в системі моніторингу має також програмне забезпечення споживача, яке включає в себе такі функції:

- надання вихідної інформації;
  - здійснення швидкого пошуку і відбору інформації у відповідності з цілями користувача;
  - надання можливості вибору методів обробки відібраної інформації і форм надання конкретних результатів обробки.
- Зазначимо, що в Україні з 1996 р. центром "Соціальний моніторинг" при Українському інституті соціальних досліджень видається щомісячний інформаційний бюлетень, в якому публікуються дані моніторингу громадської думки населення країни.

Моніторинг громадської думки торкається соціально-політичних орієнтацій населення, його ставлення до різних суспільно-політичних інституцій, рівня життя та соціального самопочуття громадян України, їхньої думки щодо різних соціальних проблем та окремих подій суспільного життя, електоральної поведінки, рівня соціальної напруги та виміру конфліктного потенціалу населення України тощо. Матеріали інформаційного бюлетеня готуються за підсумками щомісячного масового репрезентативного опитування населення України, яке проводиться у дванадцяти регіонах, або в усіх областях, м. Києві та АР Крим. Загальна кількість опитаних складає від 1800 до 3000 респондентів. Інформація подається у вигляді графіків і таблиць, які супроводжуються коментарем на основі аналізу розбіжностей за статтю, віковими групами, рівнем освіти та регіональним розподілом населення. Деякі з видань були присвячені, наприклад, проблемам дитинства, жінок, молоді. Матеріали, що подає інформаційний бюлетень, широко використовуються працівниками державних структур, громадських організацій, політичними лідерами, науковцями-суспільствознавцями, журналістами і кореспондентами ЗМІ, широким загалом.

Розділ 8.

ПРОГРАМА І РОБОЧИЙ ПЛАН СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ. ВИБІРКА

8. 1. Програма соціологічного дослідження

В практиці соціологічних досліджень надається особливо важлива увага складанню програми досліджень. Саме з неї, а не із складання питальника (*анкети*) починається підготовка соціологічного дослідження. Під програмою соціологічного дослідження розуміють документ, що вміщує методологічні та процедурні передумови наукового пошуку. В ній викладаються основні завдання дослідження, методика та техніка збору та обробки соціологічної інформації. Розробка програми - обов'язкова умова соціологічного дослідження.

В програмі соціологічного дослідження реалізується зв'язок між:

- соціологічними методами;
- загальносоціологічною теорією та соціальними фактами, що вивчаються;
- суб'єктом та об'єктом соціологічного пізнання;
- структурними елементами, що складають програму;
- дослідницькими групами та окремими виконавцями, що взаємодіють в процесі вивчення об'єкту;
- дослідниками та практичними працівниками, що відпрацьовують рекомендації соціологів.

В ній відбиваються структурна організація соціологічних знань та навичок, необхідних для проведення дослідження, закладається механізм отримання теоретичних висновків дослідження та розробки практичних рекомендацій. Якщо соціолог, приступаючи до польового дослідження, має готову програму, то і його дії, і контроль за цими діями будуть логічними, послідовними. Програма соціологічного дослідження створює можливість оптимального зв'язку соціолога, як суб'єкта пізнання, з людьми, яких він вивчає, та має значення при аналізі та корегуванні їх дій.

Програма соціологічного дослідження складається з двох частин (розділів): методологічної та процедурної. **Методологічна частина** починається з опису проблемної ситуації, де відбивається важливе завдання складання програми - визначення об'єкта та предмета дослідження. Потім формулюються цілі та завдання дослідження. Не дивлячись на ілюзію суб'єктивності, мета завжди є об'єктивною, тобто тісно пов'язаною з суспільною практикою, та виражає потреби людей. Розробка системи основних та неосновних завдань забезпечує комплексний характер дослідження, чередування його теоретичних та практичних аспектів. Постановка завдань надає систематичності всьому дослідженню, дисциплінує дослідницький колектив. З метою використання єдиного понятійного

апарату в програмі визначаються основні поняття, їх емпірична **інтерпретація** та **операціоналізація**, тобто відбувається їх теоретичне уточнення, знаходження їх аналогів в соціальній дійсності (емпіричних індикаторів) та засобів заміру чи фіксації індикаторів (індексів). Цей етап дослідження неможливий без попереднього визначення та системного аналізу об'єкта. Важливе місце в розробці програми дослідження займає формулювання **гіпотез**, які конкретизують ціль дослідження та є його головним методологічним інструментом. Окрім формулювання гіпотез програма включає вказівку способів їх підтвердження та перевірки. А тепер зупинимось більш детально на окремих структурних елементах цього розділу.

Проблема і проблемна ситуація. Ці поняття не є тотожними, хоча й щільно зв'язані між собою. Буває, що проблема є ширшою проблемної ситуації, а може бути й так, що проблемна ситуація включає декілька проблем. Проблемна ситуація може розглядатися в межах однієї проблеми, але може бути вужчою або ширшою за неї. Якщо проблема - це в цілому якість нерозв'язане завдання, віддзеркалене досить абстрактно і багатослівно, то проблемна ситуація - це якби квінтесенція проблеми (однієї чи декількох), конкретно визначальне протиріччя, яке підлягає емпіричному дослідженню.

Розрізняють проблеми соціальні і наукові.

Соціальна проблема - життєве суспільне протиріччя, яке вимагає організації цілеспрямованих дій на його усунення. **Наукова проблема** - це стан "знання про незнання", коли фіксується протиріччя між знаннями про потреби суспільства в певних діях і незнанням способів і засобів здійснення цих дій. Постановка наукової проблеми - це завжди вихід за межі вивченого у сферу недослідженого.

Соціальні проблеми мають різні масштаби. Це, зокрема:

- проблеми невеликих соціальних груп (навчальних, професійних колективів);
- проблеми локальних територій (на рівні мікрорайона або невеликого поселення);
- проблеми, що торкаються інтересів великих соціальних груп (наприклад, професійних, конфесійних, етнічних, вікових);
- проблеми соціальних інститутів (сім'ї, освіти, армії, релігії і т. д.);
- проблеми цілих регіонів (західних областей України, автономної республіки Крим і т. д.);
- проблеми, що торкаються потреб та інтересів всього суспільства (соціально-економічні, соціально-політичні та ін.).

Формулювання, розробка соціальної проблеми вимагає міждисциплінарного підходу (це відмінна риса емпіричного соціологічного дослідження), використання соціологом знань інших дисциплін (соціальної філософії, економіки, політології, психології, права, педагогіки і т. д.), здійснення логічного аналізу проблеми (системного і функціонального). Лише після логічного аналізу проблеми дослідник може сформулювати проблемну ситуацію.

Об'єкт дослідження. Під об'єктом в соціологічному дослідженні розуміється галузь соціальної дійсності: соціальні групи, інститути, процеси, відношення, які містять певні соціальні протиріччя, породжують проблемну ситуацію і

на які націлений процес наукового пізнання (**В. А. Ядов**). В широкому розумінні слова об'єктом соціологічного дослідження є люди, об'єднані в різні спільності, групи, організації або втягнуті у різні соціальні процеси. Саме люди є носіями певної соціальної проблеми. *Визначення об'єкта соціологічного дослідження передбачає фіксацію його основних ознак:*

- просторової (країна, регіон, місто, підприємство і т. д.);
- часової (період і строки проведення дослідження);
- галузевої (вид діяльності, що вивчається, - промисловість, комерція, освіта, медицина і т. д.).

Важливо також здійснити опис об'єкта дослідження як **частини цілого** (в цьому випадку здійснюється його функціональний аналіз) і як якогось **автономного цілого**, яке складається із частин (тобто проводиться аналіз внутрішньої будови об'єкта. Наприклад, студентська молодь як соціальний об'єкт може бути розглянута як цілісність, яка складається з чоловічої і жіночої статі, різних вікових груп, різного соціального походження і т. д. При аналізі об'єкта визначається хоча б приблизна величина генеральної сукупності.

Предмет дослідження - найбільш суттєві сторони об'єкта дослідження, які характеризують протиріччя, що в ньому виникли; ті або інші ідеї, властивості, характеристики об'єкта, пізнання яких необхідно для розв'язання проблемної ситуації. Один і той же об'єкт (наприклад, студентська молодь) може вивчатися з позиції різних молодіжних проблем і, отже, передбачає багато предметів. Якщо дослідника цікавлять лише форми дозвільної діяльності студентів якогось вищого навчального закладу, тоді об'єкт дослідження - студентський колектив, а предмет - форми дозвільної діяльності. Предмет соціологічного дослідження передбачає, але, як правило, не співпадає з об'єктом. Об'єкт і предмет лише тоді можуть співпадати, якщо необхідно пізнати всю сукупність закономірностей розвитку і функціонування конкретного соціального об'єкта. Наприклад, вивчити основні закономірності формування студентства як соціальної верстви. Але це вже виходить за межі прикладного соціологічного дослідження, це компетенція спеціальної теорії.

Як і об'єкт, предмет також вимагає обмеженості в просторовому і часовому відношенні. Предмет емпіричного дослідження є частиною предмета теоретичного дослідження. Перехід від теоретичного до емпіричного, і навпаки, здійснюється за допомогою операціоналізації виділених понять.

Мета і завдання дослідження. Аналіз будь-якої проблемної ситуації можна провести в теоретичному або прикладному напрямках в залежності від мети дослідження. Мета дослідження може бути сформульована як **теоретична**. Тоді при підготовці програми основна увага приділяється теоретичним і методологічним питанням: вивченню наукової літератури з проблеми, що цікавить, побудові концепції предмета дослідження і т. п. В даному випадку об'єкт дослідження визначається після того, як виконана попередня теоретична робота.

При постановці **прикладних** практичних завдань, перш за все, визначається, які конкретні цілі ставляться перед дослідником, після чого за допомогою наукової літератури з'ясується: чи немає типового розв'язання цих завдань, віднаходяться варіанти типових рішень стосовно до конкретних умов.

Отже, мета - це загальна спрямованість дослідження, очікуваний кінцевий результат. Для більш чіткого з'ясування мети її деталізують, і в програмі на основі мети розробляється система основних і неосновних завдань дослідження. В якості головного може виступати як теоретичне, так і практичне завдання. Це залежить від замовлення на дослідження, але головне завдання обов'язково повинно бути центральним питанням дослідження. Отже, завдання дослідження - це сукупність конкретних цільових установок, в яких формулюються вимоги до аналізу і розв'язання проблеми, це свого роду сходинки для сходження до мети.

Гіпотези дослідження. Базою наукових узагальнень є факти, які соціолог може одержати в результаті соціологічного дослідження. Розвиток наукових знань свідчить, що одного лише опису того чи іншого об'єкта недостатньо для отримання достовірних даних і формулювання теоретичних висновків. Потрібне ширше бачення його у перспективі, а то і наукове передбачення, прогноз на майбутнє. Першою сходинкою до такого прогнозу є гіпотеза, яка висувається у будь-якій науці. *Гіпотеза в соціологічному дослідженні - це науково обгрунтована уява про структуру соціальних об'єктів, характер елементів і зв'язків, які утворюють ці об'єкти, про механізм їх функціонування і розвитку.* Наукова гіпотеза може бути сформульована тільки в результаті попереднього аналізу досліджуваного об'єкта. **Вона повинна відповідати ряду вимог:**

По-перше, узгоджуватися з новими теоріями, істинність яких підтверджена соціальною практикою.

По-друге, важливою вимогою є відповідність гіпотези існуючим і перевіреним фактам. Іноді останні вступають у суперечність з висунутою гіпотезою, що є сигналом щодо її переосмислення і висунення нової гіпотези.

По-третє, гіпотеза має формулюватися так, щоб її можна було легко перевірити у процесі соціологічного дослідження. Перевіряється вона за допомогою спеціально розробленої методики, якою соціолог повинен вміло користуватися. Гіпотези відображують досліджуваний об'єкт у цілому, його структуру і механізм функціонування, які недоступні прямому спостереженню. Таку загальну гіпотезу отримують при попередньому аналізі досліджуваного об'єкта.

По-четверте, гіпотеза повинна піддаватися логічному аналізу, який встановлює її несуперечливість. До операцій, що встановлюють несуперечливість гіпотези, належать не тільки логічні правила, а й операційні визначення. Останні дозволяють соціологу позбутися довільного тлумачення термінів висунутої ним гіпотези.

В окремих випадках одна й та ж наукова гіпотеза підтверджується одними фактами і заперечується іншими. Тому факти потрібно правильно й однозначно пояснювати. Лише за цієї умови вони можуть бути засобом перевірки гіпотези. Використання фактів з метою перевірки адекватності гіпотези передбачає активну розумову діяльність і не зводиться до пасивного спостереження, простого сприйняття чуттєво даного. Якщо виведені з гіпотези висновки підтверджуються результатами дослідження і самою соціальною практикою, це свідчить про істинність запропонованої гіпотези, в противному разі гіпотеза заперечується як неправильна. Для підвищення підтверджуваності гіпотези ре-

комендується керуватися таким правилом: висувати кілька взаємопов'язаних гіпотез. Хоча таким шляхом не вирішується проблема істинності гіпотези, проте підвищується ймовірність її обгрунтування.

За своїм змістом про уяву щодо досліджуваного об'єкта розрізняють описові і пояснювальні гіпотези. **Описові гіпотези** - це уявлення про структурні і функціональні зв'язки досліджуваного об'єкта. Вони можуть стосуватися і класифікації характеристик соціального об'єкта. **Пояснювальні гіпотези** являють собою уявлення про причинно-наслідкові зв'язки, що існують у досліджуваному об'єкті і вимагають експериментальної перевірки.

Логічний аналіз основних понять (їх інтерпретація і операціоналізація). При розробці програми важливо виділити основні поняття. Вони займають ведуче місце у визначенні предмета дослідження. Логічний аналіз понять вимагає глибокого і точного пояснення їх змісту і структури. Потім визначається співвідношення елементів, властивостей соціального явища, що досліджується. Аналіз цих елементів і властивостей дає досліднику реальну уяву про стан (статистику, динаміку) соціологічного явища, що досліджується. Наприклад, необхідно вивчити соціальну активність студентів (вузу, міста, регіону і т. д.). Логічний аналіз категорії "*соціальна активність*" вимагає виділити більш дрібні поняття, які є її складовими. До них відноситься активність навчальна, політична, культурна і т. д. Ще більше деталізуючи, розшифровуючи ці поняття, ми підходимо до визначення сутності окремих елементів дослідження. Дані поняття все більше наближаються до показників, які можна "закладати" в анкету у вигляді конкретних запитань.

Як правило, розчленування абстрактного поняття, що фігурує в дослідженні, здійснюється поетапно. Спочатку здійснюємо інтерпретацію, тобто розкриваємо зміст основного поняття, враховуючи різні варіанти його теоретичного трактування в різних наукових джерелах. Потім з основного поняття, як вже вказувалося, вичленяємо більш часткові поняття, які входять в нього і мають менший рівень абстрактності. Наступний етап - операціоналізація поняття, тобто подальше членування і деталізація понять до рівня однозначно розуміючих термінів, знаходження їх аналогів в реальному житті (іншими словами, емпіричних індикаторів).

В аналітичному дослідженні здійснюється два види операціоналізації (в описовому - лише структурна): **структурна і факторна.**

Структурна операціоналізація - це розчленування основного поняття на складові елементи - головні ознаки предмета дослідження, **факторна** - це вияв і аналіз уявлених причин, які визначають характер явища, що вивчається.

Процедурна частина програми включає методику та техніку дослідження, тобто опис прийомів збору, **обробки та аналізу** соціологічної інформації.

Особливість соціологічних досліджень полягає в тому, що більшість висновків в них засновано на інформації, отриманій в результаті вибіркового обстеження. Це є можливим лише при дотриманні вимог репрезентативності. В програмі ці питання вирішуються шляхом визначення обсягу та характеру вибірки. Співвідношення вибіркової сукупності, яка є свосередньою моделлю об'єкта, з самим об'єктом (генеральною сукупністю) визначається в програмі з допомогою дослідно-статистичних та математично-статистичних методів.

Залежно від специфіки об'єкта, а також характеру інформації, яка вже є про об'єкт, що досліджується, відбувається вибір методів збору соціологічної інформації - спостереження, анкетування, інтерв'ювання і т. п. І на цій основі розробляється інструментарій дослідження (анкети, опитувальні аркуші, картки спостереження та ін.). В програмі відзначаються також методи обробки та аналізу отриманої інформації, що передбачає визначення, яким чином це буде здійснюватися, з використанням яких пакетів прикладних програм для ЕОМ.

Отже, переконаємось, що складання програми - це складний процес, який вимагає високої професійної кваліфікації, творчого ставлення і чималої витрати часу. Ретельно підготовлена програма - гарантія успіху прикладного соціологічного дослідження, обґрунтованості його результатів, їх теоретичної і практичної цінності.

8. 2. Робочий план дослідження

Поряд з програмою складається ще й **робочий план дослідження**. Зазвичай в план закладаються основні організаційні (процедурні) заходи, які треба здійснити при дослідженні. В ньому всі науково-дослідницькі і організаційно-технічні процедури і операції групуються в чотири розділи.

Перший розділ передбачає порядок підготовки обговорення, затвердження програми та інструментарія соціологічного дослідження. В ньому передбачено питання формування і підготовки групи збору первинної інформації (анкетерів, інтерв'юєрів). В розділі фіксується питання проведення пілотажного дослідження, яке засвідчить, як "працює" інструментарій. При виявленні помилок, неточностей, при підготовці документів оперативно вносяться корективи і тільки після того, як документи для роботи повністю готові, їх тиражують.

Другий розділ, по суті, відповідає на питання: що треба зробити, де і коли, в які терміни, тобто торкається організаційно-методичних видів роботи. В ньому передбачено попереднє повідомлення респондентам про мету, завдання і практичне значення дослідження. Тут же планується день роздачі і заповнення анкет, бланків інтерв'ю під керівництвом анкетера.

Третій розділ присвячується, як правило, плануванню операцій, пов'язаних з підготовкою зібраної в "полі" інформації до обробки на ЕОМ. Планом передбачається визначення групи спеціалістів, яка буде виконувати всю цю роботу (вибракування анкет, кодування відкритих запитань і т. д.).

Четвертий розділ - це всі види робіт, пов'язані з аналізом результатів обробки. Одержавши зведені таблиці цифр, процентів (табуграфи), дослідники готують попередній підсумковий документ - інформацію, інформаційну записку або звіт про проведене соціологічне дослідження, роблять узагальнюючі висновки, формують практичні рекомендації.

Отже, в узагальнюючій формі можна сказати, що в робочому плані визначаються основні етапи і підетапи всієї роботи, характеризується розстановка виконавців (з врахуванням того, в якій послідовності процедура передбачає застосування тих або інших методик), здійснюється ув'язка в часі різних дій, які здійснюються членами дослідницької групи і визначається елементарний сітковий графік руху всієї роботи. Робочий план перетворюється, по суті, у важливий, як і програма, документ дослідження.

8. 3. Вибірковий метод в дослідженні

Особливе значення в соціологічному дослідженні відводиться вибірці. Це обумовлено тим, що об'єкт дослідження найчастіше нараховує сотні, тисячі, десятки або сотні тисяч людей. Всі вони не можуть бути опитані. Тому при підготовці дослідження важливо так сформулювати вибірку, щоб вона була і економічною, і презентативною, тобто вона має правильно відбивати всі характеристики генеральної сукупності, із якої вона походить. **Репрезентативність** забезпечується дизайном вибірки (стратегією і процедурами її формування) і розрахунком її мінімального обсягу, який здатний забезпечити необхідну точність результатів. Економічність (ефективність) вибірки пов'язується з вартістю вибіркового дослідження.

Генеральною сукупністю називають об'єкт дослідження, на який розповсюджуються висновки соціологічного аналізу. Генеральні сукупності ділять на кінцеву і (практично) бескінцеву, конкретні і гіпотетичні, однорідні і неоднорідні.

Вибіркова сукупність - це певне число елементів генеральної сукупності, відібрані за суворо заданим правилом. Елементи вибіркової сукупності (респонденти, документи, що аналізуються і т. п.), які підлягають вивченню (опитуванню, інтерв'юванню) називають **одинацями аналізу**. Ними можуть виступати окремі люди, їх групи, трудові колективи.

В соціологічній практиці застосовуються різноманітні способи вибірки: *простий випадковий відбір, багатоступеневий, систематичний, стратифікований, кластерний (гніздовий), квотний* та ін. Зупинимось коротко на їх характеристиках.

Простий випадковий відбір передбачає, що всі елементи генеральної сукупності одержують однакову ймовірність попадання у вибірку. При цьому береться до уваги, що:

- генеральна сукупність є однорідною;
- всі її елементи є доступними для дослідження в однаковій мірі;
- в наявності є повний список елементів, що становлять генеральну сукупність;
- до цього списку застосовуються процедури випадкового відбору (з використанням таблиць або генераторів випадкових чисел).

Багатоступеневий відбір застосовують стосовно великих генеральних сукупностей із складною структурою. Для цього генеральну сукупність структурують, розбиваючи її на кінцеве число підсукупностей. Утворюються нова, конкретна і кінцева, генеральна сукупність, елементами (одинацями відбору) якої є виділені підсукупності. Серед них вибираються одиниці аналізу. Ця операція може повторюватися декілька разів, поки не будуть виявлені підсукупності, доступні для безпосереднього вивчення. Як правило, на останній ступені одиниці відбору співпадають з одинацями аналізу.

Систематичний відбір - це відбір із списку з певним "кроком" (наприклад, через 10, 20, 50 і т. д. чоловік).

Стратифіковані вибірки застосовують до неоднорідних генеральних сукупностей і в тих випадках, коли списки об'єктів легше одержати частинами, ніж по всій генеральній сукупності в цілому. У випадку стратифікованого випад-

кового відбору обсяг вибірки ділиться між стратами пропорційно їх чисельності, і потім із кожної страти вибирається проста випадкова вибірка. Наприклад, при вивченні студентства м. Києва стратифікується генеральна сукупність по вищих навчальних закладах, а всередині кожного з них - по факультетах.

В кластерному відборі в якості одиниць дослідження відбираються не окремі респонденти, а цілі групи або колективи. Наприклад, із 15 студентських груп, в яких займається по 20, відбирається 5, і в цих групах проводиться суцільне опитування. Кластерна вибірка дає науково обгрунтовану соціологічну інформацію, якщо групи максимально подібні за найважливішими ознаками (наприклад, за статтю, віком, видом навчання і т. п.).

В цілеспрямованій вибірці найчастіше використовуються методи стихійної вибірки, основного масива і квотної вибірки, "снігового клубка", доступні вибірки та ін. **Метод стихійної вибірки** - це звичайне поштове опитування телеглядачів, читачів газет, журналів. Тут наперед неможливо визначити структуру масива респондентів, які заповнюють і відправляють поштою анкети. Тому висновки такого дослідження можна розповсюджувати лише на опитувану сукупність.

Метод основного масиву зазвичай застосовується при проведенні пілотажного або розвідувального дослідження на невеликих генеральних сукупностях, для яких немає сенсу проводити вибіркове дослідження. Він практикується при задаванні якогось конкретного запитання. В подібних випадках опитується до 60-70 відсотків респондентів, які опинились у відбірковій сукупності.

Метод квотної вибірки часто застосовується при вивченні громадської думки. Ним користуються в тих випадках, коли до початку дослідження є наявності статистичні дані про контрольні ознаки (наприклад, рівень освіти, кваліфікації) елементів генеральної сукупності. Наявні дані про ту або іншу контрольну ознаку виступають в якості квоти, а їх числові значення - показників квоти. Респонденти за таким методом відбираються цілеспрямовано, із збереженням показників квот. Число показників, дані про які відбираються в якості квот, не повинно перевищувати чотирьох, бо за більшим числом показників відбір респондентів стає затрудненим. Цей метод спеціалісти не рекомендують використовувати в дослідженнях соціальної структури, стратифікації, мобільності.

Метод доступної вибірки застосовується при дослідженнях генеральних сукупностей, які є досить складними для дослідження іншими методами. Зазвичай це гіпотетичні генеральні сукупності - аудиторія ЗМІ (яка опитується безпосередньо за допомогою ЗМІ), споживачі певних товарів (опитуються в точках торгівлі), члени релігійних конфесій, представників яких опитують в місцях проведення культових заходів і т. п.

Щодо **метода "снігового клубка"**, то він являє собою щось середнє між методом доступної вибірки і основного масива. Він застосовується до малочисельних гіпотетичних генеральних сукупностей (наприклад, експертів з якоїсь вузької проблеми). Кожного знайденого члена такої сукупності питають, кого із своїх колег він знає. Так складається основа вибірки, поки вона не буде оптимальною.

Який би метод вибірки не застосовувався в дослідженні, вимірювання якогось показника проводиться лише на частині генеральної сукупності, а це може приводити до певних помилок вибірки. Помилкою вибірки (Δ) для якогось показника називається різниця між його середнім арифметичним значенням за вибіркою ($\bar{x}$) і за генеральною сукупністю (μ): $\Delta = (\bar{x} - \mu)$.

Випадкові помилки простої випадкової вибірки із безкінцевої генеральної сукупності мають розподіл, наближений до нормального, з нульовим середнім і дисперсією, яка є рівною S^2/n , де S^2 - дисперсія ознаки за вибіркою, а n - її обсяг. Величина $\Delta_{ст.} = S/\sqrt{n}$ називається **стандартною помилкою вибірки**.

Теорія вибірки в соціологічних дослідженнях передбачає систему розрахунків і формул для оцінювання помилок вибірки і вираховування необхідного обсягу вибірки, використання яких соціологом може забезпечити бажаний ступінь точності результатів дослідження.

Розділ 9. МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Соціологічна практика виробила цілий комплекс методів збору соціологічної інформації: опитування, інтерв'ю, спостереження, експеримент, аналіз документів, експертна оцінка, тестування, фокус-групи, ведення бесіди тощо. Використання соціологом того або іншого методу, в тому числі їх сукупності, залежить від умов, місця і часу, мети і завдань дослідження, а також його виду.

9. 1. Аналіз документів

Найдавнішим і найпоширеним способом одержання соціологічної інформації є **метод вивчення документів**, які є в будь-якому цивілізованому суспільстві. Під **документом** в соціології розуміють ті або інші джерела, які містять інформацію про соціальні факти і явища суспільного життя, про ті або інші соціальні суб'єкти, що функціонують в суспільстві.

Аналіз документів дає соціологу можливість побачити важливі сторони соціальної дійсності, допомагає виявити норми і цінності, притаманні суспільству, одержати відомості, необхідні для опису тих або інших соціальних структур і систем, простежити динаміку взаємодії між різними соціальними групами і окремими людьми. Нагадаємо тут, що перша "канонічна" праця з емпіричної соціології в США - "Польський селянин в Європі і Америці" **У. Томаса і Ф. Знанецького** - повністю побудоване на використанні документів. Поряд з архівами газети польських емігрантів в США, картотекою і офіційною документальною Союзу благодійності, історією церковних приходів в цьому дослідженні вперше використані для аналізу особистісні документи емігрантів: 50 комплектів (754 примірника) листів, а також життєопис якогось Владека Віхновського (300 сторінок).

Коло власне соціологічних документів, які віддзеркалюють різні сторони суспільного життя в наш час технізації і інформатизації настільки широке, що будь-яке емпіричне соціологічне дослідження не слід планувати, а тим більше виходити на польові дослідження, не проаналізувавши попередньо офіційні статистичні дані, не лише центральні, але й місцеві, не вивчивши минулі і сучасні дослідження з даної теми (якщо вони є), матеріали книг і журналів, звіти різних відомств і т. д. Наприклад, соціологічне дослідження, присвячене вивченню вільного часу жителів того або іншого міста (району), села може бути розпочато з аналізу статистичних даних про використання бібліотек, відвідування кінотеатрів, театрів, концертів, музеїв і т. д.

Щоб добре орієнтуватися в багатоманітності документів, перш за все необхідна їх класифікація, підвалиною якої слугує форма, в якій той або інший документ фіксує вміщену в ньому інформацію. Від форми, в якій зафіксована інформація, залежить цілі його використання і методи аналізу.

За формою фіксації інформації документи діляться на:

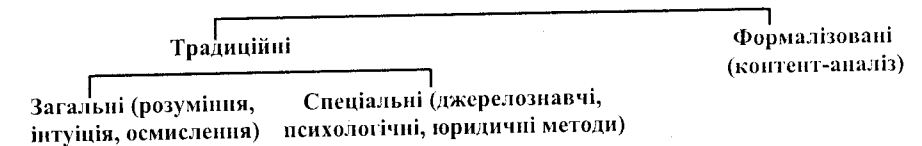
- письмові документи (в них відомості подаються у формі тексту);
- статистичні дані (цифрова форма викладу);
- іконографічна документація (кіно-відео-фотодокументація, картини);
- фонетичні документи.

Письмові документи - найбільш поширений вид документації. Джерелами цього типу документів для соціолога є: державні і центральні архіви, архіви організацій і установ, підприємств, фірм, архіви емпіричних даних в машинно-писній формі, в т. ч. INTERNET, наукові публікації, преса, особистісні документи (листи, автобіографії, мемуари, щоденники, промови і т. п.).

Існують і інші способи класифікації документів. За статусом джерела документи ділять на **офіційні** і **неофіційні**. З точки зору спонтанності появи документи ділять на **мимовільні** (створені незалежно від дослідника); **задані** (створені спеціально на прохання дослідника). За ступенем опосередкованості виділяють **первинні** і **вторинні** документи - одні створені на основі безпосереднього досвіду автора, другі - на базі узагальнення первинних документів. За критерієм авторства документи класифікують на **індивідуальні**, створені одним автором, і **колективні**, створені декількома авторами, групою.

В соціологічних дослідженнях найбільш поширеними є **традиційний** (класичний) і **формалізований** (якісно-кількісний метод аналізу документів). (див. схема 3.)

Схема 3. Методи аналізу документів

Суттєво відрізняючись один від одного, вони не виключають, а взаємно доповнюють себе, дозволяючи компенсувати наявні в кожному вади.

Під **традиційним**, класичним аналізом розуміється вся багатоманітність розумових операцій, спрямованих на інтеграцію відомостей, що містяться в документі з певної точки зору, застосованого дослідником в кожному конкретному випадку. Традиційний аналіз документів дає можливість соціологу дати свою інтерпретацію змісту документа, проникнути в сутність явища, що вивчається, виявити логічні зв'язки і протиріччя між ними, оцінити ці явища і факти з певних дослідницьких позицій. Разом з тим основною слабкістю традиційного аналізу документа є суб'єктивність: якби соціолог-дослідник не прагнув бути об'єктивним при оцінці інформації, яка міститься в документі, його інтерпретація завжди в меншій чи більшій мірі буде суб'єктивною.

Бажання позбутися суб'єктивності традиційного аналізу обумовило появу принципово нового, **формалізованого** метода аналізу документів, який одержав назву "контент-аналіз". **Контент-аналіз**, або науковий аналіз змісту тексту (документа), - це метод дослідження, який застосовується в різних гуманітарних дисциплінах. Але розвиток цього методу переважно пов'язаний з соціоло-

гічними дослідженнями ЗМІ. З часом метод контент-аналізу став застосовуватися і при вивченні інших галузей соціальної реальності, іншого типу документів, зокрема, невербальних, іконографічних (портрети, фотографії і т.д.), а також відповідей на відкриті запитання соціологічної анкети. Цей метод дуже часто використовується різними спецслужбами: до 80 відсотків таємної інформації здобуваються за його допомогою і зараз.

Суть цього методу зводиться до того, щоб знайти такі ознаки, риси, властивості документа (наприклад, частота вживання певних термінів), які з необхідністю віддзеркалювали б певні суттєві сторони змісту. Тоді зміст документу стає вимірним, доступним точним обчислювальним операціям. Разом з тим обмеженість контент-аналізу полягає в тому, що далеко не все багатство змісту документу може бути виміряне за допомогою формальних (кількісних) показників.

Можна визначити такі умови, за яких застосування контент-аналізу в соціологічних дослідженнях є необхідним:

- при вимозі забезпечити високий ступінь точності і об'єктивності аналізу;
- за наявності обширного за обсягом і несистематизованого матеріала, коли безпосереднє використання останнього є затрудненим;

- при роботі з відповідями на відкриті запитання анкет і глибоких інтерв'ю, якщо категорії, важливі для цілей дослідження, характеризуються певною частотою появи в документах, що вивчаються;

- коли велике значення для досліджуваної проблеми має сама мова джерела інформації, що вивчається, його специфічна характеристика.

Отже, контент-аналіз - це метод якісно-кількісного аналізу масива документів з метою одержання об'єктивної, систематизованої і узагальненої інформації про соціальну реальність. Процедура контент-аналізу полягає в алгоритмізованому виділенні в тексті певних елементів змісту, що цікавить дослідника, класифікації виділених елементів у відповідності з концептуальною схемою, наступним їх підрахунком і якісним представленням результатів.

Основними напрямками використання контент-аналізу є:

- виявлення і оцінка характеристик тексту як показників певних сторін об'єкта, що вивчається;

- виявлення причин, що обумовили появу повідомлення;

- оцінка ефекта впливу повідомлення.

Коли дослідник-соціолог закінчив побудову схеми ключових понять або категорій аналізу, здійснив їх інтерпретацію і структурування, постає етап "накладання" названої схеми на конкретний текст, або, іншими словами, знаходження для всіх категорій і підкатегорій адекватного вираження на мові документів, що досліджуються. Таким їх виразом є одиниці аналізу: 1) окреме слово; 2) судження, закінчена думка, логічний ланцюг; 3) персонаж повідомлення. Фрагменти тексту, які відповідають різним одиницям аналізу, можуть коліватися від мінімального розміру (слово) до максимального (логічний ланцюг, життєва ситуація), які фіксуються в межах цілого повідомлення або навіть декількох повідомлень.

Для здійснення контент-аналізу соціологу треба мати такі документи:

- таблицю контент-аналізу;
- інструкцію кодувальника;
- кодувальну картку (див. табл. 2).

Таблиця контент-аналізу містить список категорій і підкатегорій і присвоєні їм коди.

Номер документу	Категорії і підкатегорії аналізу															
	тема (код)				знак інформації (код)				географія повідомлень (код)				автор повідомлень (код)			
№	1	2	3	...	1	2	3	...	1	2	3	...	1	2	3	...
1																
2																
...																
n																
Σ _n																

Табл. 2. Зразок кодувальної картки.

Інструкція кодування містить опис одиниць аналізу і рахунка, в ній закладені правила кодування, обумовлюються можливі труднощі. Реєстрація одиниць аналізу здійснюється в спеціальних таблицях, кодувальних картках. Останні включають всі класифікаційні одиниці - категорії і підкатегорії. Одиниці аналізу, виявлені в документі, фіксуються у відповідних графах кодувальної картки.

В контент-аналізі передбачається своя вибірка. Масив документів, об'єднаних загальною ознакою, представляє генеральну сукупність, яка має бути вивчена. Якщо перед аналітиком-соціологом стоїть завдання провести контент-аналіз кампаній по виборах президента України, то в межі генеральної сукупності треба включити всі документи, які опубліковані у зв'язку з виборами з моменту початку кампанії до її завершення.

Для формування вибіркової сукупності документів для контент-аналізу зазвичай використовують суцільний і випадковий відбір. Щодо застосування скерованого типу відбору, то він виключається через відсутність даних про розподіл в генеральній сукупності документів.

Робота з документами вимагає від соціолога крім спеціальних знань великої винахідливості, вона завжди є дослідницьким пошуком.

9. 2. Анкетне опитування

Серед розповсюджених методів опитування респондентів важливе місце займає метод **анкетного опитування**. Надзвичайна популярність цього методу пояснюється різноманітністю і якістю соціологічної інформації, яку можна одержати за його допомогою. Даний метод засновується на висловлюваннях окремих осіб і проводиться з метою виявлення найтонших нюансів в думках респондентів.

Анкетне опитування починається з формулювання програмних питань, з переведення мови науки на запитання, зверненні до респондентів. Для чого необхідне це переведення? Існує велика відмінність в наукових термінах і бу-

денній мові людей, тому різні поняття можуть мати для простих людей і науковців неспівпадаючі інтерпретації. Іноді опитуваний взагалі не знає значення того або іншого поняття. Отже, якщо не враховувати особливостей формулювання запитань в анкеті, то навіть при дотриманні всіх останніх вимог методики анкетного опитування, можна одержати помилкові результати.

В процесі переведення дослідницьких (програмних) питань в анкетні запитання мета соціологічного дослідження стає все менш ясною. До речі, науковці-соціологи вважають, що чим краще проект анкети, тим менш ясною є тема дослідження для читача, опитуваних чи замовника. Але саме в цьому й полягає наукова майстерність соціолога, який бажає одержати об'єктивні відповіді. Як кажуть, хитрим повинен бути не питальник, а інтерв'юер.

Анкета (див. додаток № 1), як правило, починається з **преамбули** - звернення до респондента. В ньому вказується, хто проводить дослідження, описується мета дослідження, характер використання результатів, підкреслюється анонімний характер, спосіб заповнення анкети, а також висловлюється подяка (вона можлива і в кінці анкети) за участь в анкетуванні. Далі йде основна частина анкети, яка містить блоки запитань до опитуваних, і третя частина - паспортника, в якій представлені відомості про опитуваних (стать, вік, освіта, місце мешкання, соціальний стан і т. д.).

Наведемо деякі вимоги до самої анкети і анкетного опитування:

- опитування не повинно тривати більше 30-40 хвилин у зв'язку з тим, що респондент втомлюється, і останні запитання залишаються зазвичай без повноцінних відповідей, за цей час опрацьовується 25-30 запитань;

- важливо, щоб інтерес до предмету опитування не спадав, а поступово підвищувався. Тому більш складні за змістом (і розумінням) запитання повинні йти слідом за більш простими;

- перше запитання не повинно бути ні дискусійним, ні насторожливим. Хай краще воно буде нейтральним;

- важкі запитання доцільно вмістити в середині анкети, щоб респондент "включився" в тему;

- запитання повинні бути ясними, чіткими і зрозумілими всім респондентам;

- запитання повинні відповідати логічним вимогам: спочатку мова повинна йти про встановлення того чи іншого факта, події, а потім вже про його оцінку.

Якщо в анкеті з'являється новий розділ, то необхідно "підвести" опитуваного до нової теми. Зазвичай це робиться за допомогою звернення в певній формі до респондента, наприклад, "А тепер ми просимо Вас висловитись про те-то...".

За предметним змістом запитання анкети поділяють на:

- **запитання про факти**, за допомогою яких отримують інформацію про соціальні явища, про стан справ в колективі, про поведінку і дії самого респондента, його вік, стать, освіту, соціальне становище і т. д.;

- **запитання про знання**, мета яких - з'ясувати, що знає і що може повідомити респондент. Як правило, це запитання, які мають мету виявити рівень поінформованості респондента і його знань в певній галузі. Такі запитання можуть містити завдання, експериментальні і ігрові ситуації;

- **запитання про думку респондента**, вони мають на меті зафіксувати факти, побажання, очікування, плани на майбутнє і можуть торкатися будь-яких проблем і особистості самого респондента;

- **запитання про мотиви**, покликані викликати суб'єктивне уявлення людини про мотиви своєї діяльності.

За своєю логічною природою запитання класифікуються таким чином:

- **основні запитання**, відповіді на які є основою побудови висновків про явища, що вивчаються. Саме вони становлять більшу частину анкети;

- **запитання-фільтри** ставляться для того, щоб відсіяти некомпетентних осіб при опитуванні з проблем дослідження або ж для того, щоб виділити частину респондентів із всього масиву за мовною ознакою;

- **контрольні запитання** служать для перевірки стійкості, правдивості і несуперечливості відповідей, визначення їх достовірності і ширості. Контрольні запитання зазвичай розташовуються в анкеті на деякій відстані як від основного, так і один від одного. Різновидом контролю може бути повторне запитання із збереженням тих же умов - на увесь обсяг вибірки (панельне опитування) або на 5-10 відсотків осіб, вже опитаних раніше;

- **запитання, які наводять на думку**, допомагають респонденту у правильному осмисленні основного запитання, знайти точну відповідь.

За своєю психологічною функцією, яка визначає ставлення респондента до самого факта анкетування і до тих запитань, на які йому треба буде відповідати, останні діляться на:

- **контактні запитання**, які слугують встановленню контакту з респондентом. Їх мета - створити інтерес до дослідження, надихнути взяти в ньому участь. Як правило, це перше або одне з перших запитань анкети, яке за формою повинно бути досить простим і торкатися самого респондента, ніби налаштовувати його на зацікавлену участь в анкетуванні.

- **буферні запитання**, як правило, починаються із загальної формули: "Як Ви думаєте?" - і далі йде опис нової проблеми. Мета цього виду запитань - перевести увагу респондента з однієї проблеми на іншу;

- **прямі запитання** спрямовані на виявлення ставлення респондента щодо проблеми, яка вивчається, її оцінку з його власної позиції;

- **опосередковані запитання** дозволяють респонденту ніби приховати свою власну позицію і посилити критичний акцент своїх висловлювань. Респондент тут відповідає на запитання від імені групи колективу, в безособовій формі. Такі запитання ставляться й тоді, коли прямі запитання не зручно ставити або є передсторога, що на них не буде одержана щира відповідь.

За характером відповідей на поставлені запитання вони розподіляються на такі види:

- **відкриті запитання** передбачають вільну форму відповіді: "Скажіть, будь-ласка, що могло б сприяти підвищенню Вашого інтересу до політики?";

- **запитання закритого типу**: "Чим Ви займаєтесь у вільний час? Просимо відповідати на ті із нижче перерахованих варіантів, які співпадають з Вашою думкою: 1) відвідую рідних і знайомих; 2) зустрічаюся з друзями; 3) слухаю радіо; 4) читаю книгу; 5) займаюся рукоділлям";

- **запитання напівзакритого типу** засноване на додаванні до списку відповідей фрази: "Вкажіть інші види занять". Запитання дає можливість не лише вказати варіанти відповідей, які наводяться в анкеті, але й висловити щось своє.

- **запитання-меню** пропонує респонденту вибрати будь-яке послідання варіантів запропонованих відповідей;

- **шкальні запитання** - відповідь на це запитання дається у вигляді шкали, в якій необхідно відмітити той або інший показник;

● **дихотомічні запитання:** “Чи вірите Ви у гороскопи і астрологічні прогнози?” Відповідь: “Так-ні”.

Після того, як дослідник визначився із змістом запитань, особливу увагу треба надати упорядкуванню анкети. Верстка анкети передбачає не лише компановку запитань і їх послідовність, про що вже йшла мова, а також і художньо-технічне оформлення анкети. Всі розділи анкети можна виділити відмінним від основного шрифтом. Добре використати різний шрифт при друкуванні запитань і відповідей, при можливості використати кольоровий друк. Можна використати малюнки для підвищення інтересу до анкети, зняття психологічної втоми респондента. Ілюстративно можуть бути оформлені і деякі запитання, що урізноманітнює техніку заповнення анкети.

Коли анкета складена, треба здійснити пробне (пілотажне) опитування, в ході якого перевіряється зміст анкети, формулювання і послідовність запитань та варіантів відповідей і т. д. Пробне опитування охоплює невелику кількість осіб (20-30 чоловік), відібраних за основними характеристиками, які визначаються темою, метою і завданнями дослідження. Після ретельного аналізу результатів пілотажу і виправлення помилок в анкеті можна переходити до масового опитування.

За способом розповсюдження анкет опитування поділяються на:

● **роздавальні**, коли анкетер особисто вручає анкету і чекає, поки вона заповнюється, і тут же одержує її - **очне роздавальне опитування**, або одержує заповнену анкету через декілька днів - **заочне роздавальне опитування**;

● **поштове** - анкета за попередньою домовленістю висилається і одержується поштою;

● **пресове** - анкету пропонують заповнити читачеві газети чи журналу і надіслати в редакцію;

● **телегайнні** (за цим способом розповсюдження і збір анкети здійснюється через електронний зв'язок).

За типом дослідницьких завдань опитування бувають:

● **стандартизоване** - націлене на одержання статистичної інформації;

● **фокусоване** - збираються дані за умов конкретної ситуації;

● **глибинне** - спрямоване на одержання пошукової інформації.

За рівнем компетентності респондентів розрізняють:

● **масове опитування** (думка неспеціалістів з тої чи іншої теми);

● **масове опитування у співробітництві з дослідником** (передбачає інформаційну допомогу респонденту з боку анкетера в осмисленні ситуації, що аналізується);

● **симптоматичне опитування** (достатнє знання у респондента загальної інформації без глибокого осмислення цілей і завдань дослідження);

● **експертне опитування** (опитування спеціалістів з проблеми, що вивчається).

Основними етапами здійснення анкетного опитування є:

● **підготовчий етап** - він включає розробку програми опитування, складання плану і сітвого графіка роботи, проектування анкети, її апробацію, тиражування анкети, складання інструкцій для анкетера, респондента та інших учасників опитування, підбір і підготовка інтерв'юєрів, анкетерів, розв'язання організаційно-технічних та фінансових проблем);

● **оперативний етап** - сам процес анкетування, який також має свої власні стадії і підетапи;

● **підсумковий (результуючий) етап** - обробка і аналіз одержаної інформації, оформлення звіту.

Отже, за допомогою методу анкетного опитування ми можемо зібрати основну масу соціологічної інформації, але щоб вона була більш достовірною, можна поєднувати його з іншими методами: анкетування і спостереження, анкетування і вільне інтерв'ю.

9.3. Соціометричне опитування

Соціометричний метод - це метод опитування, націлений на виявлення міжособистісних відносин шляхом фіксації взаємних почуттів симпатії і неприязні серед членів групи (наприклад, студентської групи).

Наявність анкети-питальника, характер її заповнення, вимоги до контакту з опитуваним - ці та деякі інші ознаки дають підставу вважати соціометричний метод, не дивлячись на наявність відмінних рис, одним із видів опитування. Його особливість та відмінність від інших традиційних методів опитування (анкетного і інтерв'ю) полягає у цілеспрямованій орієнтації дослідження особливостей міжособистісних відносин в малих групах.

Поява соціометричного методу або просто соціометрії в арсеналі соціологічного дослідження пов'язано з іменем американського соціального психолога і соціолога **Як. Морено** (1892-1974 рр.). Термін “соціометрія”, запропонований ним, походить від двох латинських слів: “socius” - друг, товариш і “metrum” - вимірювання, міра, тобто в буквальному сенсі “соціометрія” означає вимір ступеня дружніх відносин і з своєрідним способом кількісної оцінки міжособистісних відносин між індивідами в групі.

Повсякденний життєвий досвід свідчить про те, що в процесі сумісної діяльності індивідів завжди наявними є почуття симпатії і антипатії один до одного. Одні індивіди прагнуть (**позитивний вибір**) співпрацювати з певними людьми в якійсь конкретній ситуації, в процесі якогось досить визначеного виду діяльності, інші індивіди, навпаки, висловлюють небажання (**негативний вибір**) взаємодіяти з цими особами. Процес **інтерперсональних** позитивних або негативних виборів є невід'ємною характеристикою повсякденної життєдіяльності групи. **Соціометричний тест** якраз і має своєю метою виміряти почуття симпатії або антипатії, що проявляються у міжособистісних відносинах. *Отже, цей тест являє собою спеціальну техніку виміру досить конкретного виду міжособистісних відносин, які виражаються в різних оцінках і судженнях одних членів груп відносно інших в плані бажання або небажання взаємодіяти один з одним. Соціометричний тест дозволяє дати кількісну оцінку виборів індивідів стосовно один одного в процесі виконання певного виду діяльності. Він є достатньо ефективним методом опису і оцінки соціально-психологічного стану міжособистісних відносин, психологічної структури групи і її загального психологічного клімату.*

За допомогою соціометричного тесту можна одержати оптимальну інформацію про позиції індивідів в групі (наприклад, про ступінь популярності, про типи міжособистісних відносин, про наявність підгрупи, неформального лідера в групі, про групову згуртованість і т. д.) і на їх основі виявити пози-

тивні, конфліктні, напружені або індиферентні ділянки, що має дуже велике значення для корегування міжособистісних відносин в групі.

Інтерперсональні вибори можуть вивчатися на двох рівнях:

- поведінковому, коли дослідник безпосередньо спостерігає поведінку індивідів в якихось конкретних ситуаціях, реєструючи дані своїх спостережень, а потім аналізуючи їх;

- вербально-проективному, коли дослідник за допомогою опитування на основі спеціальної анкети-питальника виявляє бажані типи відносин між індивідами, ті, яким вони надають перевагу.

Соціометричний тест формується у вигляді запитань, відповіді на які і слугують підґрунтям для встановлення структури взаємовідносин (наприклад: "З ким із членів студентської групи Ви бажали б відзначити свій день народження?", "Разом з ким Ви бажали б проживати в одній кімнаті гуртожитку?", "Хто із членів студентської групи, на Ваш погляд, повинен бути старостою?" і т. п.). Вибір того чи іншого способу конструювання тесту визначається як завданнями дослідження, так і характеристиками групи, що вивчається. *Згідно Як. Морено, тест має відповідати таким вимогам:*

- межі групи, в якій проводиться тест, мають бути чітко визначеними;
- індивіди повинні робити необмежене число виборів;
- індивіди повинні бути опитані з метою виявлення їх вибору в термінах певного критерію;
- результати соціометричного тесту повинні бути згодом використані для того, щоб реконструювати групу;
- всі вибори членами групи повинні здійснюватися самостійно;
- питання повинні формулюватися таким чином, щоб вони були в рівній мірі зрозумілими всім членам групи.

Найчастіше соціометричний тест застосовується до вивчення малих груп (до 10-25 чоловік), де він дає найбільший ефект, хоча з його допомогою іноді вивчають і структури відносин та зв'язків у великих групах. Соціометричне опитування можна проводити лише в колективах, які мають деякий досвід сумісної діяльності (три і більше місяців), на основі якої вже виникли певні сталі взаємовідносини між його членами. В іншому випадку дослідження зафіксує випадкову структуру.

Процедура соціометричного опитування складається з декількох етапів:

- визначення проблеми, вибору об'єкта дослідження, ознайомлення з величиною і різними соціально-демографічними характеристиками групи;
- входження дослідника в прямий контакт з членами колективу і вияву довір'я до себе, а також з встановлення змісту соціометричних тестів;
- власне опитування (інструктування респондентів, роздача соціометричних карток, заповнення їх респондентами, збір карток);
- обробки інформації і представлення її в аналітичному вигляді;
- формулювання висновків і рекомендацій.

Соціометричне опитування може проводитися як у формі роздавального опитування на місці, так і у формі своєрідної анкети - інтерв'ю. В першому випадку дослідник просто роздає респондентам анкети, контролює їх заповнення, а потім збирає їх. У другому випадку дослідник зачитує питальник респондентам, кожного з яких на чистому листку паперу, нумеруючи черговість запитань, відразу ж відповідає на них.

Соціологи використовують чимало різних методів обробки даних соціометричного опитування, які можна поділити на дві групи: 1) **графічні методи** (соціограми); 2) **кількісні методи** (індекси, статистичний аналіз, факторний аналіз).

Соціограма (див. рис. 10) являє собою графічне зображення структури міжособистісних відносин в групі. При її побудові користуються такими графічними символами:

- A ←————→ B - взаємний позитивний вибір
- A →————→ B - односторонній позитивний вибір
- A ← - - - - -> B - взаємний негативний вибір
- A - - - - -> B - односторонній негативний вибір
- A ←————→ B - несумісний вибір (B заперечує A, A вибирає B)
- A   B - взаємна байдужість.

Рис. 10. Знаки, що позначають типи відносин між членами групи

Першим етапом обробки результатів соціометричного опитування є побудова соціоматриці, тобто зведення всіх результатів опитування в таблицю (див. рис. 11). Стан байдужого ставлення індивідів один до одного зазвичай позначається нулем або взагалі не позначається (тоді клітинка в таблиці залишається порожньою). На основі даних соціоматриці визначають індивідуальні і групові індекси, за допомогою яких здійснюється характеристика статусу індивіда в групі і його ставлення до інших членів групи, а також групова інтеграція, групова стійкість і групова експансивність.

		Кого обирають						Кількість здійснених виборів			
		а	б	в	г	д	е	ж	T _c	T _r	Σ
Кого обирають	а	⊕	⊕						2	0	2
	б	⊕		+	+				3	0	3
	в	⊕	+						2	0	2
	г	+		+				-	2	1	3
	д	+						⊖	1	1	2
	е								0	0	0
	ж	-					⊖		0	2	2
Кількість здійснених виборів	T _c	4	2	2	1	1	0	0			
	T _r	1	0	0	0	1	0	2			
	Σ'	5	2	2	1	2	0	2			

Позначення:

- + — позитивний вибір
- — негативний вибір
- ⊕ — взаємний позитивний вибір
- ⊖ — взаємний негативний вибір

Рис. 11. Соціометрична матриця

Отже, за допомогою соціометричного опитування можна досить швидко зробити моментальний знімок з динаміки внутрішньогрупових відносин - встановити типи взаємовідносин, виявити підгрупи, охарактеризувати позицію кожного члена групи, соціально-політичний клімат в групі і т. д.

9. 4. Соціологічне інтерв'ю

Достатньо розповсюдженою формою соціологічних опитувань є **інтерв'ю** (англ. Interview). Найбільш характерна його особливість як специфічного виду опитування полягає в тому, що інтерв'юер (той, хто опитує) і **респондент** (той, кого опитують) зводяться обличчям в обличчя, що інформація, яка цікавить дослідника, міститься у відповідях індивіда на задане йому в усній формі запитаннях (згадайте хоча б телепередачу "П'ятий кут" українського телебачення).

Інтерв'ю - це метод одержання необхідної інформації шляхом безпосередньої цілеспрямованої бесіди інтерв'юера з респондентом. Напрямок бесіди визначається тією проблемою, яка цікавить інтерв'юера і є предметом прикладного соціологічного дослідження.

Характер спілкування, ступінь контакту, взаємодії, взаєморозуміння інтерв'юера і опитуваної особи багато в чому визначають глибину і якість одержуваної інформації про той чи інший соціальний факт або явище. При проведенні інтерв'ю соціолог виходячи із ситуації і спостереження за поведінкою співрозмовника, може одержати ту інформацію, яку б він навряд чи одержав у випадку здійснення анкетування. Інтерв'юеру відводиться ведуча роль ініціатора в організації і проведенні бесіди, в той час як респондент виступає у ролі веденого, в ролі джерела інформації. Дослідник запитує, респондент відповідає, дослідник, оперуючи запитаннями, скеровує бесіду, респондент у своїх відповідях дотримується його.

Широкою є сфера застосування інтерв'ю:

- воно може бути використано на ранній стадії дослідження з метою уточнення загальної проблематики і формулювання дослідницьких гіпотез;
- інтерв'ю часто використовується для розробки методики великих опитувань-обстежень;
- воно може бути застосовано в якості основного методу одержання інформації при обмеженій або малій вибірці;
- інтерв'ю застосовують в якості додаткового методу отримання інформації разом з анкетуванням, спостереженням і т. д.;
- накінець, воно використовується в так званих контрольних дослідженнях для уточнення і перевірки даних, отриманих іншими методами.

За формою розрізняють декілька видів інтерв'ю:

- **вільне інтерв'ю**, коли, як правило, немає плану і завчасно сформульованих запитань. Його проводять не інтерв'юери, а соціологи, які самі визначають тему бесіди, формулюють запитання, їх послідовність, уточнюють тему і т. д. Таке інтерв'ю є незамінним методом на ранніх розвідувальних стадіях дослідження;
- **глибинне інтерв'ю** має за мету отримати інформацію, яка засвідчує не лише наявність того чи іншого соціального факта, явища, але й пояснює причини появи даних фактів, явищ;

• **фокусоване спрямоване інтерв'ю** - вивчення громадської думки відносно конкретної події, факту, ситуації;

• **стандартизоване (формалізоване) інтерв'ю**, коли формулювання запитань, їх порядок, кількість і перелік можливих альтернативних відповідей, їх кодування і форма запису передбачаються заздалегідь і суворо фіксуються в своїй одноманітності. Цей вид інтерв'ю - найбільш поширений, найчастіше його застосовують при переписі населення.

Існують і інші класифікації інтерв'ю. Так, в залежності від мети, їх ділять на:

- **інтерв'ю думок і відносин** стосовно актуальних подій, явищ;
- **документальне інтерв'ю** - мета відтворення яких-небудь минулих фактів, соціальних подій шляхом опитування їх свідків, безпосередніх учасників.

За типом суб'єктів, що опитуються, виділяють інтерв'ю з:

- відповідальною офіційною особою;
- експертом;
- респондентом буквально - представником певної групи населення.

За процедурою проведення відрізняють такі типи інтерв'ю:

• **панельне (повторне) інтерв'ю** - спрямоване на вивчення трансформації відносин і думок якоїсь групи людей протягом певного проміжку часу (від декілька місяців до двох років);

• **групове інтерв'ю** - запланована бесіда в колі сім'ї, групи студентів, виробничої бригади, в процесі якої дослідник прагне викликати дискусію;

• **багаторазове інтерв'ю** - один із варіантів повторного інтерв'ю для всебічного і глибокого вивчення особистості респондента протягом тривалого проміжку часу;

• **неспрямоване інтерв'ю** - різновид неформалізованого (*вільного*) інтерв'ю, виконує яскраво виражену психотерапевтичну функцію. Вся ініціатива ведення бесіди знаходиться в руках респондента. Завдання інтерв'юера - уважно вислуховувати висловлювання респондента на певні теми, що його хвилюють.

На проведення інтерв'ю суттєвий вплив здійснюють такі чинники, як час і місце його проведення.

Інтерв'ю на робочому місці респондента, як правило, є дуже незручним, відриває від справ, присутні відволікаючі моменти.

Інтерв'ю за місцем проживання респондента, в домашніх умовах, сприяє відвертій бесіді, невимушеності, не обмежене часом на осмислення запитань.

Інтерв'ю за спеціальним місцем, куди респондент запрошується завчасно або безпосередньо перед початком інтерв'ю, є найбільш зручним для проведення бесіди - відсутній вплив "третьої особи".

Важливий вплив на достовірність і повноту інформації, яку одержують за допомогою інтерв'ю, здійснює фактор часу. Якщо інтерв'юер прагне одержати інформацію у людини, яка тільки-но повернулася із нічної зміни або з тривалого відраження, то можливості одержати об'єктивну інформацію будуть мінімальними, навіть якщо респондент завчасно був проінформований про мету і значення опитування. Час інтерв'ю має бути найзручнішим не для інтерв'юера, а для респондента.

На сам процес інтерв'ю впливають також **вік і стать** його учасників. Результати інтерв'ю кращі, коли його учасники приблизно одного віку. В інтерв'ю з багатьма запитаннями, які мають за мету виявити ціннісні орієнтації опитува-

ного, доцільно, щоб інтерв'юер і респондент були однієї статі і приблизно одного віку. Взагалі ж **жінкам-інтерв'юерам** вдається, як свідчить соціологічна практика, одержувати більш щирі відповіді, ніж чоловікам.

Для стимулювання відповідей респондентів, одержання найбільш повної і точної інформації існує чимало засобів, деякі застосовуються більшістю інтерв'юерів.

- Вираз згоди (уважний погляд, хитання головою, усмішка, піддакування).
- Використання коротких пауз.
- Повторення основного запитання.
- Часткова згода, наприклад: *"Ви говорите, що... Проте деякі люди вважають, що..."*.

● Прохання пояснити, наприклад: *"Мені не зовсім зрозуміло, як... Чи не могли б Ви пояснити, що маєте на увазі..."*, *"Отже, Ви щойно сказали, що... Уточніть, будь-ласка..."*.

● Уточнення за допомогою неправильного повторення відповіді, наприклад:
- *Ви зауважили, що зазвичай виникають суперечки в сім'ї з питань розподілу домашньої праці?*

- *Ні, я сказав "іноді".*

- *Пробачте, я, мабуть, не розчув.*

● Вказівки на протиріччя у відповідях, наприклад: *"Ви тільки що говорили, що... А тепер зазначили децю інше. Можливо, я невірно Вас зрозумів?"*.

● Повторення останніх слів респондента (метод "дуни"), наприклад, респондент говорить: *"Я приймав цей курс лікування протягом шести місяців і не відчув полегшення"*. Інтерв'юер: *"Ви не відчули полегшення?"*.

● Нейтральна вимога додаткової інформації, наприклад: *"Це дуже цікаво, я хотів би знати більше про шляхи раціонального використання Вами вільного часу. Чи не могли б Ви розповісти про це децю детальніше?"*

● Вимога певної додаткової інформації, наприклад: *"Чому Ви вважаєте саме так? Як Ви дійшли до цього висновку? Коли?"*

Після будь-якого висловленого сумніву або незгоди і одержання на них роз'яснення інтерв'юер повинен висловити своє розуміння, згоду, схвалення: *"Так, так, Ви праві. Зараз мені зрозуміло. Це дуже цікаво"* і т. д.

Якщо в процесі інтерв'ю одержано відповідь типу "не знаю", то перш за все інтерв'юер повинен з'ясувати, що криється за ним: а) чи дійсно незнання; б) нерозуміння змісту запитання; в) невміння висловити свою думку; г) побоювання висловити це вголос; д) побоювання дати "неправильну" відповідь. В залежності від цього інтерв'юер повинен обрати оптимальну лінію поведінки.

Ресструвати відповіді треба зразу, в процесі інтерв'ю (за допомогою диктофону, магнітофону). В кінці бесіди інтерв'юер може повернутися до деяких запитань, на які одержані непевні відповіді. На завершення інтерв'ю можна запросити респондента до участі в наступних соціологічних опитуваннях, подякувати йому за участь в соціологічному дослідженні.

На завершення розмови про інтерв'ю зауважимо, що його успіх багато в чому залежить від **підготовки інтерв'юерів**. Вона передбачає:

● ознайомлення їх із загальними принципами вимірювання, роз'яснення їм ролі і значення збору первинної соціологічної інформації;

● засвоєння інтерв'юерами основних принципів поведінки в процесі опитування;

- навчання їх техніці інтерв'ювання;
- надання їм можливості пройти практику проведення інтерв'ю;
- набуття інтерв'юером вміння ретельно аналізувати і оцінювати процедуру інтерв'ю.

9. 5. Фокусоване групове інтерв'ю

Фокусоване групове інтерв'ю - якісно-кількісний метод збирання соціологічної інформації, що виникає в середині ХХ ст. у США. Його передвісником були так звані **вільні інтерв'ю**, що їх застосовували в американській соціології кінця 30-х і в 40-х рр. У таких інтерв'ю заздалегідь задавалася загальна тема бесіди і певне коло відкритих питань. Першим узагальненням, присвяченим власне фокусованому груповому інтерв'ю, стала праця **Р. Мертона** "Фокусовані інтерв'ю" (1956). Цю розробку було адаптовано **П. Лазарфельдом** та ін. авторами для **маркетингових досліджень**. Саме в цій галузі фокусоване групове інтерв'ю знайшло свій дальший розвиток і широке застосування. Пізніше метод фокусованого групового інтерв'ю активно перейняли, власне, соціологи. Він дозволив їм одержувати більш глибоку інформацію про думки, сподівання і досвід людей, ніж кількісні методи. Метод фокусованого групового інтерв'ю має спільні риси з деякими варіантами опитування, скажімо - з груповим інтерв'ю. Проте фокусоване групове інтерв'ю є не просто чергуванням запитань інтерв'юера і відповідей респондентів, а є свого роду **дискусією**. Респонденти мають більше свободи тут у виборі форми виразу своїх почуттів і думок щодо заданої теми. Застосування фокусованого групового інтерв'ю стимулює виникненню нових запитань, а предмет розмови може набувати несподіваних обрисів (у цьому виявляється гнучкість методу). Особливістю методу фокусованого групового інтерв'ю є те, що дискусія має фокусований характер: тема дискусії, логіка і форма запитань (кількість яких має не перевищувати десяти) визначаються заздалегідь і фіксуються в інструкції ведучому. Важливо, щоб кожен учасник фокус-групи не був скутим, обмеженим часом, відчував увагу до себе, зумів настроїтися на тему, що цікавить дослідника, мав можливість трохи відпочити в ході дискусії тощо. Збирання інформації відбувається у процесі спостереження за обговоренням пропонуваніх питань, а також за невербальною поведінкою. Зазвичай з однієї теми проводять три-чотири фокус-групи. У поєднанні з іншими методами фокусоване групове інтерв'ю може виступати як **пілотажне** або як додаткове дослідження для перевірки результатів, одержаних за допомогою інших методів.

9. 6. Соціологічне спостереження

Спостереження як метод збирання соціологічної інформації не можна віднести до специфічних методів соціології. Остання запозичила його ще з часів перших соціологів із раніше сформованих галузей емпіричного знання і в кінцевому рахунку із природничих наук. В соціологічно-природничому симбіозі **спостереження можна в першому наближенні визначити як планомірне цілеспрямоване сприйняття явищ, результати якого в тій або іншій формі фіксуються дослідником і потім перевіряються**. При цьому збирається і фіксується за допомогою технічних приладів (кінокамера, фотоапарат, магнітофон, телевізійна та інша техніка) лише та інформація, яка може бути використана для опису, а потім і пояснення проблемної ситуації, яка досліджується. Одним із

прикладів такого спостереження можна назвати спостереження, яке у свій час здійснив **Ф. Енгельс** в процесі роботи над книгою "Становище робітничого класу в Англії". Ця книга має навіть підзаголовок "За власним спостереженням і достовірним джерелом". Збираючи матеріал, автор ходив брудними кварталами, де мешкали робітники і "на власні очі бачив їх злидненість і лихо". У своєму зверненні "До робітничого класу Великобританії" він пише з цього приводу: "Робітники!.. Я достатньо довго мешкав серед вас, щоб ознайомитись з вашим становищем. Я дослідив його з найсерйознішою увагою, вивчив різні офіційні і неофіційні документи, але все це мене не задовільнило. Я шукав більшого, ніж одне абстрактне знання предмету, я хотів вас бачити у ваших помешканнях, спостерігати ваше повсякденне життя, розмовляти з вами про ваше становище і ваші нестатки".

Застосування соціологічного спостереження має три особливості:

- воно зазвичай застосовується в комплексі з іншими методами збору інформації, такими, як аналіз документів, опитування і т. д.;
- його специфіка в порівнянні з іншими методами полягає у здатності давати багаті конкретними деталями, живі, безпосередні відчуття про об'єкт, що досліджується, а не в їх спогадах і інтерпретації;
- спостереження дає можливість одержати дані незалежно як від вміння респондента описати словами свою поведінку, так і від того, чи бажає він взагалі щось говорити про свою поведінку.

В соціологічній літературі можна зустріти різну класифікацію спостережень. Спеціалісти виділяють як суттєві такі їх види:

- **включене (формалізоване) спостереження** (спостереження зсередини), коли спостерігач стає повноправним учасником групи, яку він спостерігає. В якості характерного прикладу включеного спостереження можна вказати дослідження, проведене американським соціологом **Н. Андерсоном** і викладене ним у книжці "Волоцюги" (1923 р.). Для збору матеріалу про життя волоцюг Андерсен сам протягом багатьох місяців блукав з ними країною. Інше дослідження того ж роду викладено у книзі **І. Уайта** "Суспільство вуличних кутів" (1937 р.). Ця книга присвячена життю одного із кварталів американського міста, в якому автор, який поставив мету вивчити процес виникнення рекету (в Україні він тільки зароджується), покликав серед молоді, прожив в цьому середовищі три з половиною роки, повністю поділяв їх спосіб життя.

Перевага такого спостереження полягає в тому, що воно дає можливість розкрити приховані для зовнішнього ока сторони об'єкта, що досліджується. Разом з тим, йому притаманні певні негативні моменти: 1) спостерігач, адаптуючись до групи, яку він спостерігає, сам починає реагувати у відповідності з її стандартами, втрачаючи тим самим об'єктивний кут зору; 2) дуже важко знайти виконавця цього методу;

- **невключене (неформалізоване) спостереження** - це спостереження ззовні, коли дослідник не стає рівноправним учасником спостережної групи. Невключене спостереження значно простіше, але воно дає в деякому сенсі більш поверхову інформацію, ніж включене. В ньому відсутній ефект самоспостереження дослідника.

Розрізняють також **відкрите спостереження**, яке характеризується тим, що членам досліджуваної групи факт спостереження за ними відомий, від групи він не приховується, і **спостереження інкогніто**, коли члени спостережної групи не підозрюють, що за ними ведеться спостереження.

Можна також виділити спостереження: 1) **нестандартизоване**, у якого немає чіткого плану дій, приписуваних ззовні і 2) **стандартизоване**, у якого є чітко фіксовані приписи відносно предмету і процедури спостереження.

Можлива також класифікація спостереження, виходячи з тих або інших особливостей його організації:

- **лабораторне спостереження**, коли об'єктом спостереження є більш або менш наближена до реальності модель;
- **польове спостереження**, коли об'єктом спостереження є реальний соціальний процес, той або інший аспект соціальної дійсності.

Спостереження бувають **систематичні**, які проводяться за задалегідь суворозробленим планом вивчення об'єкта протягом певного часу, і **несистематичними** (короткочасовими), коли вони проводяться іншими способами (із документів, за допомогою опитувань і т. д.). Кожний вид (тип) спостереження має свої позитивні і негативні сторони.

Спостереження називається **надійним** якщо, будучи повтореним в тих же умовах з тим же об'єктом, воно зможе дати один і той же результат незалежно від того, ким спостереження повторюється - первинним спостережувачем або будь-яким іншим.

Спостереження (спостережувальна процедура, результати спостереження) називаються обґрунтованими, якщо вони фіксують саме те, що повинно фіксуватися згідно мети соціологічного дослідження. З метою одержання об'єктивної інформації про явище, соціальний факт, що вивчаються, використовуються такі способи контролю: 1) спостереження за спостереженням; 2) контроль іншими методами; 3) звернення до повторного спостереження; 4) виключення із списків оціночних термінів і т. п.

Як основний метод збирання первинної інформації метод спостереження є досить ефективним в монографічних дослідженнях, тобто дослідженнях окремого випадку, а також в дослідженнях, які не вимагають великого обсягу вибірки.

9. 7. Соціологічний експеримент

Експеримент - це загальнонауковий метод одержання в контролюючих і управляючих умовах нового знання. В соціологію він прийшов із галузі наук про природу.

До операцій, які становлять експеримент, можна віднести:

- постановку і уточнення завдання і основної гіпотези;
- вибір емпіричного об'єкту, в межах якого передбачається провести експеримент;
- вироблення загального плану експериментальної і контрольної групи;
- формулювання робочих гіпотез і їх уточнення шляхом побудови операційних визначень;
- створення експериментальної ситуації через запровадження в дію гіпотетичної причини і проведення періодичних вимірювань функціонуючого об'єкта;
- аналіз результатів.

Розрізняють **натурний** (лабораторний, польовий) і **уявний** (модельний) експерименти. Кожний з них має позитивні і негативні сторони.

Проведення **натурних експериментів** в соціології, суспільному житті - справа далеко не проста. Вона обмежена природою соціальних об'єктів дослідження, які складаються із людей і вимагають від дослідника суворого дотримання моральних і юридичних принципів і норм, суть яких зводиться до одного: не нашкодити об'єкту дослідження. Тому більшість натурних соціологічних експериментів здійснюється на малих групах і має багато спільного з соціально-психологічними експериментами.

Уявні соціологічні експерименти розповсюджені досить широко. Практично вони присутні в кожному соціологічному дослідженні, де є методи статистичного аналізу. Уявні експерименти є основними при моделюванні соціальних процесів на ЕОМ. В цьому випадку експеримент характеризується двома групами елементів: формалізованим і неформалізованими параметрами. **Формалізовані параметри** представлені системою мови машини, а неформалізовані параметри - це концепції, ціннісні орієнтації людини. Вони взаємодіють з формальною стороною в діалоговому режимі.

В наш час, коли відбувається системна трансформація, здійснюється чимало експериментів. За характером об'єктів, що можуть бути об'єктами експериментів, виділяють: економічні, правові, педагогічні, політичні, демографічні, естетичні та інші.

За специфікою поставленого завдання експерименти поділяються на:

- **науково-дослідні**, в ході яких перевіряється гіпотеза, яка містить нові відомості наукового знання;
- **практичні**, які мають на меті запровадження корисної новизни в масових масштабах.

За характером логічної структури доказу гіпотези розрізняють експерименти:

- **паралельні**, в яких існують як експериментальна, так і контрольна група, і в яких доказ здійснюється на порівнянні стану двох об'єктів (експериментного і контрольного) в один і той же час. Прикладом такого експерименту можуть бути досліді професора **Е. Мейо** (1924 - 1936 рр.);

- **послідовні**, в яких контрольна група, як самостійно існуючий, поруч розташованій з експериментальною групою об'єкт, відсутня. В цьому випадку одна й та ж експериментальна група виступає як контрольна, до введення імпульсу, і як експериментальна - після того, як імпульс здійснив передбачену дію.

Для виявлення ефективності експерименту доцільні його багаторазові проведення, в ході яких відпрацьовується чистота експерименту і перевіряються основні варіанти розв'язання однієї соціальної проблеми. У свій час **Джон Стюарт Мілль** не вважав можливим здійснення експерименту в суспільних науках. Сьогодні ми бачимо, що соціальний експеримент - це світова практика. Його основною метою є одержання нового, по можливості більш точного знання про соціальну реальність. Зміна соціальної дійсності здійснюється тут опосередковано, головним чином через розвиток теорії або через підтвердження істинності окремих її положень в даних специфічних умовах.

Розділ 10.

СТАТИСТИЧНА ОБРОБКА І АНАЛІЗ ЕМПІРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Одержані після проведення опитування емпіричні дані підлягають інтерпретації, тобто поясненню. Соціолог має зробити висновки, виявити тенденції, перевірити висунені в прозранні соціологічного дослідження гіпотези. Одержану первинну соціологічну інформацію йому треба узагальнити, проаналізувати, науково пояснити, згрупувати одержані дані, скласти таблиці, графіки, діаграми і т. д. Про це і йде мова в цьому розділі.

10. 1. Статистика як інструмент обробки даних

Одним із головних інструментів обробки даних соціологічного дослідження є **статистика** - наука про те, як збирати, обробляти, аналізувати та інтерпретувати дані про масові явища і процеси. Традиційно виділяють дві основні функції статистики - описову і аналітичну (пояснюючу).

Методи описової статистики застосовують для одержання відомостей про велику сукупність об'єктів. З ними пов'язують і поняття обробки даних.

Методи аналітичної статистики використовують для перевірки гіпотез про природу сил, які діють в сукупностях, що вивчаються, за допомогою аналізу причинно-причинних зв'язків між вимірювальними проявами цих сил.

За допомогою такого розділу статистики як **статистичний висновок** соціологи узагальнюють результати вибіркового дослідження на генеральну сукупність. Його додатки можна застосувати як при обробці, так і при аналізі даних. При обробці даних використовуються головним чином методи статистичного оцінювання для вирахування помилки вибірки і побудові довірчих інтервалів. В аналізі даних найчастіше застосовуються всілякі процедури перевірки гіпотез.

Методи описової і аналітичної статистики можуть застосовуватися як "вручну" (в тому числі за допомогою калькуляторів), так і за допомогою комп'ютерів. Враховуючи, що методика обробки даних вручну подається в будь-якому підручнику статистики, зупинимось на питаннях комп'ютерної обробки і аналізу даних.

Засоби, за допомогою яких обробляють соціологічну інформацію, зазвичай поділяють на: 1) спеціалізовані програмні засоби для соціологів, наприклад, ОСА (Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка); 2) універсальні статистичні пакети програм, наприклад, SPSS (Statisticak Program for Social Sciences). Для використання цих програм потрібна спеціальна підготовка соціологічної інформації.

10. 2. Підготовка емпіричних даних до обробки і аналізу

Інформація (лат. Informatio - ознайомлення, роз'яснення, представлення, поняття) - відомості про щось (про оточуючий світ і процеси, що в ньому відбуваються), які можна зберігати, переробляти і передавати від одного суб'єкта

спостереження до іншого, і які зменшують невизначеність у одержувача інформації. Для того, щоб це можна було здійснити, інформацію слід структурувати і формалізувати.

Структурування інформації передбачає визначення показників і об'єктів, на яких слід їх виміряти, а також індикаторів, які для цього слід зафіксувати. **Формалізація** зазвичай включає процедури побудови вибірки, доступу до інформації та її фіксації, а також вимірювальні процедури. Структуризована і формалізована інформація - це дані дослідження, а процес формалізації - це збір даних.

Як правило, статистичні програми подають у вигляді матриць типу "об'єкт-ознака" (табл. 3). В матриці даних кожний рядок відводиться одному об'єкту (1, 2, ..., n), а кожний стовпчик - одній ознаці змінної ($X_1, X_2, \dots, X_k$). На перехресті i-тої строки і j-того стовпчика знаходиться значення x_{ij} ознаки j для об'єкта з номером i.

Об'єкти	Змінні						
	X_1	X_2	X_3	...	X_j	...	X_k
1	x_{11}	x_{12}	x_{13}	...	x_{1j}	...	x_{1k}
2	x_{21}	x_{22}	x_{23}	...	x_{2j}	...	x_{2k}
...	...	...	...	...	...	...	...
i	x_{i1}	x_{i2}	x_{i3}	...	x_{ij}	...	x_{ik}
...	...	...	...	...	...	...	...
n	x_{n1}	x_{n2}	x_{n3}	...	x_{nj}	...	x_{nk}

Табл. 3. Матриця даних

Можна виділити (умовно) декілька етапів підготовки даних до обробки і аналізу:

1) збір і кодування даних; 2) введення даних в комп'ютер; 3) перевірка і чистка даних; 4) спеціальна підготовка даних.

Етап збору і кодування даних включає заповнення інструментарію: перевірку на правильність і повноту заповнення; кодування відкритих питань, питань із складною структурою і пропущених значень. Як правило, якість заповнення інструментарію залежить від умов праці анкетерів, інтерв'юєрів, місця опитування та інших чинників. Контроль за якістю заповнення інструментарію починається з перевірки правильності відповіді на кожне запитання і при необхідності відповідь коректується. Наприклад, на запитання: "Чи знаєте ви основні положення Закону "Про вибори Президента України?" найчастіше відповідають: "Так, знаю". Але далі в питальнику (анкеті) стоїть відкрите контрольне запитання: "Якщо знаєте, назвіть їх, будь-ласка". Він залишається незаповненим. Якщо з респондентом працював інтерв'юєр, анкетер, то біля цього питання повинна стояти відмітка: "важко було відповісти", "не знає" і т. п. Тоді стає зрозумілим, що респондент необізнаний зі змістом цього документа. Але якщо респондент заповнював питальник самостійно, то тут одержання однозначної відповіді утруднене. В цьому випадку альтернативу "так, знаю" треба закреслити і відмітити іншу, скоріше всього "немає відповіді", "важко відповісти" і т. п. Потім підраховуються неправильні відповіді. При виправ-

ленні кожної третьої відповіді в питальнику його краще не готувати до машинної обробки. У випадку, якщо респондент не відповів на 10-15 відсотків основних запитань, проти них контролер ставить відмітку "немає відповіді", і анкета йде на обробку до ЕОМ.

Більш суворими є вимоги до запитань, які стосуються соціально-демографічних характеристик респондентів (стать, вік, освіта і т. д.). Якщо немає відповідей на ці запитання, інструментарій виймається із загального масиву. Виключається із обробки на ЕОМ документи, заповнені нерозбірливо, а також записи, які не піддаються однозначному трактуванню.

Допущені до обробки документи нумеруються, починаючи з № 1, з метою контролю за їх проходженням. В подальшому масив документів передається кодувальникам. Але перед тим, як передати анкети до рук операторів, слід закодувати відкриті запитання. На кожне відкрите запитання, як правило, складають не менше п'яти шифрів-кодів. Вище вже наводилося одне з відкритих запитань: "Якщо знаєте, назвіть, будь-ласка". Відповіді на нього можуть бути найрізноманітнішими: від повних, глибоких, ґрунтовних - до відповідей-схем. Шифри-коди повинні відбивати шкалу інтенсивності відповідей на відкрите запитання. Зазвичай кодування таких відповідей проходить у два-три етапи. Спочатку варіанти відповідей виписуються окремо, підраховують кількість вживань кожного варіанту - частота його повторення. Потім варіанти групуються за смисловою близькістю, співпадінням. Таких груп, як доводить практика, набирається чотири-п'ять, і кожній з них присвоюється свій шифр або код.

Кодування - ланка, що пов'язує якісну і кількісну інформацію. На даній основі саме й здійснюються числові операції з інформацією, введеною в пам'ять електронної машини. Якщо під час кодування відбувається збій, заміна або втрата коду, то інформація стає неправильною. У відносно простих випадках кодування іноді поєднують із заповненням або перевіркою інструментарію; проте в дослідженнях складних і відповідальних рекомендується, щоб кодування здійснювалось окремим виконавцем.

Введення даних до комп'ютера здійснюється за спеціальним макетом, який створюється у відповідності з тим або іншим статистичним пакетом. Наприклад, макет введення для пакета SPSS, крім формату змінних, може передбачати перевірку даних на значення, що допускаються, і логічну сумісність, автоматичний пропуск питань, які не відносяться до респондента, що дозволяє значно скоротити кількість помилок введення.

Перевірка даних на значення, що допускаються, і логічну сумісність може здійснюватись одночасно із введенням або після його завершення. В першому випадку виявлені помилки виправляються негайно, у другому - виправлення помилок виділяють в окремий етап, який називається чисткою даних.

Спеціальна підготовка даних являє собою перетворення їх у форму, зручну для обробки і аналізу. На цьому етапі остаточно формулюють вимірювальні шкали, вираховують вторинні змінні - індекси, здійснюють різні групування даних.

10.3. Обробка і аналіз первинної інформації

Сутність обробки первинної інформації полягає в її узагальненні. Результати узагальнення називають *соціологічною інформацією*. Вибір методів обробки і аналізу інформації залежить від мети і завдань дослідження, а також від способів вимірювання показників, що використовуються.

Вимірювання здійснюється за допомогою різних шкал, яким відповідають різні правила математичного аналізу даних. В соціологічних дослідженнях застосовуються, як правило, шкали трьох основних типів: номінальна, порядкова (рангова) і інтервальна.

Номінальна шкала є найпростішою, вона фіксує (відбиває) дихотомічну відповідь: "так" або "ні". За допомогою **порядкової шкали** можливо зафіксувати більш визначений стан, який віддзеркалює ранжирований розподіл, наприклад, певної кількості професій. На шкалі виміру престижу (див. рис. 12) високий рівень привабливості професій позначимо цифрою 1, низький рівень привабливості будь-яким непарним числом, наприклад, 15. При цьому від 0 до 1 йдуть (за зростаючою) позитивні оцінки, а від 0 до 15 - негативні (також за зростаючою). В результаті виявляються професії, які займають різні місця на шкалі виміру. Якщо ж ми точку замерзання, скажімо, води прийемо за нуль, а точку кипіння (пар) - за 100 і відстань між цими точками поділимо на 10 рівних інтервалів, то одержимо **інтервальну шкалу**.

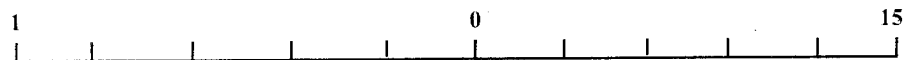

Рис. 12. Шкала престижу професій

Номінальній шкалі в анкеті відповідають запитання, які сприяють виявленню думок, установок, об'єктивних характеристик респондента (стать, вік, освіта і т. д.). Порядковій шкалі (ранговій) відповідає основне число запитань анкети або бланка інтерв'ю. Варіанти відповідей у питанні розподілу в суворому порядку зменшення або зростання інтенсивності ознаки. Інтервальна шкала більш детальна, глибока. В соціологічному дослідженні за її допомогою вимірюються ті характеристики, які можна виразити числами: вік, освіта, стаж роботи та ін. За цією шкалою можливе вираховування різних величин. Вона допускає ґрунтовну математичну обробку інформації.

Поширеною формою узагальнення первинної соціологічної інформації є **групування**. На цьому етапі виділяються суттєві ознаки або одна якась ознака (наприклад, стать, вік, освіта), і респондент зараховується в ту або іншу групу у відповідності з обраною ознакою. Коли сумуються відповіді респондентів з врахуванням, наприклад, статі, то здійснюється просте групування. В даному випадку буде дві групи. Якщо візьмемо в якості ознаки рівень освіти, то буде мінімум три, а то й чотири, п'ять і більше груп.

Вибір ознаки групування обумовлюється завданнями і гіпотезами соціологічного дослідження. Помилка у виборі ознаки групування веде до помилок при аналізі характеристик груп, їх співставленні і порівнюванні.

Соціологічну інформацію групують за:

- номінальною ознакою (род занять, національність і т. д.);
- ознаками, які відповідають ранговим шкалам (наприклад, за рівнем активності: висока, середня, низька);
- кількісною ознакою (групи характеризуються числовим значенням, вони є якісно порівняльними між собою, наприклад, групування за віковими інтервалами: 18-20 років, 21-25 років, 26-30 і т. д.).

Якщо вивчення номінальних і рангових груп ведеться з використанням прийомів математики, то групи, розподілені за кількісною ознакою, вивчаються за допомогою математичної статистики.

Групування респондентів за двома або більше ознаками (наприклад, за статтю, віком і освітою) називають **перехресним** або **комбінованим**. В залежності від дослідницьких завдань вона може бути структурною, типологічною, аналітичною. Якщо, наприклад, треба встановити віковий склад респондентів, то застосовують **структурне** групування за віковим інтервалом. Якщо ж треба виділити із респондентів групи за такою, наприклад, ознакою, як *"ставлення до приватизації"*, тоді здійснюють **типологічне** групування (виділяються відповідні типи опитаних). **Аналітичне** групування проводиться за двома і більше ознаками і слугує для виявлення їх взаємозв'язку.

Як правило, респонденти діляться на декілька груп (за статтю, віком, освітою і т. д.). Кожній групі відповідає певне визначене число ($n_1, n_2, n_3, \dots, n_x$), яке характеризує кількісний склад групи. Соціологи називають такий ряд чисел, одержаний в результаті групування, **рядом розподілу**. Виділяють **варіаційний** і **атрибутивний** ряди розподілу. **Варіаційний** ряд розподілу засновується на кількісних ознаках явищ і процесів, що вивчаються, **атрибутивний** - віддзеркалює результати групування опитаних за кількісними ознаками.

До яких би статистичних і математичних методів аналізу одержаної інформації ми не вдавались, вирішальна роль в інтерпретації емпіричних даних належить науковій ерудиції дослідника, концепції самого дослідження. В логіку інтерпретації соціологічних даних обов'язково повинна входити перевірка раніше поставлених гіпотез. При **пілотажному** дослідженні гіпотеза перевіряється співвідношенням уявленого твердження з одержаною внаслідок дослідження числовою величиною. При **описовому і аналітичному** дослідженні процедура перевірки гіпотез значно ускладнюється. Тут середні величини - лише перші кроки на шляху до істини. Треба зробити і другий і третій кроки, щоб підійти найближче до неї. Для цього із всієї опитаної сукупності треба виділити однорідні за соціально-демографічними характеристиками підгрупи.

Перевірка гіпотези про статистичний зв'язок між ознаками найчастіше здійснюється за критерієм "ХІІ-квадрат"; для виміру щільності зв'язку застосовуються різні коефіцієнти, вибір яких залежить від характеру таблиць зв'язування ознак. Найбільш простими є двомірні таблиці зв'язування; вони широко використовуються соціологами, оскільки є наочними і універсальними.

Для вивчення **лінійних** парних зв'язків між кількісними показниками використовують **кореляційний аналіз**. Проте найчастіше кореляція є результатом впливу якихось глибших причин на обидва показники. Коли ж зв'язок між змінними має нелінійний характер (а також для порядкових змінних), застосовуються коефіцієнти рангової кореляції.

Для опису **структури зв'язків** в деякій системі показників застосовується **матриця кореляцій** - квадратна таблиця, в кожній клітинці якої вміщують коефіцієнт кореляції для пари змінних. Для більш суворого аналізу використовують **розвідувальний факторний** або **кластерний аналіз**. Останній застосовується також для опису структури об'єктів, які становлять вибірку.

Для кількісних залежних змінних зазвичай використовується **регресійний** (якщо незалежні змінні також є кількісними) або **дисперсійний** (якщо предикатори вимірені за номінальним або порядковим шкалами) аналіз. До якісних (номінальних і порядкових) залежних змінних в аналогічних ситуаціях застосовується **дискримінаційний** або **кластерний аналіз**.

Поява множинного класифікаційного аналізу і методу індикаторних змінних дозволила використовувати в будь-яких моделях як кількісні, так і якісні предикатори. Саме це сприяло широкому розповсюдженню **регресійних і регресійноподібних моделей**.

10.4. Підсумковий документ аналізу соціологічної інформації

Підсумковий документ аналізу соціологічної інформації - це вид звітності про хід і результати соціологічних досліджень, який (якщо дослідження було замовленим) передається замовнику дослідження. В практичній діяльності соціологи використовують такі підсумкові документи соціологічного дослідження: інформацію, інформаційну записку, аналітичну записку, звіт про науково-дослідну роботу. В **інформації** зміст результатів дослідження подається без їх інтерпретації. Вона включає:

- короткий виклад проблемної ситуації, яка виявилась в даному дослідженні;
- перелік цілей і завдань дослідження;
- опис соціально-демографічних характеристик вибіркової сукупності;
- розподіл відповідей на запитання анкети або інтерв'ю, результати аналізу документів і спостережень у відсотковому викладі. Число розділів у звіті зазвичай відповідає числу гіпотез, сформованих в програмі дослідження.

Інформаційна записка, як і інформація, містить ті ж підрозділи, а в підрозділах, подаються **результати досліджень**, підсумкові дані коментуються, тобто описуються, цифровий матеріал може групуватися і співставлятися. В заключенні даються висновки з позначенням тенденцій, що виявилися.

Аналітична записка, як різновид підсумкового документа соціологічного дослідження, може завершити важливий етап дослідження або виступати основним підсумковим документом невеликої науково-дослідної роботи. Вона може бути значною за обсягом і мати таку структуру: 1) вступ; 2) основна частина; 3) заключення. У вступі обґрунтовується необхідність проведення дослідження, вказуються причини використання тих чи інших методів збору, обробки і аналізу інформації, описуються мета і завдання дослідження, його об'єкт і предмет, доводиться репрезентативність вибірки, дається характеристика проблемної ситуації. Основна частина включає аналіз зібраної інформації (здійснюється групування і співставлення результатів досліджень). Увесь цифровий матеріал інтерпретується і аналізується, наводяться таблиці, графіки, діаграми тощо, виводяться закономірності функціонування тих чи інших соціальних процесів і явищ. У заключенні подаються основні висновки дослідження і обґрунтовується шлях розв'язання соціальних проблем.

Головним підсумковим документом соціологічного дослідження є **звіт** про науково-дослідну роботу. Він включає ряд обов'язкових розділів: титульний лист, список виконавців, реферат, зміст, перелік умовних позначень і символів,

вступ, основна частина, заключення, список використаної літератури, додатки. Загальними вимогами до цього документу є: чіткість і логічність викладу, аргументованість основних положень, висновків, точність формулювань, конкретність викладу результатів роботи, обґрунтованість рекомендацій і пропозицій.

* * *

Отже, соціологія не лише своєю теоретичною частиною, але й методологією і методикою проведення соціологічних досліджень збагачує арсенал наукових досліджень інших наук, які вдаються до таких досліджень з метою оперативного одержання об'єктивних даних про різні сторони соціальної дійсності. Що ж до соціологічної проблематики, то конкретні соціологічні дослідження слугують теоретичним узагальненням і висновкам, виробленню рекомендацій і пропозицій для соціальної практики на всіх рівнях. Особливе значення для соціології, для різних соціальних і політичних структур має вивчення громадської думки, тобто одержання відомостей про відношення населення (в тому числі окремих соціальних груп) до тих або інших подій суспільного життя, їх думки відносно якихось соціальних проблем, способів їх розв'язання і т. д. Дані цих досліджень можуть бути серйозною підвалиною для вироблення рекомендацій відносно вирішення поточних і перспективних завдань суспільного і державного життя, діяльності різних соціальних груп, трудових та інших колективів, політичних партій і рухів. Вони можуть бути осмислені на рівні спеціальних, галузевих і загальносоціологічних теорій і використані у вирішенні актуальних, часом досить суттєвих, проблем розвитку суспільства.

Здобуваючи об'єктивну інформацію про ті або інші сторони суспільного життя, конкретні соціологічні дослідження можуть допомогти соціологу виявити суттєві суперечності, а також тенденції розвитку певних соціальних явищ і процесів. Те і інше дуже важливе для наукового розуміння і вирішення соціальних проблем, регулювання суспільних процесів або, у всякому випадку, для їх всебічного врахування. Головне в конкретному соціологічному дослідженні - одержати об'єктивну інформацію про те, що відбувається в суспільстві, якісь його сфери і як це сприймається людьми.

ДОДАТОК

Зразок стандартизованої анкети соціологічного дослідження *

Шановний друже!

Співробітники науково-дослідної групи звертаються до Вас з проханням взяти участь в міжнародному порівняльному дослідженні «Проблеми реформування вищої освіти».

В даному дослідженні беруть участь студенти Мюнхенського університету (Німеччина) та Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна). Отримані дані будуть використані для вивчення ставлення студентів до різних сторін навчального процесу, вивчення їх соціального статусу (професійного, економічного, правового, суспільно-політичного), а також проблем підготовки та працевлаштування спеціалістів у сучасних умовах. Це дозволить керівництву університету врахувати запити і побажання студентів при подальших змінах в навчальному процесі та поліпшенні умов студентського життя та побуту.

Як заповнювати анкету:

Запропонована анкета має вигляд таблиці, де ліворуч сформульовані питання, а праворуч надаються варіанти відповідей.

Заповнюючи анкету, уважно читайте запитання і варіанти відповідей на них. Обведіть кружечком варіанти, що збігаються з вашою точкою зору, або ж донишіть свою думку в окремому рядку, де це обумовлено.

✗ Будь-ласка, візьміть обраний Вами варіант відповіді на **кожний** підпункт запитання.

Київ - 1998

* Анкета (опитувальник) розроблена А. П. Горбачиком, Е. В. Жулькевською, О. А. Алексеевою, А. І. Кішенко (співробітниками науково-дослідної групи кафедри методології та методів соціологічних досліджень ф-ту соціології та психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка).

1. Наскільки важливими були для Вас такі причини під час обирання спеціальності, за якою Ви зараз навчаєтесь?	не важливо					дуже важливо				
	0	1	2	3	4	5	6			
1. особиста зацікавленість саме цією спеціальністю	0	1	2	3	4	5	6			
2. власні здібності	0	1	2	3	4	5	6			
3. висока оплата роботи за цією спеціальністю	0	1	2	3	4	5	6			
4. покликання саме до такої діяльності	0	1	2	3	4	5	6			
5. широкий вибір професій після завершення навчання	0	1	2	3	4	5	6			
6. гарні перспективи мати постійну та надійну роботу	0	1	2	3	4	5	6			
7. гарні перспективи стати важливою (впливовою) людиною у майбутньому	0	1	2	3	4	5	6			
8. неможливість поступити до іншого ВУЗу або на інший факультет	0	1	2	3	4	5	6			
2. Наскільки вказані нижче можливості здаються Вам, з одного боку, важливими для вашого особистого та інтелектуального розвитку? А з другого - корисними для майбутньої професійної діяльності? (відмітьте обрані Вами варіанти в обох наведених праворуч стовпчиках)	1) дуже важливо					4) це завважає сказати				
	2) важливо					5) важко сказати				
3) не має особливої важливості										
					Для власного розвитку			Для професійної діяльності		
1. під час навчання змінювати навчальний заклад	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
2. брати участь у дослідницьких проектах	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
3. певний час навчатися за кордоном	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
4. спеціалізуватися в окремій галузі обраного фаху вже з початку навчання	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
5. відвідувати лекції та курси поза межами навчального плану	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
6. під час навчання отримати практичний досвід роботи за спеціальністю	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
7. отримати професійну підготовку до початку навчання у ВУЗі	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
8. займатися політичною діяльністю	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
9. швидко та цілеспрямовано закінчити навчання та отримати диплом	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
10. навчитися працювати з ЕОМ	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
11. отримати додаткову кваліфікацію через другу освіту	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
12. поступити до аспірантури та отримати науковий ступінь	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5

3. Для чого Ви отримуєте вищу освіту? Вища освіта є корисною для того, щоб	не ко- рисно	дуже корисно	важко сказати
1. отримати цікаву роботу	0	1 2 3 4 5 6	7
2. мати надійний прибуток	0	1 2 3 4 5 6	7
3. отримати високу соціальну позицію	0	1 2 3 4 5 6	7
4. розвивати власні ідеї та думки	0	1 2 3 4 5 6	7
5. дізнатися більше про обрану спеціальність	0	1 2 3 4 5 6	7
6. отримати гарну наукову освіту	0	1 2 3 4 5 6	7
7. загалом бути освіченою особистістю	0	1 2 3 4 5 6	7
8. відтягнути початок самостійної роботи	0	1 2 3 4 5 6	7
9. допомагати іншим людям	0	1 2 3 4 5 6	7
10. сприяти розвитку суспільства	0	1 2 3 4 5 6	7
11. під час навчання випробувати різні стилі життя	0	1 2 3 4 5 6	7
4. Якої Ви думки щодо вимог, що висуваються студентами під час навчання? Чи забагато або замало уваги приділяється наступним вимогам?	1) дуже замало уваги 4) забагато уваги 2) замало уваги 5) дуже забагато уваги 3) достатньо уваги 6) важко сказати Цим вимогам приділяється.....уваги (відмітьте)		
1. засвоювати великий обсяг фактичних знань	1	2 3 4 5 6	
2. розуміти базові принципи навчальної дисципліни	1	2 3 4 5 6	
3. розвивати власні інтереси	1	2 3 4 5 6	
4. критикувати вже існуючі погляди	1	2 3 4 5 6	
5. інтенсивно працювати під час навчання	1	2 3 4 5 6	
6. регулярний контроль (письмові роботи, реферати, виступи тощо)	1	2 3 4 5 6	
7. брати участь в дискусіях на семінарах	1	2 3 4 5 6	
8. працювати спільно з іншими студентами	1	2 3 4 5 6	
9. розбиратися в інших галузях за межами обраної спеціальності	1	2 3 4 5 6	
10. сприймати соціальні та політичні проблеми з наукової точки зору	1	2 3 4 5 6	
5. Скільки годин (астрономічних) в цьому семестрі витрачає Ви в середньому за тиждень на такі види діяльності:	Відмітьте кількість годин:		
1. офіційне навчання (лекції, семінари тощо)	_____ годин		
2. самостійна робота (робота з конспектами, підготовка рефератів, доповідей)	_____ годин		
3. самоосвіта та інші види навчання (курси, спеціальні семестри)	_____ годин		
4. інші витрати часу на навчання (пошук книжок, консультації)	_____ годин		
5. час на дорогу до університету та додому (загалом за тиждень)	_____ годин		
6. догляд за дітьми	_____ годин		
7. робота в університеті (як лаборант, помічник на кафедрі)	_____ годин		
8. робота за межами університету	_____ годин		

6. Якщо Ви працюєте в цьому семестрі, чи пов'язана Ваша робота зі спеціальністю, що Ви вивчаєте? (оберіть, будь-ласка, один з варіантів, наведених праворуч, і обведіть відповідну цифру)	1 - я не працюю	2 - тісно пов'язана	3 - досить пов'язана	4 - слабо пов'язана	5 - не пов'язана
7. Звідки Ви отримуєте гроші для життя під час навчання?	зовсім ні	так, частково	так, повністю		
1. підтримка батьків	1	2	3		
2. прибутки чоловіка / дружини	1	2	3		
3. соціальні стипендії	1	2	3		
4. інші стипендії (від підприємств, фірм, фондів тощо)	1	2	3		
5. підробка під час навчання	1	2	3		
6. підробка під час канікул	1	2	3		
7. інше (напишіть)	1	2	3		
8. Якщо Ви підробляєте, то чи хотіли б Ви працювати менше або більше? (оберіть, будь-ласка, один з варіантів, наведених праворуч, і обведіть відповідну цифру)	1 - набагато менше	2 - дещо менше	3 - якраз достатньо	4 - дещо більше	5 - набагато більше
9. Наскільки важливими є наступні фактори для того, щоб підробляти під час навчання?	не важливо				дуже важливо
1. потреба в грошах для життя під час навчання	0	1	2	3	4 5 6
2. бажання займатися практичною роботою	0	1	2	3	4 5 6
3. потреба в грошах для додаткових витрат (хоббі, розваги, подорожі)	0	1	2	3	4 5 6
4. підготовка до майбутньої роботи за фахом, отримання додаткової кваліфікації	0	1	2	3	4 5 6
5. отримати нові контакти, що покращать шанси знайти роботу після навчання	0	1	2	3	4 5 6
10. Чи Ви вже...	ні	так	(будь-ласка, вкажіть кількість місяців або семестрів)		
1. закінчили мовні курси за кордоном	0	1	_____	місяців	
2. пройшли практику за кордоном	0	1	_____	місяців	
3. навчалися за кордоном	0	1	_____	місяців	
4. переривали своє навчання	0	1	_____	місяців	
5. працювали над певним дослідницьким проектом в університеті	0	1	_____	місяців	

11. Чи плануєте Ви під час вашого подальшого навчання:	1) ні	2) можливо	3) ймовірно	4) обов'язково	5) ще не знаю		
1. змінити університет	1	2	3	4	5		
2. один або більше семестрів навчатися за кордоном	1	2	3	4	5		
3. побувати за кордоном для покращення мовної практики (наприклад, під час канікул)	1	2	3	4	5		
4. пройти практику за кордоном	1	2	3	4	5		
5. отримати науковий ступінь	1	2	3	4	5		
6. переривати своє навчання	1	2	3	4	5		
12. Наскільки сильно Вас цікавить...	зовсім не цікавить					дуже цікавить	
1. політика взагалі	0	1	2	3	4	5	6
2. студентська політика в університеті	0	1	2	3	4	5	6
3. розвиток вищої освіти	0	1	2	3	4	5	6
4. загальноєвропейська політика та об'єднання Європи	0	1	2	3	4	5	6
13. Як часто Ви маєте контакт з вказаними нижче людьми і з якими з них Ви б хотіли мати більше контактів:	Маю контакти: ні рідко інколи			Хотів би мати більше контактів: частіше так			
1. друзі та знайомі (за межами університету)	1	2	3	4	0	1	
2. батьки, брати, сестри	1	2	3	4	0	1	
3. студенти Вашого факультету	1	2	3	4	0	1	
4. студенти інших факультетів	1	2	3	4	0	1	
5. викладачі вашого факультету	1	2	3	4	0	1	
6. люди, що працюють за вашою майбутньою спеціальністю	1	2	3	4	0	1	
7. іноземні студенти	1	2	3	4	0	1	
14. Чи задоволені Ви контактами з...	дуже незадоволений			дуже задоволений			
1. студентами Вашого факультету	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
2. студентами інших факультетів	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
3. викладачами вашого факультету	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
15. Чи цікавить Вас діяльність таких студентських організацій і об'єднань та наскільки активно Ви берете участь в їх роботі?	1) не цікавлюся 2) цікавлюся, але не беру участь 3) беру участь час від часу 4) беру участь регулярно 5) з активістом 6) не знаю про існування						
1. студентське самоуправління в гуртожитку та студмістечку	1	2	3	4	5	6	
2. студентський парламент	1	2	3	4	5	6	
3. наукові гуртки та Рада студентів та аспірантів	1	2	3	4	5	6	
4. політичні студентські об'єднання	1	2	3	4	5	6	
5. спортивні групи	1	2	3	4	5	6	
6. культурні об'єднання (театр, хор тощо)	1	2	3	4	5	6	
7. інші об'єднання (назвіть їх)	1	2	3	4	5	6	

16. Чи мали Ви розмову з кимось з викладачів щодо можливості отримати наукову ступінь або місце асистента в університеті після завершення навчання? (оберіть, будь-ласка, по одному варіанту, в обох з наведених праворуч рядків, і обведіть необхідні цифри)	1) не розмовляв і не маю наміру					2) не розмовляв але планую					3) розмовляв, але викладач відмовив у підтримці					4) розмовляв, але викладач залишив поки що це питання відкритим					5) розмовляв і викладач обіцяв мені підтримку				
	Отримати наукову ступінь					Отримати місце асистента																			
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5															
17. Під час навчання можуть виникати різні ситуації. В якій мірі ви згодні з наступними висловлюваннями:	повністю не згоден					повністю згоден																			
1. Я маю досить людей в університеті, до яких я можу звернутися із власними проблемами	0	1	2	3	4	5	6																		
2. Я часто відчуваю, що успіхи в навчанні - це єдине, що вимагається від мене в університеті	0	1	2	3	4	5	6																		
3. Якби я був відсутній в університеті цілий тиждень, то ніхто б цього і не помітив	0	1	2	3	4	5	6																		
4. Я гублюся в загальній масі студентів	0	1	2	3	4	5	6																		
18. Як Ви вважаєте, що є нагально необхідним для покращення Вашої власної ситуації з навчанням?	зовсім не є нагальним					дуже нагально																			
1. змінити організацію навчання (наприклад, форми іспитів тощо)	0	1	2	3	4	5	6																		
2. зробити навчання більш концентрованим	0	1	2	3	4	5	6																		
3. зменшити вимоги на іспитах	0	1	2	3	4	5	6																		
4. посилити зв'язок з практикою	0	1	2	3	4	5	6																		
5. зробити навчальний план більш суворим	0	1	2	3	4	5	6																		
6. зменшити розмір навчальних груп	0	1	2	3	4	5	6																		
7. посилити увагу до студентів з боку викладачів	0	1	2	3	4	5	6																		
8. збільшити кількість стипендій	0	1	2	3	4	5	6																		
9. покращити можливості знайти роботу для студентів вашого фаху	0	1	2	3	4	5	6																		
10. покращити можливості брати участь у дослідницьких проєктах	0	1	2	3	4	5	6																		
11. організація в першому семестрі спеціальних навчальних курсів для усунення пробілів у шкільній освіті	0	1	2	3	4	5	6																		
12. створення умов для навчання тим, хто має дітей	0	1	2	3	4	5	6																		
13. більше уваги приділити роботі з EOM	0	1	2	3	4	5	6																		

19. Які з наведених нижче форм критики розвитку політики щодо вищих навчальних закладів Ви вважаєте прийнятними, а які ні?	1) така форма взагалі є прийнятною 2) така форма є прийнятною тільки у виключних обставинах 3) така форма є непринятною		
1. дискусії між викладачами та студентами	1	2	3
2. дискусії на сторінках газет, журналів та інших друкованих видань	1	2	3
3. листівки та стінні газети	1	2	3
4. бойкот навчання	1	2	3
5. захоплення університетських будівель	1	2	3
6. демонстрації та мітинги	1	2	3
20. Чи згодні Ви з такими думками щодо технічного прогресу?	повністю не згоден		повністю згоден
1. В перспективі тільки технічний прогрес дозволить розв'язати такі проблеми сьогодення, як нестача енергії та забруднення довкілля	0	1	2 3 4 5 6
2. За меншого технічного прогресу ми б змогли жити так само добре, або навіть краще	0	1	2 3 4 5 6
3. Технічний прогрес є небезпечним, він більше загрожує людям, ніж приносить користь	0	1	2 3 4 5 6
21. Яке з наведених висловлювань найкраще відповідає Вашим власним перспективам пошуку роботи після закінчення навчання? (оберіть, будь-ласка, тільки одне з наведених праворуч висловлювань і обведіть відповідну цифру)	1 - Я буду мати лише невеликі складнощі з пошуком роботи 2 - Я буду мати складнощі з пошуком роботи, яка б дійсно відповідала моїм запитам 3 - Я буду мати складнощі з пошуком роботи, яка б дійсно відповідала моїй освіті 4 - Я буду мати складнощі з пошуком роботи 5 - Я не знаю		
22. Якої Ви думки щодо того, якими в сфері діяльності за вашою спеціальністю є можливості жінок, у порівнянні з чоловіками, у відношенні до...	1) набагато гірше, ніж у чоловіків 2) гірше, ніж у чоловіків 3) так само, як у чоловіків 4) краще, ніж у чоловіків 5) набагато краще, ніж у чоловіків		
1. отримання роботи	1	2	3 4 5
2. рівня заробітної плати	1	2	3 4 5
3. підтримки подальшого професійного навчання	1	2	3 4 5
4. професійної кар'єри	1	2	3 4 5
5. власної приватної діяльності	1	2	3 4 5

23. Будь-ласка, зазначте, наскільки важливими для Вас є такі сфери життя:	абсолютно неважливі						дуже важливі
1. політика та суспільне життя	0	1	2	3	4	5	6
2. мистецтво та культура	0	1	2	3	4	5	6
3. вільний час та хоббі	0	1	2	3	4	5	6
4. університет та навчання	0	1	2	3	4	5	6
5. наука та дослідження	0	1	2	3	4	5	6
6. робота та кар'єра	0	1	2	3	4	5	6
7. батьки та близькі родичі	0	1	2	3	4	5	6
8. власна сім'я	0	1	2	3	4	5	6
9. компанія та друзі	0	1	2	3	4	5	6
10. релігія та віра	0	1	2	3	4	5	6
11. природа та довкілля	0	1	2	3	4	5	6
12. техніка та технологія	0	1	2	3	4	5	6
24. Наскільки часто Ви берете участь в таких видах суспільної та політичної діяльності?	1) часто 2) інколи 3) ніколи, але я планую 4) ніколи і не планую						
1. заходи, спрямовані на вирішення місцевих проблем	1	2	3	4			
2. діяльність політичних партій	1	2	3	4			
3. діяльність профспілок	1	2	3	4			
4. діяльність груп охорони довкілля	1	2	3	4			
5. зустрічі жіночих / чоловічих клубів	1	2	3	4			
6. кампаніях захисту прав людини	1	2	3	4			
7. інша політична діяльність	1	2	3	4			
25. Під час навчання Ви...	так						ні
1. змінювали спеціальність	1						0
2. змінювали навчальний заклад	1						0
26. Пригадайте, будь-ласка, хто з зазначених людей найбільше вплинув на вибір Вами майбутньої спеціальності? (відмітьте не більше трьох варіантів із запропонованих праворуч)	1 - батьки 2 - брат / сестра 3 - інші родичі 4 - друзі 5 - знайомі 6 - шкільні викладачі 7 - інші люди (напишіть)						

27. Скільки Вам років (напишіть) _____

28. Зазначте Вашу стать:

- 1 - чоловік
- 2 - жінка

29. Вкажіть Ваш сімейний стан:

- 1 - одружений (одружена)
- 2 - неодружений (неодружена)
- 3 - розведений (розведена)

30. Чи маєте Ви дітей?

- 1 - так
  - 2 - ні
- скільки _____

32. На якому факультеті Ви навчаєтесь? (напишіть)

_____

33. На якому курсі Ви навчаєтесь? _____

Щиро дякуємо за участь у дослідженні!

ЛІТЕРАТУРА З СОЦІОЛОГІЇ, видана в 1990 - х рр. українською і російською мовами

Підручники і навчальні посібники

1. Американская социологическая мысль / Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс и др. М., 1994.
2. Анализ нечисловой информации в социологических исследованиях. М., 1995.
3. Антонов А. И., Медков В. М. Социология семьи. Учеб. пособие. М., 1996.
4. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. Пер. с англ. М., 1992.
5. Бергер П. Приглашение в социологию. Гуманистическая перспектива. М., 1996.
6. Бергер П., Лукман Т. Социальное константирование реальности. Трактат по социологии знания. М., 1995.
7. Бутенко И. А. Анкетный опрос как общение социолога с респондентом. М., 1990.
8. Бурдые П. Социология политики. М., 1993.
9. Бурдые П. Начала. М., 1995.
10. Бурлачук О., Молчанов М., Степаненко В. Біля витоків соціологічної думки в Україні / Під ред. В. Танчера. К., 1995.
11. Вебер М. Избранное. Образ общества. М., 1994.
12. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. О. Погорілого. К., 1994.
13. Ведерников В. М. Военная социология: вопросы теории, методологии, истории и политики. М., 1994.
14. Воецкая Т. В., Клинтух Т. Ю. Практикум по социологии. Метод. пособие по проведению самостоятельного социологического исследования. Одесса, 1997.
15. Гараджа В. М. Социология религии. Учеб. пособие. М., 1996.
16. Гидденс Э. Социология: Учебник 90-х годов. Челябинск, 1991.
17. Головаха С. І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. К., 1997.
18. Головаха, Е. И., Панина Н. В., Чурилов Н. Н. Киев: 1990-91. Социологические репортажи. К., 1992.
19. Голофаст В. Б. Методологический анализ в социальном исследовании. М., 1990.
20. Гончаренко С. В., Гончаренко Н. І. Соціологія / Полтав. держ. мед. стомат. ін-т. - Полтава: Б. в., 1994.
21. Гофман А. Б. Семь лекций по истории социологии. Учеб. пособие для вузов. - 2-е исправ. изд. - М., 1997.
22. Гражданников Е. Д. Методика и техника социологических исследований. Новосибирск, 1990.
23. Громов И. А., Мацкевич А. Ю., Семенов В. А. Западная теоретическая социология. СПб., 1996.
24. Гурьянов С. Т. Социология управления. М., 1990.

25. Дружинин Н. К. Выборочное наблюдение и эксперимент. М., 1991.
26. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. М., 1990.
27. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. М., 1995.
28. Економічна соціологія. Навч. посібник / За ред. В. М. Ворони, В. С. Пилипенка. К., 1997.
29. Западно-европейская социология XIX - XX веков / Под ред. Добренкова В. И. М., 1996.
30. Заславская Т. И., Рывкина Р. В. Социология экономической жизни. Новосибирск, 1991.
31. Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку XX ст.). К., 1993.
32. Зборовский Г. Е., Орлов Г. П. Введение в социологию. Учеб. пособие. Екатеринбург, 1992.
33. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта. Учеб. пособие. М., 1995.
34. Йвлева Л. А., Сивоконь П. Е. Социальный эксперимент и его методологические основы. М., 1990.
35. Информационное обеспечение в социологии. М., 1990.
36. Ионин Л. Г. Социология культуры. Учеб. пособие. М., 1996.
37. История социологии / Под общ. ред. А. Н. Елсукова и др., 2-е изд., перераб. и доп. Минск, 1997.
38. История социологии в Западной Европе и США. М., 1993.
39. Как провести социологическое исследование / Под ред. М. К. Горшкова и Ф. Э. Шереги. М., 1990.
40. Капитанов Э. А. Социология XX в. История и технология. - Ростов-на-Дону, 1996.
41. Коган Л. Н. Социология культуры. Екатеринбург, 1992.
42. Комаров М. С. Введение в социологию. М., 1994.
43. Комозин А. Н., Кравченко А. И. Популярная социология. М., 1991.
44. Комплексный подход к анализу данных в социологии. М., 1990.
45. Кондратик Л. Й. Історія соціології України в іменах. Луцьк, 1996.
46. Королько В. Основы публік рілейшнз. Посібник. К., 1997.
47. Кравченко А. И. Введение в социологию. М., 1995.
48. Кравченко А. И. Социология. Справочное пособие для студентов и преподавателей. М., 1996.
49. Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. Учебник. М., 1995.
50. Куприян А. П. Проблема эксперимента в системе общественной практики. М., 1991.
51. Логика социологических исследований. М., 1995.
52. Лукашенко Н. П. Основы социологии труда. К., 1994.
53. Лукашенко Н. П. Введение в социологию. К., 1996.
54. Лукашенко Н. П. Социология образования. К., 1997.
55. Малышев А. В. Новая общесоциологическая теория (парадигма). Винница, 1997.
56. Маслов П. П. Статистика в социологии. М., 1992.
57. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. К., 1996.

58. Методологические и методические проблемы сравнительного анализа в социологических исследованиях. М., 1992.
59. Методы сбора данных: анализ документов, наблюдение, эксперимент. М., 1990.
60. Методы анализа документов в социологических исследованиях. М., 1990.
61. Методы сбора социологической информации в социологических исследованиях. Кн. 1, 2. Социологический опрос / Ответств. ред. В. Г. Андреевков, О. М. Маслова. М., 1990.
62. Михайлов С. Эмпирическое социологическое исследование. М., 1990.
63. Многомерный анализ социологических данных. М., 1991.
64. Монсон П. Современная западная социология. СПб., 1992.
65. Монсон П. Лодка на аллеях парка: Введение в социологию. М., 1995.
66. Назарова Н. С. Социология. Одесса, 1992.
67. Нетрадиционные методы преподавания социологии. Учебно-методическое пособие для преподавателей / Под ред. И. Д. Ковалевой. Харьков, 1997.
68. Нечаев В. Я. Социология образования. М., 1992.
69. Нозль Э. Массовые опросы. Введение в методику демоскопии. М., 1990.
70. Овсянников В. Г. Методология и методика в социологическом исследовании. Л., 1991.
71. Основы социологии: Курс лекций / Под ред. А. Г. Эфендиева. М., 1992.
72. Основы социологии: Курс лекций / Под ред. Е. Н. Мануйлова, В. А. Соболева. Харьков, 1994.
73. Основы социологии: Хрестоматия: Учеб. пособие для студ. и преп. / Харьк. гуманит. ин-т "Народ. укр. акад."; Сост. В. И. Астахова и др. - Х.: Прапор, 1997.
74. Основы прикладной социологии. Учебник для вузов. В 2 т. / Под ред. Ф. Э. Шереги, М. К. Горшкова. М., 1995.
75. Очерки по истории теоретической социологии XX столетия. М., 1994.
76. Павличенко П. П. Социология. Курс лекций. Кременчуг, 1995.
77. Панина Н. В. Технологія соціологічного дослідження. К., 1996.
78. Паннотто В. И. Качество социологической информации: методы оценки и процедура обеспечения. К., 1990.
79. Петрова З. А. Методология и методика социологических исследований культурно-досуговой деятельности. Учебн. пособие. М., 1993.
80. Пилипенко В. Е., Шевель І. П. Соціологія підприємництва. К., 1997.
81. Пірен М. І. Етносоціологія. Чернівці, 1996.
82. Пірен М. І. Основы конфликтології. К., 1997.
83. Піча В. М. Культура вільного часу (філософсько-соціологічний аспект). Львів, 1990.
84. Піча В. М. Радость семейного общения. К., 1991.
85. Піча В. М. Соціологія сім'ї. Львів, 1994.
86. Піча В. М. Соціологія вільного часу. Львів, 1994.
87. Піча В. М. Соціологія міста. Львів, 1995.

88. Піча В. М. Соціологія науки. Львів, 1995.
89. Піча В. М., Черний Н. Й., Кондратик Л. Й. З історії української соціологічної думки. Львів, 1995.
90. Піча В. М., Вовканич С. Й., Маковецький В. М. Як підготувати, провести і узагальнити результати соціологічних досліджень. Львів, 1996.
91. Победа Н. А. Социология культуры. Одесса, 1997.
92. Погосян Г. А. Метод интервью и достоверность социальной информации. Ереван, 1990.
93. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття. Навч. посібник. К., 1996.
94. Полторак В. А. Социология: Основы социологии труда и управления. К., 1992.
95. Попова І. М. Соціологія. Пропедевтичний курс. К., 1996.
96. Проблемы контент-анализа в социологии: Материалы сибирского социологического семинара. Новосибирск., 1990.
97. Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі: теоретичні та методичні питання. К., 1994.
98. Проблеми теоретической социологии. СПб., 1994.
99. Радаев В. В., Шкаратан О. И. Социальная стратификация. М., 1995.
100. Радугин А. А., Радугин К. А. Социология: Курс лекций, изд. 2-е перераб., доп. М., 1997.
101. Рукавишников В. О., Паниотто В. И., Чурилов Н. Н. Опросы населения. М., 1990.
102. Ручка А. А., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли. К., 1992.
103. Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології. Навч. посібн. К., 1995.
104. Руценко І. П. Соціологія: Курс лекцій. Харків, 1996.
105. Сагаєнко Г. И. Социологические информации. Л., 1990.
106. Система социологического знания: Учеб. пособие / межрегион. Акад. упр. персоналом: Авт.-сост. Г. Щекин. - К.: МАУП, 1995.
107. Селзер Н. Социология. Пер. с англ. М., 1994.
108. Современная американская социология. М., 1994.
109. Современная социальная теория: Бурдье, Гидденс, Хабермас. Новосибирск, 1995.
110. Соколова Г. Н. Экономическая социология. Учебник. Минск, 1998.
111. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992.
112. Сорокин П. А. Социологические теории современности. М., 1992.
113. Сорокин П. А. Система социологии. М., 1993.
114. Социология / Под ред. Г. В. Осипова. М., 1990.
115. Социологическая теория сегодня. Сб. статей амер. и укр. теоретиков / Под ред. В. Танчера. К., 1994.
116. Социология как предмет специального научного исследования. Сб. ст. М., 1992.
117. Социология сегодня. Проблемы и перспективы. М., 1993.
118. Социология: Конспект лекций / Укр. техн. ун-т гражд. авиации; А. А. Саенко, А. В. Быстрый, Е. Н. Герасимов и др. - К.: УТУГА, 1994.
119. Соціологія. Курс лекцій / Під ред. І. Ф. Безродного. К., 1994.

120. Социология / Г. В. Осипов, А. В. Кобыца, М. Р. Тульчинский и др. М., 1995.
121. Социология: Курс лекцій / За ред. В. М. Пічі. К., 1996.
122. Социология / Под ред. В. И. Яргульяны. Краснодар, 1996.
123. Социология молодежи. Учеб. пособие / Под ред. В. Т. Лисовского. СПб., 1997.
124. Социология. Учебное пособие / Под ред. Э. В. Тадевосяна. М., 1995.
125. Социология для студента. Учеб. пособие. Свердловск, 1991.
126. Социология. Учебник для вузов / Под ред. проф. В. Н. Лавриненко. М., 1998.
127. Социология. Учебн. пособие / Под ред. А. Н. Елсукова. Минск, 1998.
128. Соціологія. Навч. посіб. / Упорядник П. П. Марчук. - Тернопіль, 1998.
129. Соціологічна думка України / М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін. К., 1996.
130. Социология: Практикум. М., 1993.
131. Социология: Хрестоматія. М., 1993.
132. Социологическая мысль XIX в.: Тесты. Харьков, 1995.
133. Спенсер Г. Социология. М., 1994.
134. Сравнительный анализ и методика социологических исследований. М., 1990.
135. Тарасенко В. И. Социология потребления: методологические проблемы. К., 1993.
136. Тексты по истории социологии XIX - XX ввек. Хрестоматія. М., 1994.
137. Тихомирова С. Б. Основы соціології. К., 1996.
138. Теория и методы социологических исследований. М., 1990.
139. Терещенко О. В. Социолог и ЭВМ. Минск, 1990.
140. Территориальная выборка в социологических исследованиях. М., 1990.
141. Тощенко Ж. Т. Социология. Общий курс. М., 1994.
142. Франчук В. М. Основы современной теории организаций. М., 1995.
143. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности: руководство по репертуарным личностным методикам. Пер. с англ. М., 1990.
144. Фролов С. С. Социология: Учебник для высших учебных заведений, 2-е изд., перераб. и дополненное. М., 1997.
145. Харчев А. Г. Социология воспитания. М., 1990.
146. Харчева В. Г. Основы социологии. М., 1997.
147. Харчева В. Г. Основы социологии. Учебно-методическое пособие для преподавателей. М., 1997.
148. Черний Н. Й. Соціологія: Курс лекцій. Львів, 1998.
149. Шаповал М. Ю. Загальна соціологія. К., 1996.
150. Шереги Ф. Э., Гуцу В. Г., Пакоян Г. Б. Выборка в опросах общественного мнения. Кишинев, 1993.
151. Штомка П. Социология социальных изменений. М., 1996.
152. Щекин Г. В. Система социологического знания. К., 1996.
153. Ядов В. А. Социологическое исследование: методология, программа, методы. Саратов, 1995.
154. Якуба О. О. Соціологія. Навчальний посібник для студентів. Харків, 1996.

Довідники і словники

1. *Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С.* Социологический словарь / Пер. с англ. Под ред. *С. А. Ерофеева*. Казань, 1997.
2. Краткий словарь по социологии / Под общ. ред. *Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина*. М., 1989.
3. Словник-довідник термінів з конфліктології / За ред. *Пірен М. І., Ложкіна Г. В.* Чернівці - Київ, 1995.
4. Современная западная социология. Словарь. М., 1990.
5. Социологический словарь. Сост. *А. Н. Елсуков, К. В. Шульга*. 2-е изд., перераб. и доп. Минск, 1991.
6. Социологический справочник / Под общ. ред. *В. И. Воловича*. К., 1991.
7. Социология: Словарь-справочник. В 4 т. М., 1990.
8. Соціологія праці та управління: Термінологічний словник-довідник. / Відп. ред. *В. А. Полторак*. К., 1992.
9. Социология организаций. Словарь-справочник. М., 1996.
10. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. Уклад.: *В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко* та ін.; Під заг. ред. *В. І. Воловича*. К., 1998.
11. *Тадевосян Э. В.* Словарь-справочник по социологии и политологии. М., 1996.
12. Учебный социологический словарь / Под общ. Ред. *С. А. Кравченко*. М., 1997.
13. Хто є хто в західній та вітчизняній соціології. Навчальний соціологічний словник для студентів / Наук. ред. *В. М. Піча*. Львів, 1999.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК *

А

Августин 19
 Адлер 48
 Аза 137, 157, 163
 Аітов 130, 151
 Аквінський 19
 Александер 62, 64
 Ален 180, 184
 Алчевська 184
 Альтюссер 66
 Андерсен 216
 Андрєва 163
 Андрущенко 3, 133
 Анкудович 180, 184
 Антоненко 133
 Антонович 42
 Антоник 181
 Анциферов 130
 Арджіріс 124
 Арістотель 18
 Арнольдів 137
 Аск 98
 Астахова 151, 154
 Ахенваль 24
 Ахісєр 115

Б

Бабкін 133
 Бабич 184
 Байкова 130
 Балика 181
 Банк 184
 Барбер 144
 Баркер 180, 181, 184, 185
 Барт 65
 Батерфілд 144
 Бахтіаров 184
 Біленський 184
 Білецький 43
 Білозерський 33
 Білоус 133

Биківський 184
 Беккер 124, 138
 Бекон 22
 Белл 68
 Беллах 172
 Бенальд 24
 Бенедикт 141
 Бентам 24
 Бентлі 133
 Бергер 60, 93, 172, 175
 Бержгот 29
 Берджесс 46, 47, 101
 Берк 24
 Берл 68
 Берлінг 138
 Бернал 143, 144
 Бернард 48
 Бернхем 68
 Бестужев-Лада 157
 Беловіцька 184
 Беляєва 184
 Бистрицький 133
 Блага 42
 Блур 144
 Блумер 56, 98
 Богардус 42, 113
 Боден 20, 133
 Бойко 43
 Болгов 137
 Боров 184
 Боулз 153
 Бочковський 43
 Бранс 144
 Бруковер 150
 Бруні 19
 Будон 48, 150
 Бурд'є 115, 137, 150, 184, 185
 Бурлачук 3
 Буцевичський 133
 Бюхер 130

В

Вагнер 45
 Вай 124
 Вайс 137
 Валла 19
 Васильєва 115
 Васильєва 184
 Вар'яш 184
 Вахметс 137
 Вебер А. 130
 Вебер М. 22, 29, 30, 31, 58, 91, 92, 118, 124, 126, 128, 130, 133, 137, 143, 171, 172, 175
 Веблен 68, 126, 163
 Веліхов 130
 Величковський 33
 Віко 22, 23, 118
 Візе 42, 102
 Віленський 163
 Віллерне 45
 Вірхов 45
 Вірт 131
 Вишенський 32
 Владжич 180, 184
 Вовк 35, 36
 Войшенко 43
 Волков 137, 145
 Волович 42, 49
 Вольтер 22
 Ворона 41, 124
 Вудворт 124

Г

Гарфінкель 60, 145
 Гансова 129
 Гегель 23, 118, 133, 177
 Гелбрейт 68
 Гелінський 72
 Герасіна 151, 154
 Гердер 22, 23, 118, 137

* Іменний покажчик склала Р. М. Садова.

Гермайзе 40
Геродот 18
Геррі 45
Гесіод 118
Герсковитц 107
Гідденс 65, 66, 78
Гінтіс 153
Гломбовські 184
Гоббс 21, 74, 133
Говорун 163
Голобуцький 181
Головаха 41, 163, 178
Гольдельман 43
Гомер 17
Гончаренко 137
Горбуа 124
Горлач 3
Гордон 124
Гоффман 56
Грін 48
Грищенко 124
Гросс 150
Грот 118
Гроцій 20
Грушевська 40
Грушевський 38, 42,
118, 133
Грушин 177, 178
Гулак 33
Гуменюк 154
Гумплович 29, 52, 118
Гуссерль 58
Гуттман 48

Д
Давид 18
Данилевський 118
Данте 19
Дарендорф 54, 55, 77, 133
Девіс 7
Демокріт 18
Деррід 65
Діа 171
Дівнич 43
Димов 151
Джастер 153

Дзюбко 133
Дністряньський 38, 39, 133
Добласв 184
Добров 145
Довгань 181
Доманицький 43
Донцов 43
Драгоманов 35, 43, 133
Дрідзе 184
Друкер 7
Дртін 180
Дюверже 133
Дюмазіде 163
Дюркгейм 6, 29, 31,
36, 93, 94, 103, 118, 137,
143, 153, 171, 175,
Дьоміна 157
Дьюї 150

Е
Ейхельман 43
Еліас 137
Ельвуд 42
Емерсон 7
Енгельс 40, 216
Ескарпі 180, 181, 184, 185
Еткін 124

Є
Єльмсева 145

Ж
Живні 180
Жинтіс 124
Жлудько 181

З
Задорожний 43,
Заломек 163
Заславська 124
Захарченко 3, 163
Зацепін 157
Здравомислов 189
Зібер 36
Зіммель 52, 130, 137
Знанецький 46, 202
Зюссмілх 24

І
Іванов 7, 137
Івасюк 43
Іларіон 32
Іонін 137
Ірібен 124
Ісаїв 43

Й
Йінгер 171

К
Кабо 130
Каган 184
Кампанелла 20
Кант 118, 133
Каплан 163
Карлсон 48,
Карпова 145
Катон 124, 128
Кей-Шаттлуор 45
Кембел 129
Кеніг 48
Кеплен 95
Керр 68
Кетлін 133
Кінг 180, 184
Кірпічніков 181, 184
Кістяківський 38
Кисілевський 43
Квітка-Основ'яненко 33
Клакхон 138
Кларк 153
Клеланд 124
Клименко 40
Клута 163
Кнопп-Цетіна 144
Кобліц 184
Ковалевський 36, 37, 118
Коваль 43
Ковач 180
Ковба 181
Ковтун 163
Коган 133, 151
Козер 53, 54, 133
Колліне 144, 150, 153

Кон 184
Кондорсе 22, 23, 118
Кониський 33
Конріг 23
Констан 24
Конт 6, 23, 25-29, 31,
32, 34, 35, 37, 38, 43, 93,
103, 118, 137, 143, 175
Костомаров 33, 37
Котляревський 33
Коул С. 144
Коул Дж. 144
Краус 77
Кребер 138
Крейн 144
Кроник 163
Ксенофонт 18
Кулі 58, 72, 75, 97
Куліш П.
Кумбас 150, 155
Кун 144
Куфасв 181
Кухта 133

Л
Лавриненко 157
Лагутін 124
Лазарсфельд 47, 48, 215
Лакан 65, 66
Ландберг 163
Лассуелл 95, 133, 136
Леві-Строс 65, 66
Леменішер 124
Ленін 40
Лібрович 184
Лінтон 83
Ліп'єр 98
Ліпп 137
Ліпсет 133
Лісовський В. 151
Лісовський М. 181
Липинський 42, 133
Лов'ягін 184
Лой 163
Локк 21, 133
Лукін 137

Лукіна 115
Лукман 64, 93,
172, 175
Луман 65
Льюїс 36, 124

М
Майстриук 43
Маккіавеллі 20, 133
Малінс 144
Малкей 145
Мальтус 24, 36
Мамчур 43
Маннгейм 137
Мандрика 43
Манінг 38
Маркович 33
Маркс 30, 34, 36,
38, 40, 52, 63, 103,
118, 175
Марунчак 43
Маслоу 7
Масуда 68
Мейо 7, 48, 218
Мен 36
Мердок 144
Мерріам 133, 136
Мертон 10, 47, 49, 51, 52,
81, 83, 85, 133, 143, 144, 215
Местр 24
Мигаль 180
Мицок 43
Мід 29, 30, 56, 57, 58,
72, 83, 97
Міллс 53
Міллю 24, 27, 36, 218
Мілютін 130
Міхельс 42
Мішель 157
Могила 33
Молчанов 3
Моль 139
Мономах 32
Монсон 97
Монсоров 144
Мор 20

Морено 76, 209, 210
Моска 133
Мосс 30
Мудрий 32
Мурдок 158
Мушковскі 180
Мюллер 48
Мюнх 65

Н
Нагірний 43
Най 157
Найсбіст 68
Немировський 184
Нестор 32
Нсхорошкова 115
Немировський 184

О
Огборн 144
Олесевич 43
Олесевич 130
Ольшанський 49
Осіпова 145
Осовський 41, 175
Оствальд 139
Отле 180

П
Пазенок 133
Паніна 3, 175
Паперний 49
Парето 29, 31, 133
Парк 46, 47, 98, 101
Парсонс 49, 50, 51, 52, 54,
56, 58, 64, 84, 91, 92, 98,
124, 133, 144, 153
Пассерон 115
Петрарка 19
Петрова 181
Петті 23
Печеї 155
Піаже 72
Пірен 55
Пірс 65
Піча 163

Пилипенко 124
Платон 18
Плутарх 18
Победа 3, 130, 137
Погорілий 3
Подолінський 35
Полак 144
Полібій 18, 118
Поліщук 133
Попова 3
Прайс 149
Примаківський 184
Прокопович 33
Пруденський 163

Р

Радасв 80
Ратцель 28
Ратценхофер 29
Рікардо 23
Рілецький 43
Ріттер 28
Рибченко 157
Ривкіна 124
Роззак 142
Росс 42, 98
Рубакін 181, 184, 185
Русова 43
Руссо 21, 29, 118
Ручка 3, 41, 65, 124

С

Савіна 181
Савченко 40
Савчук 181
Садова 181
Садовський 43
Саймон 7, 48
Сакада 124
Самнер 29, 137, 141
Сеяк 144
Семашко 137, 181, 184
Семків 130
Сенека 118
Сен-Сімон 25, 26, 29
Сероштан 130

Сивокінь 184
Сковорода 33
Скотт 68
Скужинський 163
Спенсер 118
Слоун 7
Смелзер 8, 124, 127,
154, 175
Сміт 23, 24
Смолл 29, 46
Сорокін 22, 31, 32,
36, 42, 79, 98, 109,
110, 111, 137, 138,
144, 184
Соколов 137
Сохань 41, 137, 163
Спенсер 23, 24, 28, 29,
31, 35, 36, 38, 50, 52,
94, 103, 143
Стайков 163
Сталін 40
Староверов 130
Старосольський 42, 43
Стельмах 184
Сторер 144
Стоян 163
Струмлінін 49, 130,
145, 163
Суїменко 124

Т

Танчер 3, 41, 65
Тарасенко 41, 125
Тард 36
Татенко 157
Таун 7
Таціт 18
Тейлор 7, 105, 138
Телок 124
Тернер 105
Терстоун 113
Тесля 43
Тімашев 36
Тітма 151
Тимошенко 163
Тойнбі 22, 118

Токвіль 25
Томас 46, 138, 202
Тоффлер 68
Туган-Барановський
38, 39
Тупчієнка 133
Турен 106
Тьорнер 65

У

Уайт 68, 139, 216
Уїслер 138
Уледов 178
Уолгарс 144, 145
Уорд 150
Уордо де Греф 36

Ф

Феркіс 68
Філарет 32
Філіпов 151
Франк 144
Франко 37, 133
Фрейд 72, 173
Фрідман 163
Фріш 68
Фукідід 18
Фуко 66, 67
Функе 180
Фурастьс 144

Х

Хабермас 62, 63, 64
Хавієрст 163
Халдун 20
Халупний 42
Ханнан 150
Хантінгтон 28
Харчев 157
Харчева 151
Хелсі 153
Херн 153
Хегстром 144
Хілл 157
Хмельно 178
Хоггарт 180, 184
Холл 184

Хоманс 97
Христина 181

Ц

Цимбалюк 157

Ч

Чадуїк 45
Чапін 42
Челен 28
Чепелева 181, 184
Чернецький 151, 154
Черниш 3, 43
Чех-Самбаті 157
Чорновіл 107
Чубар'ян 184, 185
Чурилов 178

Ш

Шаповал 3, 42, 43, 118, 185
Шашкевич 33
Шевченко 33, 34
Шельський 48
Шемшученко 133
Шереж 151
Шілз 75
Шибутані 84
Шира 181
Шкаратан 80, 115, 130
Шнайдер 171
Шоу 75
Шпенглер 118
Штайнберг 42
Штольберг 48

Шубкін 151

Шульга 41
Шухардін 145
Шюкінг 180
Шюц 59, 92

Щ

Щепанський 8, 76

Ю

Юзик 43

Я

Яворський 33
Ядов 8, 195
Якуба 3, 178

З М І С Т

Вступ
3

Частина 1.
Соціологія як наука
5

Частина 2.
Основні соціологічні поняття і категорії
69

Частина 3.
Соціологія основних сфер суспільного життя
121

Частина 4.
Методологія і методи соціологічних досліджень
186

Додаток
Зразок стандартизованої анкети
соціологічного дослідження
226

Література з соціології, видана в 1990 - х рр.
українською і російською мовами
235

Іменний покажчик
241

НОВА НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА з соціології та політології

- Піча В. М. **СОЦІОЛОГІЯ**: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України. - К.: "Каравела", 1999. - 248 с.
- **ХТО Є ХТО в західній та вітчизняній соціології**: навчальний соціологічний словник для студентів / Укладачі: В. М. Піча, І. І. Доцяк, Д. Є Забзалюк та ін.; Наук. ред. - проф. В. М. Піча. - Львів: "Світ", 1999. - 160 с.
- **СОЦІОЛОГІЯ ОСНОВНИХ СФЕР СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ: Спеціальні і галузеві соціологічні теорії**: навчальний посібник для студентів / В. М. Піча, О. М. Семашко, І. І. Доцяк та ін. За ред. проф. В. М. Пічі. - К.: "Каравела", 1999. - 164 с.
- **СОЦІОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК: Терміни і поняття**. Уклад.: В. М. Піча, О. М. Семашко, І. І. Колосовська та ін.; Під заг. ред. проф. В. М. Пічі. - К.: "Каравела", 1999. - 288 с.
- В. М. Піча, Н. М. Хома. **ПОЛІТОЛОГІЯ**: навчальний посібник для студентів. К.: "Каравела", 1999. - 164 с.

Замовлення приймаються за адресою:

м. Київ-1
ПП "КАРАВЕЛА"
а/с В-474
ТЗОВ "ЕЛЬГА"
тел./факс (044) 216-28-29

м. Одеса
"БУДИНОК КНИГИ"
вул. Дерибасівська, 27
тел. 22-00-08

м. Львів-60, а/с 2623
ТЗОВ НВФ "МАГНОЛІЯ ПЛЮС", тел./факс 42-25-15
"БУДИНОК КНИГИ", пл. А. Міцкевича, 6/7, тел. 74-41-64

Навчальне видання

Піча Володимир Маркович

СОЦІОЛОГІЯ

Літературний редактор О.М.Верхола

Художник обкладинки І. В. Кріль

Художньо-технічний редактор І. В. Кріль

Комп'ютерний набір С. В. Швець

Комп'ютерна верстка І. В. Кріль

Підписано до друку 6.12.99. Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір газетний.
Друк офсетний. Гарнітура Таймс. Умовн. друк. арк. 14,41. Умовн. фарб.-відб. 14,65.
Обл.-вид. арк. 15,5. Наклад 10000 прим. Зам. 775-9.

ПП "Каравела"
252073, м. Київ, пров. Куреневський, 12.

Надруковано з готових діапозитивів
на Львівській державній книжковій фабриці "Атлас"
79005, м. Львів, вул. Зелена, 20.

